

Азиз Қаюмов

**ИШҚ
ВОДИЙСИ
ЧЕЧАКЛАРИ**

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1985

Қаюмов. А.

Ишқ водийси чечаклари.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.—256 б.

Таниқли адабиётшунос олим Азиз Қаюмовнинг ушбу китобида улуғ шоир Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр» асарлари ўзига хос, оммабоп тилда тадқиқ этилади. Китоб Навоий ижодида қизиқувчи кенг ўқувчилар оmmasига манзур бўлади, деб ўйлаймиз.

Қаюмов А. Розы в долине любви.

ББК 83. 3Уз1

К $\frac{4603010000-59}{M352(04)-85}$ 157—85

© Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985 й.

ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН

ИБТИДО

Навоий яратган «Лайли ва Мажнун» достонининг бошланиш қисмлари саккиз бобни ташкил этади. Биринчи бобдан тўртинчи бобгача яратувчи, унинг расули Муҳаммад, яратувчи ва Муҳаммаднинг учрашуви тўғрисидаги афсона (меърож кечаси таърифи) ҳақида сўз боради.

Шундан кейин Навоий «Сўз гавҳари васфи»ни қилади ва буюк озарбайжон шоири Низомий Ганжавий, ҳиндистонлик форсий ва урду тилларида ўлмас асарлар яратган шоир Хисрав Деҳлавийларни тавсиф этади. (Бешинчи боб.) Олтинчи боб Навоийнинг устози ва дўсти «Мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий мадҳи»га бағишланган.

Шулардан кейинги еттинчи ва саккизинчи бобларда шоир Хуросон подшоҳи Султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғли валнаҳд Султон Бадиуззамонларнинг таърифини қилади.

Демак, «Лайли ва Мажнун» анъанага биноан яратувчи ва унинг расули таърифи билан бошланган бўлса-да, достонда расулнинг саҳобалари (чаҳор ёрлар — Абу Бакр, Умар, Усмон, Али ислом халифалари) тўғрисидаги таърифлар йўқ. Уларнинг ўрнига Навоий буюк сўз усталари Низомий, Хисрав ҳамда Жомийларнинг таъриф ва тавсифини келтирган. Бу улуғ мутафаккирларга бағишланган боблар подшоҳ ва шаҳзодага оид бўлган қисмлардан олдин келади. Бу алоҳида аҳамият

касб этади. Навоий буюк ижодкорларнинг ижтимоий мавқеи подшоҳлардан устун эканини тасдиқламоқда.

«Лайли ва Мажнун» достонида бош ўринни севги мавзуи эгаллайди. Шунинг учун Навоий дoston бошланишидаги яратувчи таърифига бағишланган бобдаёқ бу мавзуни эслатиб ўтади.

Дostonнинг еттинчи байтидан бошлаб гўзаллик, эл кўнглининг ҳусн асири бўлмоғи, ишқ ўтининг одамни куйдирмоққа қодир қудрати тўғрисида сўз боради.

Эй, ишқ ўтин айлагон жаҳонсўз
Ҳар бир шарарини хонумонсўз...

Хонумонларнигина эмас, балки жисму жонларни ўртагувчи ишқ ўти бу ҳусн шайдосини элга мажнун сифатида кўргизади. Шундай қилиб, дostonнинг саккизинчи байтида Мажнун тилга олинади. Бундай жунуннинг боиси гўзалликдир. Қай ерда ярақлаб гўзаллик зоҳир бўлса, у Лайлининг кўринган жойи бўлади. Лайлининг сифати кишини мажнун этмоқликдир.

Шу йўсинда дostonнинг ўн учинчи байтида Лайли номи атаб ўтилади.

Шундай қилиб, Навоий «Лайли ва Мажнун» дostonининг бошланиш қисмида яратувчи тангри таърифига бағишланган бобда ишқ тавсифини қилади. Шоир севгининг ғоят зўр кучини таъкидлар экан, севгини яратувчи қудратининг бир нишонаси деб изоҳлайди.

Севги душманлари илоҳ қудратига қарши чиққан бўлиб чиқадилар. Улар илоҳ қудрати олдида қанчалар ожиз бўлсалар, ишқ кучи қаршисида ҳам шунчалар заиф ва кучсиздирлар.

Яратувчи тўғрисида сўз юритиб Навоий унинг само, ер юзаси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини яратганини айтади; коинот ва табиат гўзаллигини васф этади. Аммо жамият тўғрисида сўзлаганда эса, буюк мутафаккир ҳаёт ҳақиқатидан асло чекинмайди, у жоҳилларнинг беғам, беташвиш яшашлари, уларга барча неъматлар-

нинг муҳайё эканидан норозилик изҳор этади. Адолатсизлик ва ноҳақликка қарши яратилган бу мисралар ижтимоий тенгсизликка нисбатан шиддатли танқид билан тўла:

Бас, олам ичнини айладинг қон,
Бир луқма ютарга ютти минг қон.
Бас, жоҳил эрурки, беғаму ранж
Тўктунг этакига маҳзану ганж...

Топганлар борига қаноат қилмайдилар. Улар яратувчи иродасидан кўра ўз тубан тилақларини устун қўядилар. Бундай номуносиб ҳаракатлар ва ўрнатилган ноодил тартибни не учун юзага келтирдинг, дейди шоир тўғридан-тўғри яратувчига мурожаат қилиб.

Иккинчи муножот инсон қалбини тўлдирган турлитуман ҳаяжонлар изҳоридир. Унда узр-истиғфор, эзгулик йўлида йўқ бўлиб кетмоққа тайёрлик, бу йўлда мадад ва паноҳ сўралганликлари баён этилган.

Кўриниб турибдики, ҳар иккала муножот, гарчи яратувчи холиқ номига аталган бўлса-да, Навоий уларда муҳим ижтимоий масалаларни кўтаради, адолатсизликка қарши фикрларини изҳор қилади; чин инсоний ҳис ва туйғуларни ифодалайди, севги ва гўзалликни улуғлайди.

СУЗ ВА СУЗ УСТАЛАРИ

Сўз қудрати «Лайли ва Мажнун»да ҳам «Хамса»нинг бошқа китобларида бўлганидек, сўзнинг дунё яратилишига восита бўлгани тўғрисидаги ривоят орқали кўрсатилади:

Ким бўлди чу амри «кун» ҳувайдо,
Бўлди «фаякун» ғулуси пайдо¹.

¹ К у н — я р а л, ф а я к у н — б о р л и қ.

Бас, аввалги садо сўз ўлгай,
Ҳар савтқа ибтидо сўз ўлгай.

Сўз, Навоийнинг уқдиришича, руҳнинг жавҳаридир. Дур сўз қаршисида бир томчи қуруқ сувга ўхшаш бўлиб қолади.

Сўзнинг беҳад бойлиги, битмас-туганмас қудрати тасвирига шоир гоят юксак шоирона ўхшатишлар топади.

Олам Қуёш зарраларини муттасил ўзида йиға боради. Лекин бу билан Қуёшнинг ёруғлиги камайиб қолмайди. Игнанинг учини намлаб олган билан денгиз суви пасаярмиди?! Сўзнинг чексиз бойлиги Қуёшнинг нур маскани, денгизнинг сув манбаи бўлганидек бениҳоядир. Сўзни айтган билан совимайдиган оҳангларга, олган билан тугамайдиган хазиналарга қиёс қилса бўлади.

Олам эли зарра йиғса жовид,
Нурини кам айлағайму хуршид?
Игна учи бирла жазб этиб нам,
Ким баҳр суйини айлағай кам.

Ана шундай улкан сўз хазинасининг соҳиби «маъно дирамиға секкапардоз» («Маъно тангаларини зарб қилувчи») устоз Низомий Ганжавийдир. Навоий Низомийни таърифлаб бундай деб ёзади:

Назм аҳлининг афсаҳул-каломи,
Сўз дурриға мунтазим Низомий.

(Маъноси: Шеър аҳлининг энг фасоҳат билан сўзловчиси, сўз гавҳарларини тартибга солиб терувчи Низомийдир.)

Навоийнинг таърифиға кўра, агар Хисрав Деҳлавийнинг қалам учи саҳифаға тегса, у саҳифаға ёзилган

сўзлар туфайли жаҳонга фитна тушмоғи мумкин.
(«Килки учи сафҳага фусунрез, Ул сафҳа жаҳонга
фитна анgez».)

Навоий яна бир «Хамса» ёзган шоир Ашрафни эсла-
тиб «Бўлди ўзи хўрдиға мушарраф» деб ўтади.

Ўзидан олдин «Хамса» яратган шоирларнинг хиз-
матларини ҳар бирини ўзига яраша таъкидлаб ўтган-
дан кейингина Навоий ўзининг «Хамса» ёзиш ниятини
изҳор қилади.

Бўлажак «Хамса»нинг икки китоби тайёр.

— Ким икки бурунғига қўюб гом
Ком ўлди манга раво саранжом.

«Икки бурунғи» — бу «Ҳайратул-аброр» ва «Фарҳод ва
Ширин»дир. Энди Навоий ўз «Хамса»сининг учинчи ки-
тобини ёзмоқчи.

Эмдики, учунчи номаи дард,
Қилди мени ақлу ҳушдин фард.

Бу учинчи китоб «Лайли ва Мажнун»дир.

Навоий ўз «Лайли ва Мажнун» достонининг олтин-
чи бобини ўз устози ва дўсти Жомий тавсифига бағиш-
лайди. Бу бобда Жомийнинг фазилатлари тавсифидан
ташқари Жомий асарларининг библиографияси ҳам
келтирилган.

Жомий махеус «Хамса» деб аталган китоб яратган
эмас.

Гар «Хамса»ни этмай мураттаб,
Килкинг яна сўз қилиб мураккаб.

Аммо Жомий асарлари ичида беш хазинани ташкил
қилувчи китоблар бор.

Ул дамки хароши хома қилдинг,
Ўзга нима нақши нома қилдинг.

Лекин киши бўлса фикратандеш,
Ул ганжга ҳам эрур адад беш.

Бу «беш адад ганж» билан Навоий ўқувчини таништириб ўтади:

Чун «Силсила» айладинг хувайдо,
Юз ақлни қилдинг анда шайдо,
Чун «Тухфа»ни эл балоси эттинг,
Жон тухфаларин фидоси эттинг.
Чун «Субҳа»ни килкинг этти тавзиҳ,
Солдинг малак ичра зикри тасбиҳ.
Чун қилдинг «Аҳнасул қисас» фан,
Ул қисса улусқа бўлди аҳсан.
«Девон»ники айладинг муҳайё,
Сочти бошига гуҳар сурайё.
Кўргуздунг тортмай ғаму ранж,
«Беш ганж»лариға бўйла беш ганж.

Демак, Жомий яратган беш асар: «Силсилатуз-заҳаб»—«Олтин занжирлар» («Силсила»), «Тухфатул-аҳрор»—«Эркинлар совғаси» («Тухфа»), «Субҳатул-аброр»—«Яхшилар тасбиҳи» («Субҳа»), «Аҳсанул-қисас»—«Энг яхши қисса», яъни «Юсуф ва Зулайҳо», «Девон» (Жомийнинг девони уч китобдан иборат: Девони аввал. Девони соний — иккинчи девон, Девони солис — учинчи девон) йиғилиб Навоий айтган «Беш ганж»—«Беш хазина»ни ташкил этади.

Шу айтилганлардан яна маълум бўладики, Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони Жомийнинг «Лайли ва Мажнун»идан олдин ёзилган. Акс ҳолда Навоий ушбу рўйхатда Жомий асарлари қаторида «Лайли ва Мажнун»ни ҳам эслатган бўлар эди. Маълумки, Навоий ҳам, Жомий ҳам «Лайли ва Мажнун» дostonларини 889 (1484) йилда ёзганлар.

СЕВГИ ДАШТИ

«Лайли ва Мажнун» дostonининг тўққизинчи бoбн ҳам муқаддимага oид. Бу бoбда Навoий дostonининг мавзуи, ундаги вoқeаларнинг мазмуни ва руҳидан хабар бeради.

Хунарга бой осмон бу кеча ўзининг бутун хунарларини кўрсатди. У оламни қоронғуликқа чирмади. Кучли ел эсмоқда. Осмон гумбази остида хаёл отига минган бир сувори отини югуртира-югуртира ниҳоят Араб ерига келиб уни тўхтатди. Бу ерда у ишқ манзилини топди. Тун тим қоронғи. Тур тоғи устида чақмоқлар чақнайди. Чақин Ҳай қабиласи турган ерни бир зум ёритди. Чақмоқ олови юзта Ҳай қабиласини ёндириб юборгудай шиддатли. Унинг шуъласида ҳар ён қочаётган ваҳший ҳайвонлар галаси гоҳо кўриниб қолади; тупроққа қоришиб кетган сўнгалар оқариб кўрнадилар. Бу ошиқлар танасининг суяклари, улар янчиб ташланган саксаул парчалари каби увалашиб ётадилар. Хуллас, бу оқшом эмас, кўрқинчли бир қоронғилик, жонга қасд қилган офат кечасидир.

Мусофир бу ваҳшатлардан ўзини йўқотиб қўйди. У кўзини оча олмай саҳаргача ваҳимада ётди.

Ниҳоят, тонг ели тун кулларини супуриб ташлади, меҳнат булутларини ҳайдаб юборди. Энди бетоб мусофир сал ором топди. У ўз-ўзича сўйлаб бу қора водий қандай ер экан, деб сўрар эди. Шу вақт, бу ишқ даштидир, ҳар бир чақин ишқ ўти, унинг ҳар шуъласида ишқ ханжарининг ярқираши, қоронғилик билан чулганган ҳар бир булут осмонга кўтарилган ишқ тутунларидир... унинг фазосида аждарлар қилтириқдек тола, шерлар касалманд чумолига айланиб кетадилар... Фақат бир киши бор. Кўҳна осмон бошқа ундай одамни билмайди. У ғам тупроғи ва сувидан яратилган. Ишқ олови ва шамоли унинг қисматидир, деган овоз келди. Бу ишқ йўлбошчисининг айтган сўзлари эди.

Достоннинг ана шу ерида Навоий ўз асари қаҳрамони Мажнуннинг сифати ва тасвирига кенг ўрин берган:

Саргаштау пўягар ниҳод ул,
Ғам бодиясида гирдбод ул.
Жисмида аносири мураттаб,
Қим айлади пайкарин мураккаб.

Мажнун бир нодира зотга кўнгил берган. Энди ана шу гўзал севгилининг тавсифи келади.

Бир нодира ишқи мубталоси,
Не нодираким жаҳон балоси.
Андин Ажаму Араб аламда,
Йўқ мисли Араб билла Ажамда.
Ишқ ичра нечукки ул ягона,
Бу — ҳуснда офати замона.

Мажнун қанчалар фидокорона севгида ягона бўлса, қиз ҳуснда шунчалар беқиёс эди.

Навоий Мажнун бошига тушган савдолар, севги туфайли унинг қорарган рўзгори, машаққатли қисмати-ни бирма-бир тасвирлайди. Бу дарду аламлар олижаноб, покиза ва юсак муҳаббат туфайли содир бўлади. Бу муҳаббат инсон гўзаллигига шундай бемонанд гўзаллик соҳибаси бўлмиш қизга қаратилган самимий туйғулар асосида уйғонган.

Энди Навоий ўзидан олдин шу севги достонини яратган ижодкорлар Низомий, Хисрав Деҳлавий ва Суҳайлийлар тўғрисида сўзлайди. (Бу рўйхатда Жомийнинг йўқлиги ҳали Навоий «Лайли ва Мажнун»нинг Жомий «Лайли ва Мажнун»идан олдин ёзилгани тўғрисидаги тахминни қувватлайди. А. Қ.)

Навоийнинг фикрича, бу шоирлар «Лайли ва Мажнун» достонларини яратаётганда ўзлари ишқ даштига сафар қилган эмаслар. Улар юз берган воқеаларни эшитгач, у воқеалар тасвирини шеърга солганлар.

Ушанда ҳам улар бу ишқ қиссасини ё авомдан тинглаганлар, ё тўла хабардор бўлмаган ҳикоячидан эшитганлар. Навоий улардан фарқли равишда ўзи бу ишқ даштида тентираган, ўзи бу ўтда ёнган, ишқ андуҳу малолини ҳис этиб кўрган. Бу фикрлар дostonда ишқ йўлбошчисининг шоирга — ишқ даштининг мусофирига айтган сўзлари орқали ифодаланган:

Менким отим ўлди ҳодийи ишқ,
Маскан менга ушбу водийи ишқ.
Этай Мажнун сўзин санга рост,
Лайли ғами ичра бекаму кост.

Шундан яна аниқроқ кўринадики, тўққизинчи бобдаги ишқ даштининг мусофири образида асар муаллифи тасвирланган. Ишқ даштининг дарду балолари шоирнинг ўзи бошидан кечирган севги туғёнларининг инъикоси эди. Ишқ йўлбошчиси шоирга ишқнинг қанчалар машаққатли, унинг андуҳи малоли нақадар оғир эканини эслатмоқда. Ана шу ишқ даштининг қизғин тафтини бошидан кечирмаган одам нима дея олар эди, агар деса унга ким ишонар эди. Шоир ўзи бу олов тафтида куйиб ёнган. Шунинг учун у яратадиган ишқ дostonи зўр таъсир кучига эга бўлажаги табиий.

Ана шу сўзлардан сўнг ишқ йўлбошчиси шоирга Мажнуннинг севгиси, тўғрисидаги қиссани сўйлаб беради ва бу қиссани шеър билан ҳикоя қилмоққа шоирни ундайди.

Мусофир — шоир бу қиссани эшитгач,

Жонига етишти завқу ҳолат,
Рафъ ўлди бори ғаму малолат.
Сўз дерга белини боғлабон руст,
Ул маркаби узра секриди чувт.

Тўққизинчи боб Навоий «Лайли ва Мажнун» дostonида баён этилган воқеаларга бевосита боғлиқ бўлган кириш қисмидир. Унда шоир ишқ дарди уқубат-

ларининг таъсирли тасвирини беради. Бу кулфатлар Навоийнинг кўнглига таниш, унинг ўзи турмушда бошидан кечирган бебахт севги туйғуларига қардош кечинмалардир. Навоий «Лайли ва Мажнун» дostonини ўзининг аламли изтироблари орқали, севишганларнинг фожиона аҳволини ҳис этиб, сезиб билган ҳолда ёзган. Шунинг учун ҳам бу дostonда дард, дуд, кўз ёшлари, фиғон ва оҳлар кўпроқ бўлади.

ҚАЙСНИНГ ТУҒИЛИШИ

Навоий Қайснинг дунёга келишини севги билан боғлаб тасвирлайди. Бу ҳақда шоир бундай деб ёзган: «Қайснинг адам мажлисидан қутулиб, вужуд маҳдиға тутулғони ва қон ютмоқдин хўриш ва ишқ доясидан парвариш топқони...» (Маъноси: Қайснинг йўқлиқ дунёсидан қутулиб, яратилмоқ бешигига белангани ва қон ютмоқдан ва севги доясидан парвариш топгани...) Демак, Қайс туғилиши биланоқ севги дарсини ўқиган, ишқ қаҳрамони бўлиб шакллана бошлаган эди. Ишқ эса инсонга шараф ва эътибор бағишлайди, унга файз беради. Шунинг учун Қайс эл кўзига ёқимли кўринди. Бу Қайсга аталган азалий тақдир — ишқ ҳарорати туфайли эди. Қайснинг туғилиши тасвиринда ана шу хулоса ўз ифодасини топган: «...ва ишқ зоти чошнисидин (тоти, баҳраси) эл кўзига ширин ва дарди азалий ҳароратидин халойиқ назарига исиг кўрунғони».

Қайс ва Лайли тўғрисидаги қисса бевосита шу ўнинчи бобдан бошланади. Юқорида шоирнинг бу қиссани ишқ ҳодийсидан (йўлбошчисидан) эшитгани айтилган эди. Шунинг учун Навоий баённи ҳикоячи сўзига мурожаат билан бошлайди.

Бу силсила ҳалқасида дилгир,
Бу навъ чекар садойи занжир.

Навойй тасвирига кўра Қайснинг отаси молу давлат эгаси, қўли очиқ, сахий, бева-бечораларга чорасоз бир киши эди. Уни Навойй «ким барри Арабда комроне, бор эрди Арабқа ҳукмроне» деган ифодаларда таърифлайди. Лекин бу мўътабар зот фарзандсизликдан кўп изтироб чекар эди:

Фарзандсизлик мавзуи «Фарҳод ва Ширин» достонининг бошланишида Хоқон таърифида ҳам бош ўрин тутати. Бу мавзу «Сабъаи сайёр»нинг биринчи ва учинчи ҳикояларининг қаҳрамонлари Фаррух ва Саъднинг дунёга келишида ҳам ўрин олган. Фарзанд кўриш иштиёқи инсон ҳаётидаги энг эзгу, шу билан бирга энг табиий ва оддий истак. Ана шу орзунинг амалга ошмаслиги инсон қалбида чуқур ва оғир ҳаяжонлар уйғотиши ҳам табиий.

Фарзандсизлик мавзуи орқали достон воқеаларидаги драматизм кўзга ташлана боради. Обрў ва давлат, фарзандсизлик ва ёлғизлик ўртасидаги қарама-қаршиликда турмуш диалектикаси акс этади. Бу эса достон бадий матосининг пишиқлигидан бир нишонадир.

Қайснинг отаси

Моли кўпу умри суст пайванд,
Фарзандга эрди орзуманд,
Қим эскирибон ҳаёт рахти,
Майл этса йиқилғали дарахти,
Нахли бўлғай ёнида навбар,
Раънолиғи ўйлаким, санавбар.

Қайснинг отаси қилган бу орзулар кундалик турмушга оид оддий ҳоллар, балки энг оддий бир тартиб эди. Агар кишида бола бўлса, унинг ҳаёт дарахти йиқилганида санавбар сингари бир баркамол ниҳол унинг ўрнида қад кўтариб туради.

Агар садафдаги дур тушгудек бўлса, (яъни, отаниннг умри тугаса) қабиласи унинг ўрнига қоладиган ўринбосардан нур топади. Мабодо ҳодисалар молу

мулкини тўзитиб юборадиган бўлиб қолса, мёросхўр бунга йўл қўймайди. Агар умр қуёши ботгудек бўлса, бошқа куни яна қуёш чиқа бергани сингари бўлади.

Бу нисбатлар дoston бадний матосининг кундалик турмуш кўринишларини ўзида қанчалик мужассам этганини кўрсатади, унинг ҳаёт билан боғлиқлигидан дарак беради.

Ниҳоят, отанинг орзиқиб кутган куни келди. У бир ўғил кўрди. Шоир бу фарзанд таърифига кўп ўрин берган эмас. У жуда сиқик мисраларда боланинг «ишқ аҳлига қиблаи муроди» бўлиб дунёга келганини айтади:

Тан махзанининг нуҳуфта сийми,

Жон гулшанининг ёруғ насими.

Меҳр ояти олида ҳувайдо

Маншури вафо юзида пайдо.

Бу покиза вужуд ишқ шоҳининг фармойишидадир.

Кўнгли сори ишқ бўлди мойил,

Ким йўқ мунга бўйла пок манзил.

Жаҳонга севги паноҳи бўлиб юз очган бу фарзандни Қайс деб атадилар.

Навоий Қайснинг гўдаклик чоғида қандай парвариш топганини аниқ белгилар орқали кўрсатади. Чақалоққа бир неча доя қарар эди. Уни оқ ва юмшоқ жунли пўстин билан ғунчани юз либос билан ўраган сингари чирмайдилар. Ҳамма болани кўз мардумидек асрар эди, уни совуқ шамол тегишидан эҳтиёт қилар эдилар. Навоийнинг гўдак Қайс парваришига оид келтирган бундай тафсилотлари, даставвал, воқеалар мантиқи тақозо қилган ҳаракатлардир. Сўнгра эса улгайганидан сўнг бола бошига тушадиган савдолар шиддати бундай авайлаш қаршисида шиддатлироқ бўлиб туюлади. Келажакдаги бу фалокатли кечмишлар сояси ҳозирданоқ чақалоқ бошида ўралиша бошлайди. Боланинг эмган сути бўғзидан қон бўлиб ўтади ва бағри-

ни хунга тўлдиради. Кўзига кўринган олов ишқ ўти бўлиб ловуллайти, бешикда чеккан фиғонида дард саслари эшитилади.

Қайснинг тили чиқди. Энди унинг чеҳрасида малоҳат шуълалари порлар, сўзида фасоҳат нашъаси барқарор эди.

Ота ва онаси Қайсга ошиқлар каби дил боғлаган эдилар. Гўё севимли бир киши-ю, ошиқлар икки киши эди.

Навобий ана шундай ифодаларда дoston қаҳрамони Қайснинг олижаноб, чиндан ардоқлашга арзигулик бир зот эканини кўрсатди.

Қайс туғилган пайтидан бошлаб севги олови тобида етилди, чин муҳаббатга қобил ва сазовор бўлиб камол топди. Тақдир бу йигитни ўзига муносиб маҳбуба муҳаббати билан шарафласа арзир эди. Ана шундай севимли ёр эса Лайлидир.

ЛАЙЛИ

Навобий ўз асарларидаги аёл қаҳрамонларни тасвирлаганда, киши шоирнинг аёл гўзаллигини қанчалар юксак тутганлиги, бу гўзалликни нақадар назокат ва илҳомли ҳарорат билан кўйлаганига қайта-қайта шохид бўлади. Бу гўзаллик тавсифи шоирнинг бой ва нафис қалби, ўта назокатли бадиний диди ва маҳорати ҳамда гўзалликни гоят чуқур идрок этувчи латиф табиатидан далолат беради.

Нахлию не наҳл, сарви озод,
Сарвию не сарв, рашки шамшод.
Ойию не ой, бадри толий,
Бадрию не бадр, меҳри ломий.

Бу Лайлининг қадду қомати ва чеҳрасининг умумий тасвири. Бу нозик бадан гўзални ниҳолга ўхшатиб бўлмайди, бу бир озод сарвдир. Яна шундай назокатли

сарвки, уни кўрганда шамшоднинг рашки келади. Қиз-
нинг чеҳраси ой каби, ой бўлганда ҳам тўлин ой. Йўқ,
тўлин ой эмас, у нурлар таратувчи порлоқ қуёш.

Зулфи тунида узори хуршед,
Хуршед уза зулфи шоми уммед.
Не шомки чун очиб саводин,
Қўймай кўнгил ичра субҳ ёдин.

Унинг зулфи тунида чеҳраси қуёш каби чарақлай-
ди. Бу мисрада тун ва қуёш — икки зиддий тушунча
ишлатилган. Бундай мисол мантиққа хилоф туюлади.
Аммо иккинчи мисрада бу ғайри мантикий кўринган
ҳол тамомила бошқача маъно касб этади. Зулфларнинг
қоралиги тун янглиғ бўлса-да, қоронғу кечани эмас,
умид шомини англатади; етишув умидининг қанчалар
поаниқ ва мубҳамлигини, тун сингари қоронғилигини
билдиради. Яна бу қоронғилик чеҳранинг қуёш синга-
ри нурлилиги зиддида яна қорароқ бўлиб кўринади.

Бошким қўшуб икки эгма қоши,
Ҳусн ичра экин анинг талоши.
Чун воқиф ўлуб бу можароға,
Мушкин хутаба кириб ароға.
Чун вусма бериб аларға тазйин,
Мийнойи ўлуб ҳилоли мушкин.

Бу мисраларда икки қайрилма қош ва улар ўртаси-
даги қора ҳол таъриф қилинади. Икки эгма қош ҳусн-
да кўрк талашиб бир-бирларига бош урмоқчилар. Бу
можародан хабардор бўлган қора ҳол уларнинг ўрта-
сига тушиб олган. Бу қошлар ўсма билан зийнатланган-
да янги ой (ҳилол) кўкимтир бўлиб кўрингандай
бўлади.

Навой дилбар қошларининг шу қадар аниқ ва но-
зик тасвирини берадики, ҳатто ўсма қўйгандаги сези-
лар-сезилмас кўкимтир жило ҳам шоир диққатидан

четда қолмайди. Бу дилбарнинг кўзлари икки шўх кофир, улар масту аластдирлар. Улар кимга боқсалар киши худди уйқуга ботган сингари беҳуш бўлиб йиқилиши аниқ.

Кўзлар ики шўх кофири маст,
Ҳар қайсиға боқса уйқу ҳамдаст.

Кўз таърифи бор жойда киприклар тўғрисида ҳам гап бўлиши табиий. Юқорида қошлар тўғрисида сўзлаганда Навоий яна бу қошлар «йўққим ики сарви нав дамида, ҳар сори насимдин хамида», яъни ўша қошлар янги ўсиб чиққан сарв ниҳолларига ўхшайдилар, улар гўё шаббода таъсиридан ҳар томонга қайрилганлар, деб эгма қошларнинг ўсма қўйгандаги суратини чизган эди. Киприклар ана шу сарвлар остида саф тортганлар. Улар сузилган кўзларнинг уйқи истагини соя солиб беркитмоқчи бўладилар. Кўзларга бу мужгон сафининг сояси қора бало каби тушиб туради. Ҳаммалари сурма рангида бўлиб, улар саф тортган қора тусли занги лашкарини эслатадилар.

Бу гўзал қизнинг «шаҳди лабидинки коми ширин, андин келибон каломи ширин», икки қизил май рангидаги лабларига «тавқи зақан» (ияги) нун ҳарфига ўхшаб ёпишган. Бу чиройда ягона малакнинг «бир тоза ниҳоли сарв қомат, ким жилвасидин солиб қиёмат... Бел риштан жони зор янглиғ, жон пардаси ичра тор янглиғ».

Лайли ҳуснини васф этгач, шонр унинг маънавий дунёси нақадар бой ва покиза эканини, унинг бокира, маъсума, соф бир вужуд эканини таъкидлаб ўтади.

Ҳам гавҳари ришта шуғлидин пок,
Ҳам лаълиға йўқ газанди ҳаккок.
Пок эрди нечукки рост даъви,
Бикр эрди нечукки хос маъни.

Яъни, у гавҳари йпга тизилишдан сақланган, лаъли заргар озорини чеккани йўқ. Узи ҳаққоний даъво сингарии пок, мумтоз маъно сингарии соф бир қиз.

Шоир бу қизнинг оти Лайли эканини (Лайли—кеча демакдир) унинг қора ва узун сочларига нисбат орқали изҳор қилади:

Йўқ икки сочи тунига ғоят,
Яъни ики лайли бениҳоят.
Андин бўлиб оти жилва орой,
Андоққи бароту қадр (қутлуғ тун) аро ой.

Лайлининг отаси ўз қизини ғоят севар эди. Унинг учун Лайли кўз нури каби эди. Шунинг учун у ўз қабиласида Лайлини ўқитмоқ учун махсус мактаб очган. Бу мактабда Лайли билан бирга бошқа болалар ва қизлар ҳам ўқир эдилар. Қайс ҳам ўқишга шу мактабга берилди. Чунки Қайс яшаган қабилада мактаб йўқ эди.

Воқеаларнинг боғланиш пайти яқинлашади. Шоир ўз қахрамонлари билан бизни таништирди. Идрокли китобхон бу икки покиза вужуд, олижаноб тийнат, нафосат ва софлик тимсоли бўлмиш зотларнинг бир-бирига монанд ва муносиб эканига ишонч ҳосил қилди. Энди тақдир уларни учраштириши керак. Ишқ боиси ҳусн. Навоий Лайли ҳуснининг тавсифини «ал узилишдан сўнг давом эттиради. Қайс мактабга берилган кунлари Лайли нотоб эди. Навоий Лайли гўзаллиги тавсифини фавқулодда шароитда, яъни унинг бетоблиги асносида давом эттиради. Бу шоирнинг тасвирда кўп қўлланилган усуллардан чекланишга интилиши натижасидир. Чунки ҳар қандай гўзаллик беморлик ҳолатида пуртур топади. Навоий тасвиридаги Лайлида эса аксинча.

Лайли демай, ул бути паризод
Бир ориза (бетоблик) бирла эрди ношод.

Табъида қуёш киби ҳарорат,
Айшиға солиб эди марорат (аччиқлик).

Лайлининг хуш исли, оқ ва сарғиш тусли гул (жасмин) сингари жисмини иситма оташин гулга ўхшатиб қўйган. Бу гулдан таралган тер қиз ётган уйни гулобхонага айлантирган. Иситма ўти бу нафис пардаларга ўралган гунчада зарра-зарра тоб пайдо этмоқда. Миждозиди ҳарорат камайгудек бўлса, титратма кучаяди. Оқ терак тонг шамолида силкинганидек қизнинг шамшод қомати бу титратмада қалтирайди.

Навой беморнинг соғайиш жараёнини унинг мижози билан боғлайди. Навой уқдирадиги, агар беморнинг табиати мадакдор бўлса, ҳасадчи осмоннинг қўлидан ҳеч нарса келмайди.

Лайли ҳам ўз мижозининг муруввати туфайли хасталикни енгиб шифо топади. У қанча латиф ва нафис бўлса-да, хастаҳол ва нимжон эмас, ақсинча, табиатан соғлом ва кучли бир маҳбуб. Лайли баркамоллигининг таърифи унинг соғайгандан кейин касб этган гўзаллиги тавсифида янада аниқроқ ва тўлароқ намойиш топади. Аслида Лайлининг бу тавсифи мазмун жиҳатидан олдин келган мисралардаги тавсифнинг давомидир. Аммо Навой уларнинг орасига тиб ва мижоз тўғрисидаги мулоҳазаларни киритиб баённи бойитган эди. Яна шоир ҳусн тавсифини чўзиб юбормай, уни сал узиб бадий меъёрини сақлаган эди. Энди соғайиб кетган қиз чиройини шоир баланд бадият билан тавсиф этишда давом қилади. Бетобликдан қутулган Лайли

Лаъли лаби нўшханд бўлди,
Нахли қади сарбаланд бўлди...

Тасвир давомигади оташ, олов, чўғ, дуд каби образлар Лайлининг Қайс юрагида севги оловини ёқажагидан нишон берадилар. Улар ўчмас муҳаббат алангасининг пайдо бўлиш рамзидирлар. Қайснинг ишққа мойил

қалбига, қуруқшаб, қақшаб ётган жисмига ўт солган шарар Лайлининг шундай оташин гўзаллиги эди.

Ул лаъл ўтидин жаҳонга куймак,
Йўқ, йўқ, не жаҳонки, жонга куймак.

СЕВГИНИНГ УЙҒОНИШИ

Беморликдан тузалган Лайли бор баркамоллигини намоиш этганча «мактаб сори жилва айлади соз, боштин аёғига ҳусн ила ноз». Унинг келмоғидин мактабдаги барча одам шодландилар. Гўё гулистон баҳор келиши билан яшнаб кетгандай бўлди.

Лекин бу баҳори зиндагоний,
Бир нахлини айлади хазоний.

Қайснинг кўзи Лайлига тушди. Лайли баҳор сингари атрофга ҳаёт бағишлаган бўлса, Қайснинг умр ниҳолини батамом хазон қилган эди.

«Лайли ва Мажнун» достонининг етти юз тўқсон олтинчи байтида Навоий Қайс билан Лайлини бир-бирига учраштиради. Шу ердан эл кўнглига юз йиллардан бери ғулғула солиб келаётган севги мўжаролари бошланади.

Олдинги мисралардаги ўт, шуъла образлари ўзининг мантиқий давомини топади. Улар олдин Лайлининг олов каби жозибасини ифодалаган бўлсалар, энди шу жозибанинг асири, шу оловнинг парвонаси бўлган Қайснинг не йўсин ўртанмоқда эканини кўрсатишга хизмат қиладилар.

Йўқ, йўққи тутошти сарбасар ўт,
Боштин аёғ ўлди ул шажар ўт.

Яъни Қайснинг бутун вужудига ўт туташди.

Ё шуълаки ҳар бирига етти,
Эл барги хазон тасаввур этти.

Яъни кўруб они Қайс маҳзун,
Рухсорини қилди қаҳрабогун.

Бир кўришдаёқ Қайс Лайлига кўнгил бериб, муҳаббат боғлаган эди. Чунки Лайли сингари нодир ва ягона бир зотнинг борлиқ латофати ва камолотини ҳис этишга Қайс сингари ҳассос қалб эгасигина қодир эди. Чуқур ҳис, комил ақл ва фазл эгаси, эрлик шижоати соҳиби Қайс Лайлининг ҳусну жамоли ва фазли камолини бир кўришдаёқ пайқай ва қадрлай олар эди.

Қайснинг ҳолати ўзгарган, жисми йиқилурга мойил. Қайс ишқ қадаҳининг биринчисини симирганда эмас, балки ўша май ҳидини сезгандаёқ маст бўлган. Чин севги шундай бўлади. Ҳақиқий ошиқ ўз нигорини бир кўргандаёқ бутун қалби, вужуди ва ҳаётини унга бағишлайди ва бу севгини бутун умри давомида азиз сақлайди.

Қайснинг аҳволи ўзгариб кетганини Лайли сезади. Қизнинг кўнглида ҳам севги гулғула қила бошлайди.

Лайли ҳам Қайс сингари инсоний мукамалликни нозик ҳис эта оладиган бир вужуд. У Қайс қалбининг тугўнини ҳис этади, Қайсга кўнгил беради. Лайлининг

Қолмади ҳавосида қарори,
Шавқ ўтига тушти жони зори.

Икки юракда барабар авж олмоқда бўлган ишқ ўти ҳар иккаласини ҳам ўртаб юбориши аён. Қайснинг беҳудлиги шундан нишон бермоқда.

Воқеаларнинг мантиқий давомига риоя қилиб Навоий ташаббусни Лайли ихтиёрига ўтказади. Чунки мактаб Лайли қабиласига қарашли. Лайлининг соғайиб ўқишга келганидан барча хурсанд. Ҳамма Лайли ҳукмига тобе.

Лайли «билдики, гар этмас ишга чора, ул ҳол ўлур элга ошқоро». Лайли Қайснинг ошифта аҳволи, ўзи-

нинг кўнглида кучайиб бораётган севги туғёнини сал бўлса-да, пардалаш мақсадида мактаб аҳлини боғ сайрига такляф қилди. Барча боғ сайрига йўл олдилар.

ҚАЙС ВА ЛАЙЛИ

«Лайли ва Мажнун» достонининг ўн биринчи боби-гача достон қаҳрамонлари Қайс ва Лайли тўғрисида алоҳида-алоҳида сўз боради. Навоий достоннинг бошланғич қисмларини ташкил этган саккиз юз йигирма байтда муқаддима ҳамда достон қаҳрамонларининг умумий таърифини қилади. Қайс ва Лайлининг учрашуви ўн биринчи бобда ҳикоя этилган. Уларнинг кўнглида бир-бирига уйғонган муҳаббат оташи ҳам ана шу ерда ёнган эди. Ўн биринчи бобни шоир қуйидаги лирик чеккиши билан якунлайди:

Эй гулшани ишқ боғбони,
Гулгун қадаҳе кетур замоне.
То гулки бу гулшан ичра сочқунг,
Маъдум этайин не гуллар очқунг.

Бундан буён шоир ишқ гулшанида қандай гуллар очилажаги тўғрисида ҳаяжонли ҳикоясини узлуксиз давом эттиради.

Барча мактаб ёшлари боғ сайридан хушдил экан пайтда Қайс ва Лайлининг бағрида лола каби доғлар пайдо бўлган эди. Ҳар иккисининг дарди баравар даражада кучли бўлса-да, Лайли ўзини анча қўлда тутар, Қайс эса ўзини йўқотиб қўйган эди.

Навоий Қайс юрагини ўртамоқда бўлган ишқ олови тобида қанчалар ўртанаётганини бирма-бир тасвирлайди. Бу мусаввирона тасвир достонда ўз инъикосини топган.

Эл ҳар неки сўрса фаҳм қилмай,
Фаҳм этса жавоб дерни билмай.

Ишқин неча айламай дебон фош,
Андин ажаб амрлар уруб бош.
Гаҳ кўзидин оқиб ашк ноғоҳ,
Гоҳи чекиб ихтиёрсиз оҳ.

Лайли Қайснинг юрагида ишқ сурони кучайиб кетганини сезиб турар эди. Лайлининг ўзи ҳам кўнглида авж олмоқда бўлган ишқ ўти тобидан беқарор эди.

Навоий Қайсда ҳам, Лайлида ҳам уларнинг бир-бирига муҳаббати бир кунда, бир онда кўзлари бир-бирига тушган сониядаёқ баравар пайдо бўлганини таъкидлайди. Бу бир вақтда туташган севги ўти бир умр ўчмайдиган бўлиб ёнар эди.

Навоий тасвирда Лайлини асосий ҳаракатдаги образ сифатида кўрсатди. Қиз ўз кўнглидаги дардларида Қайс юрагидаги олов асарини сезар эди. Лайли Қайсни ҳеч кимга сездирмай бир гўшага олиб кириб бу жонсиз бўлиб қолган вужудга ҳаёт бағишлашни гилар эди. Лайли Қайсга ўз юрагида гуриллаб ёнмоқдаги ишқ ўтини кўрсатишни тилар, ўзининг чорасизликдан чекаётган изтиробларини билдирмоқни истар эди.

Лайлининг бундай мураккаб аҳволини ифодалаб шоир ёзади:

Ўз кўнглида ҳам топиб асарлар,
Онинг ғами ўтидин шарарлар.
Бир фуржа топарға кўп қилиб майл,
Ким бир нафас ўлса ғофил ул хайл.

Лайлининг истаги тез амалга ошди. Қиз Қайсни боғнинг холи бир бурчагида учратди. Тўрт томони гуллар билан ўралган бекик бир жойда Қайс ёқасини чок этиб, қон йиғлаб ётар эди.

Лайлининг ўз севгили йиғитига биринчи мурожаати бу қизнинг қанчалар оқила, пок, самимий бир вужуд эканини билдиради.

Лайли Қайсдан ҳол сўраб унга дейди:

«К-эй, турфа йигит, не ҳолатинг бор,
Не навъ ғаму малолатинг бор?
Қим шодлигинг йўқ ўзгалардек,
Ободлигинг йўқ ўзгалардек.

Лайли ҳаракатларида мантиқий асос кучли. У сайр бошлиғи, боғ бекаси. Шунинг учун Лайли Қайснинг ношодлиғи сабабини сўраши керак. Яна Лайли Қайснинг юрагини тирнаётган дардни сезиб турибди. Ундан ҳол сўраб юратиш истаги Лайлида кучаймоқда. Ниҳоят, Лайли Қайсни ёлғиз учратмоқни истаган эди, бу тилаги амалга ошди. Қайс билан Лайлининг гулзорда холи бир шароитда учрашувлари ҳамда Лайлининг саволи Қайснинг ўз севгилисига муҳаббатини изҳор этмоққа энг муносиб шароит эди.

Шоир шу йўсинда воқеаларни бир-бирига узван боғлайди, уларнинг мантиқий давомини тасвирлай беради. Қайснинг Лайлига атаб айтган қалб сўзлари ўзининг эҳтиросли самимияти билан Лайли юрагидаги изтиробларга ҳам оз бўлса-да таскин беради. Қайс Лайлига севгисини билдириб дейди:

К-эй жонима ҳайрат ўти солғон,
Кўнглумни бурун назарда олғон.
Аввалки жамолидин сочиб барқ,
Ўт ичра вужудим айлаган ғарқ.
Зулф очмоқ ила олиб қарорим,
Қилғон қора рўз рўзгорим.
Аввалки фасона зоҳир этғон,
Кўнглумнинг ишини охир этғон,
Қилғонни ёшурмоғинг не эрди,
Мендин яна сўрмоғинг не эрди?..
Жонимники ўртадинг бас эрди,
Тонмоқ бу сифат керакмас эрди.
Ўт узра не эрди қуймоғинг ёғ!
Куйганга не эрди қуймоғинг доғ!

ГУЛШАН БАҒРИДА

Гулшан аро Қайс ҳушдин фард
Етиб эди ерда ўйлаким гард.

Ун иккинчи бобда баён этилган бу воқеа Қайс ва Лайлининг биринчи мулоқоти, улар ўртасидаги севги изҳори, биринчи учрашув шодлиги, ҳаяжон ва изтиробларини ўз ичига олади.

Қайс билан Лайлини гулзор ичида бундай аҳволда икки канизак кўриб қолади. Канизлардан бири дард-парвар қиз эди. Лайли ноилож канизларга бўлган ишларни айтиб беради. Канизак: «ким ишқ ўтидин ҳалок эмасдур», деб Лайлига тасалли беради. Сўнг улар, «то бўлмасун эл бу ишдин огоҳ», дея Лайлини уйга жўнатадилар. Лайли ҳам «кўнглин қўюб анда эвга кетти».

Бу тафсилотлар Лайли яшаган шаронгда соф инсоний севгига салбий муносабат ҳукмрон эканини билдирар эди. Навоий ана шу шароитни бир неча бадий бўёқлар орқали тасвирлаб, воқеаларнинг реал ҳаёт шароити билан алоқасини мустаҳкамлайди.

Қайс кўнглидаги сўзларини Лайлига айтиб, ҳушидан кетади. Лайли Қайснинг бошини қўйнига олиб, унинг юзига кўз ёшларини тўкар, гўё қурбон қилган одамига мотам тутгандай бўлар эди.

Ярим кеча гул ҳидларини ҳар ёнга таратиб насим эса бошлаган пайтдагина «гул атри димоғига солиб ҳуш» Қайс кўзини очди. Қайснинг аҳволига ачиниб булбул нола чекар, гул эса ёқасини чок қилар эди. Наргис тинмай кўз ёши тўкар, лола ўз кўксини доғлар, бинафша мотам тутар, дарахтлар байроқ кўтарганлар, сунбул чехрасини қора қилган, сув зор йиғлаб оқар, сарв ва шамшодлар теран изтиробда эди.

Бу тасвирлар ҳам гўзал шонрона лавҳа, ҳам Қайснинг дардли ҳолатини акс эттирувчи жонли ташбеҳлардир.

Гулшан гуллари ва Қайс ўртасидаги нисбат икки хил шаклда келтирилган.

Аввал гуллар Қайснинг ошифта аҳволига зор йиғлаб ҳамдардлик қиладилар. Қайс уларнинг ҳар бирида ўз севгилиси Лайлининг бир белгисини кўриб уларга мурожаат қилади. Навоий тасвиридаги гулшан шаронти қаҳрамоннинг оғир кайфиятини ифодаламақ учун энг ўринли восита бўлиб хизмат қилади. Айни замонда гулшан чиройи, гуллар жамоли Лайли ҳуснининг таъриф ва тавсифи учун мос бир нисбат бўладилар.

Қайс сабо сингари гул бошидан эврулиб ундан шакарханд гули Лайлини сўроқлайди. У сарв оёғига бош қўяди, бинафшадан ёр атрини топади: ёр оёғи теккан майсаларга юзини суртади, тупроғда ёр изи нишонини кўриб уни кўзига сурма қилади, оқар сув янглиғ кўздан дув ёшлар оқизади.

Хуллас, гулшан тасвири ўн иккинчи ва ўн учинчи бобларда кўп ўрин олган. Гулшан аввало иккала севишганлар — Қайс ва Лайлининг учрашув маскани бўлди. У севги гулшани, севишганларнинг биринчи бор бир-бири билан мулоқот этганлари файзли бир холи гўша сифатида таъриф топди. Бу гулшаннинг чиройи Лайли ва Қайс камоли, уларнинг чин, самимий муҳаббатига монанд бир сурат касб этган эди.

Лайли Қайсни қолдириб бу гулшандан кетишга мажбур бўлди. Энди гулшан гуллари Қайсга ҳамдард бўладилар. Қайс ҳушига келгач, бу гулшан гуллари-нинг ҳар қайсисида Лайлининг бир нишонасини кўриб уларга ўз дардларини изҳор эта бошлайди.

Айниқса, Қайснинг булбулга мурожаати зўр таъсир кучига эга. Булбул гулшан орасида макон тутган. У гул суҳбати билан муҳтарам. Қайс булбулнинг шундай марҳаматга эга бўлиб туриб фиғон чекмоғидан нолий-

ди. Қайс ўзининг ёрдан айру эканини булбулнинг ви-солига мушаррафлиги билан таққослайди, булбулнинг зори ноўрин эканлигини айтади.

Қайснинг булбулга таъна билан айтган бу гаплари-да икки маъно бор.

Биринчидан, булбулнинг гулга маҳрам бўлиб тур-гани ҳолда фиғон чекиши ноўрин (Қайс тасавурида).

Иккинчидан, Қайс ўз севгисида булбул нола қила-ётган шароитда бўлишни тилайди. Яъни у ҳамиша ўз севгилиси қаршисида бўлишни, унинг жамолига тўйиб-тўйиб боқишни орзу қилади.

Навойнинг Қайси севгида булбулдек вафодор, мунгли, беқарор. Унинг нияти ўз гули Лайлнинг ёни-да бўлмоқ, уни тавсифлаб куйламоқ, унга ҳамдам ва ҳамнафасликка эришмоқ. Булбул шундай шароитда бўлатуриб ўз гулига янада яқинроқ туриш учун талпи-нади, бунга етиша олмай фиғон чекади. Қайс эса бул-бул эришган, аммо уни қаноатлантирмаётган бахтга интилади.

Қайснинг Лайлига муҳаббати шунчалар олижаноб, покиза, самимий, фидокорона муҳаббат эди. Қайс ва Лайлнинг ана шундай соф ва бокира севгиси Навой-нинг тавсиф ва таърифида ўқувчига бор гўзаллиги би-лан намоён бўлади.

Қайс булбулга хитобан дейди:

Ким сен киби урса ишқдин дам,
Ишқ аҳли қачон тутар мусаллам.
Сен аҳли висолсен, дам урма,
Ҳажр аҳли қошида нуқта сурма!

ТЕНТИРАШЛАР

Қайсни уйга қайтариб олиб келганларидан сўнг кўп ўтмай у яна Лайли иштиёқида ўртанмоққа тушди.

Лайли ғами уйла қилди бедод,
Ким ото-онони қилмади ёд.

Ошиқлари ҳолини унутти,
Маъшуқ уйининг йўлини тутти.

Лайли сари тентираб йўл олган Қайснинг аҳволини Навоий бир-икки характерли белгилар орқали кўрсатади.

Қайс беҳушона қадам босар эди; гоҳ тез-тез одим отади, гоҳ мастлар каби йиқилади ва туради. Ниҳоят, узоқдан Лайли қабиласининг чироғлари кўринади. Қайс бу ўтлар сари назар ташлаб сўз бошлайди. Қайснинг бу айтган сўзлари севгучи қалб бағридан чиқмоқда бўлган оҳу надомат тутунлари эдилар.

«Лайли ва Мажнун»да севишганларнинг ички кечинмаларини ифодаловчи лирик лавҳалар кўп. Навоий бу лаҳвалар орқали дostonнинг асосий мавзуи — чин, фидокорона инсоний муҳаббатнинг туб моҳиятини баён этади. Ҳар бир лавҳа бадият билан тўла мисралардан ташкил топган. Улар дoston бадний матосига ранг-баранглик бағишлайди. Қайснинг гул ва булбулга мурожаати сингари Лайли қабиласи оловларини кўргач, сўзлаган сўзлари ҳам шундай таъсирли лавҳалардан дир.

Қайс бу ўтларни ишқ юлдузлари деб атайди. Улар севи гавҳарлари сингари порлоқдирлар. Уларнинг тутунлари мақсад қорасидир («саводи мақсуд»). Кул ичидаги ҳар бир патир тўлин ойга ўхшаб нур сочади, ҳар кўзни равшан торттиради. Учган кул заррачалари эса сурманинг ўрнини босади. Қайс бу ўтлардан миннатдор бўлиб дейди:

Ғам шоми аро қўлумни туттунг,
Ҳижрон тунида кўзум ёруттинг.
Мадҳингни этай не навъ зоҳир,
Шукрунгни не тил била дей охир.

Лайлининг қабиласи томонидан эшитилган ит ҳуриши Қайсга «муждаи жон» бўлиб эшитилади. Қайснинг

Лайли қабиласининг итига мурожаати садоқат мадҳия-сидир. Содик соқчи ва раҳнамо бўлмиш бу итнинг бахтли қисматиға, унинг ёр эшигида посбонлигиға Қайснинг ҳаваси келади. Қайс итдан ўша муқаддас остонани ўпмоқни илтимос қилади.

Олов ва итга қарата айтилган монологлар орқали Навоий Қайснинг ички ҳолатини тўла кўрсатади. Ундан олдинги воқеалар — Қайснинг гулшанда беҳуд йиқилиши, ярим кечада ўзига келиб гул ва булбулга мурожаат қилиши, уйга келтирилгандан сўнг яна телбалик хуруш қилиб, тунда Лайли қабиласи сари йўл олиши, унинг атрофида гир айланиб бу қабила ўтлари ва итларига мурожаат қилиши ошиқ қалбидаги ишқ туғенининг баланд авжини билдиради.

Навоий воқеаларни кўпайтирмай, уларнинг изчиллигини қатъий сақлагани ҳолда бу воқеаларнинг моҳиятини тугал ва ҳар томонлама очиб беради. Шу билан Қайс кўнглида уйғонган севги ўтининг бор шиддати яққол кўринади.

Достоннинг ўн тўртинчи боби ана шу ишқ ўти шиддатининг тасвирига бағишланган. Унда Қайснинг Лайлига оташин муҳаббати ўзининг бор кучи билан намоён бўлади.

Навоий Қайснинг Лайли қабиласининг итига айтган сўзларини келтиргач, бу телба ошиқнинг аянч аҳволини қуйидаги аниқ ифодаларда тасвир этади:

Ит бирла тузуб бу можаросин,
Ким кўрди қабиланинг қаросин.

Бу тасвирда жуда аниқ белгиларни кўрамиз. Қайс қабиланинг қорасини кўриш билан ўша томонга интилади, қаттиқ тўлқинланганлигидан юрарга мажולי қолмаган эди, қанча ҳаракат қилмасин оёғи чалиниб йиқилаверади. Йиқила-қўпа, ер ўпиб ниҳоят Лайлининг масканига етиб келади-да, беҳуш бўлиб йиқилади. Ун тўртинчи бобда Қайс ва Лайли иккинчи бор учрашади-

лар. Бу учрашув севгучи қалблар ҳароратининг жозибаси, ишқ беқарорлигининг тўлғонтирувчи қудратини намоён қилади.

Навой учрашув тасвиридан олдин Лайли кўнглида жўш ураётган гўлгулалар тўғрисида сўзлайди. Лайли аллақачон Қайсга дил берган, унинг ишқида зору беқарор. У туну кун фақат Қайс тўғрисида ўйлайди, кўзида бир зум уйқу йўқ, ҳамиша қайғу ичида бесабр.

Тийра қилибон кўнин қаро тун.
Қим ногаҳ эшитти бир ҳазин ун.

Бу ҳазин нидо Қайснинг овози эди. Лайли шу овозни эшитмоққа интизор эди. Шунинг учун

Ул ундин ичига тоб тушти,
Кўнглига ҳам изтироб тушти.
Қўпти доғи қўйди ул сари гом,
Кўнглидин итиб қарору ором.

Шу ерда Навоий воқеалар тизмасини узиб бир лирик чекиниш қилади. У фақат икки мисрадан иборат. Аммо мазмун ва шакл жиҳатидан бутун бир дунё маънога эга.

Лайли изтироб чекаётган бир кезде ногоҳ Қайснинг ҳазин ноласини эшитиб қолади. Бу чоғда бутун қабила ширин уйқу билан маст эдилар. Фақат бу ишқ саргаштаси бўлган қизгина бедор эди. Навоий бундай аҳволдан хулоса қилиб ёзади:

Бешқ улусқа ком уйқу,
Ишқ аҳлигадур ҳаром уйқу!

Лайли уйдан чиқиб Қайс ёнига югуриб келади. Икки дилхоҳ бир-бирлари билан дийдор кўришадилар.

Қим ўтларидин жаҳон ёрушти,
Хирманларига бу шуъла тушти.

Эмдики кул ўлди хирмаи хуш,
Беҳуш йиқилди икки мадхуш.

Гулшан ичра учрашишган пайтда Қайс ўз муҳаббатини Лайлига изҳор этган эди. Аммо Лайли ўзининг Қайсга муҳаббатини билдирганича йўқ эди. Бу галдаги учрашувда эса на Қайс, на Лайли бирор сўз айтмоққа қодир эмас эдилар. Аммо улар чеккан оҳ шуъласи тун остида қолган жаҳонни ёритиб юборди. Шу тариқа хирманларига бу шуъла тушди, бошларидан ақл-ҳуш учди.

Навий икки севишганнинг бир-бирига муҳаббатини аён этишини-ана шу сўзсиз тасвир орқали ифодалади. Бу ғайритабиий ва ўта мутаасирона кучга эга бўлган изҳорнинг бирдан-бир гувоҳи Лайлининг дояси эди. Шoir воқеаларнинг реаллигини ошириш ва уларнинг мантиқий давомини таъминлаш мақсадида бу лавҳага доя образини киритган. Лайли Қайснинг овозини эшитиб уйдан чиққанда дояси қизнинг кетидан худди унинг сояси сингари изма-из чиққан эди. Беҳуш йиқилган Лайли ва Қайс ҳолатини биз доя назари орқали кўрамиз.

Дояки бу ишқи пок кўрди,
Ул шуълаи сўзнок кўрди,
Бу навъ ики ишқ ўтига тафсон,
Оғизлари ноладин садаф сон.

Ҳар иккала севишган беҳуш ётганлиги, доядан бўлак бирор кимсанинг улар ҳолидан хабардор эмаслиги, тун зим-зиёлиги бу севгининг ҳали махфий сақланмоғига бир ишора эди. Булардан бошқа барча қабила аҳли ширин уйқуда маст эканликлари ҳам шуни билдиради. Доя беҳуш ётган севишганларни жой-жойига етказишга дарҳол ҳаракат қилмоғи кераклигини жуда яхши англаб эди. Шунинг учун ҳам доя:

Ваҳм эттики кимса билса ногоҳ,
Бўлғунча ул икки ўздин огоҳ,

Бўлғай икисига хавфи жон ҳам,
Бўлғай талаф икки нотавон ҳам.

Бу севгининг шум тақдири, севишганларнинг қора қисмати доя фикрида туғилган шу андишаларда сезилиб туради. Агар бирор киши севишганлар ҳолидан огоҳ бўлгудай бўлса, хар иккала нотавон ҳалок бўлади. Бу хил бўлмағур расм-русумга, норасо замонга қарши чиққан Навоий фалакка хитобан шундай дейди:

Эй золи замона, доду фарёд!
Атфолинга неча зулму бедод!
Бу хайлниким, ҳалок этарсен,
Ўз бағринг эрурки чок этарсен!

Қайс Лайли ишқида «ўз қавму хайли оти»ни унутти. Унинг ёдида Лайли отидан бўлак ҳеч нарса қолмади. У ҳар кеча Лайли қабиласи томон чопар, унинг кўйида тентирар; у фақат Лайли деб овоз чиқарар эди. Шунинг учун кишилар Қайсни Мажнун деб атай бошладилар (Мажнун — телба, жинни).

«Лайли, Лайли» дебон чекиб ун,
Эл деб: «Мажнундур, ушбу Мажнун».

Мажнуннинг ишқ йўлидаги савдойилиги бутун Арабга ёйилади. Лайлининг отасига қарашли надимлар савдойилик сирини ошкор қиладилар:

Қим: «Омир элида Қайс бадрўз,
Бу ҳайдаки эрди донишомўз.
Топиб илму хирадга пайванд,
Ҳам олим эдию, ҳам хирадманд.
Бўлмиш боридин фароғи гўё,
Хабт этмиш анинг димоғи гўё.

Лайлининг отаси Омир қабиласининг бошлиғига одам юбориб ўғлини занжирбанд этмоқни талаб қиладди. Ошиқ Мажнун занжирга солинади.

ЎЗЛИКДАН ОЗОДЛАНИШ

Ун еттинчи бобда Навоий Мажнуннинг ўз аҳволини баён этувчи монологини келтиради. Мажнун кўнглидаги эзгу туйғулар, ишқ дарди, машаққатли изтироблар бу монологда ўз аксини топган.

Мажнун кўнглидаги ҳасратларини баён қилаётган бу фурсатда унинг вужудини айрилиқ чоҳида тандир ичида ёнаётган ўт сингари олов қоплаган эди. Бечора ошиқ тузоққа тушган қуш сингари типирчилар, унинг кўзидан оққан ёшлардан водийлар сувга тўлганди.

Мажнун, Навоий тасвирича, бир уйга қамалган; у тўхтовсиз гоҳ паст, гоҳ баланд фарёд чекади; кечаю кундуз оғзига бирор луқма олмайди, уйқу кўзидан бутунлай қочган, кўнглида ҳушдан асар йўқ.

Савдо ўтидин ёниб чароғи,
Дудиға мақар (жой, ўрин) бўлиб димоғи.
Бу дуд чу ул уй ичра ортиб,
Тақвою хирад юзин қарортиб.

Мажнуннинг вужуд уйи савдо ўтининг дудлари билан тўлган. Тутун уйни тўлғазиб тақво, хирад юзини қорайтирган. Мажнуннинг бутун борлиғи ишқ билан банд, унинг димоғи ишқ ўти тутунлари билан қопланган. Кўнглига ишқдан бошқа ҳамма нарса ёт, кўзига севгилиси тасвиридан бўлак ҳеч нарса кўринмайди.

Мажнунни даволамоқ учун табиб чақирадилар. Табибнинг даво учун қилган иложи Мажнуннинг дардини оширса оширар эдию, лекин камайтира олмас эди.

Навоий табибнинг кўрган чораларини бирма-бир санаб ўтади: Бу ўша замондаги табибларнинг даволаш усуллари тўғрисида тасаввур пайдо қилади. Яна Навоийнинг кундалик ҳаёт кўринишларини аниқ тасвирлаганидан далолат беради.

Бир кеча осмон қоронғилик билан улашиб кетган. Бу тун эмас, балки бир қора бало. Қуёш хазинасини аж-

даҳо ерга кўмган. Атроф зулмат билан тўла.

Тун йўқки, қоронғу меҳнатобод,
Ошиқлару хасталарга жаллод.

Мажнун ўз жисмига руҳ ато қилинганидан норози. Ундан кўра бу жисми ҳалок этиб, сўнгаклари итларга ташланса бўлмасми эди! У ўз жисмининг вужудга келган заҳоти ўтга солиб куйдирилмаганидан афсус қилади. Ушанда ёндирсалар эди, бу тананинг тутунлари кўкка кўтарилиб осмонга офат етказган бўлар эди. Мадомики, барҳаётлик бағишланган экан, ишқ келмасидан бурун кўзим кўр бўлган бўлса, эшикма-эшик юриб гадолик қилганим афзал эмасмиди, деб нола чекади Мажнун. У бир кишига кўнгил берган.

Хосса, не кишики, жон балоси,
Не жонки бари жаҳон балоси.
Улким ел агар очиб ниқобин,
Кўргузса жамоли офтобин,
Бир ламъа (шуъла)дин ўт жаҳонга тушгай,
Балким тўқуз осмонга тушгай.

Ана шундай осмонларга ўт солувчи офтобжамол қаршисида бу бечора ошиқ ожиз бир хас каби. Минг чақмоқлар қаршисида хошокнинг тақдири не бўлур эди! Бу ўт ичида ёниб битиб ўша азобу уқубатдан халос бўлмоқ ҳам ошиққа насиб этилмайди. Унинг қисмати фақат айрилиқ машаққатларини чекмоқдан иборат. Ҳажр, айрилиқ телбаликка йўллайди. Яна ошиқ зиндонда банди. Шу аҳволда уни табиблар даволамоқчи ҳам бўладилар. Табиб фақат жонни яна яралайди, ўз насиҳатлари билан бу ярага туз ҳам сепеди.

Мажнун орзу қилиб дейди:

Юз мунча ғам ўлса умр фарсой,
Бўлсам эди кўҳў даштпаймой,
Гаҳ тоғ уза нола урсам эрди.
Гаҳ бодия (саҳро) да югурсам эрди.

Филжумла бор эрди эҳтимоли,
Қилмоқ нафасу кўнгулни холи.

Қайсининг олов қоплаган вужуди худди ичидан ёна-
ётган ёпиқ уйга ўхшар эди.

Кулбамдаву масканимда бу ўт,
Жонимда бу ўт, танимда бу ўт.

Изтиробларнинг кўплиги туфайли Мажнуннинг жис-
ми бўшашиб, бемадор бўлиб қолган. Ҳаракатланмоққа
ҳолати йўқ, оёқ-қўли ҳам ғоят беҳол:

Танга не таҳаррук ихтиёри,
Улган ҳаракатдин ўлди ори...
Чун жисми эди наҳиф асру,
Оёғ, илиги заиф асру.

Ана шундай ўта бемадор ҳолатда Мажнун оёғи,
икки қўли, ҳатто бўйнининг банддан озод бўлганини
ҳис этади.

Ҳам сингон эмиш йиғочга пайванд,
Ҳам чиқмиш аёғидин темур банд.

Мажнун бандлардан озод бўлиб уйдан чиқди ва ўзи
орзу қилган дашту саҳролар сари кетди.

Юз шукр ила ерга қўйди бошин,
Кўздин оқизиб ниёз ёшин.
Оҳиста қўпуб эшикни очти.
Борғунча заиф оёғи қочти.
Бир даштқа кетти ул макондин
Ким қатъи йироқ эди гумондин.

Шундай қилиб, Мажнун кўнглига ғулғула солиб
унинг бутун вужудини ёндирган ишқ ўти ошиқни дунё
ташвишлари, андуҳи, мулоҳаза ва андишаларидан то-
залади, уларни куйдириб кул қилди. Энди Мажнуннинг
фикр-зикри, борлиқ ҳаёти фақат шу ишқ оташи билан
нафас олмоқ, вужуди ишқ дарди билан тўла, бошқа

ҳамма нарса Мажнунга ёт бўлиб қолган эди. Мажнун отаси ва онасини, ўз қабиласини, улар қаршисидаги хижолатларини, Лайлининг Мажнун билан улар ўртасидаги муҳаббатни одамлардан яширмақ учун қилган ҳаракатларини, Лайли отасининг Мажнун отаси юборган совчиларга қилган ғазаб ва дағдағаларини, ўз севгиси туфайли эл-юрт ичида гап-сўз бўлиш хавотирини, барча-барчасини унутди. Ўша андишалар Мажнуннинг қўл-оёғини, бўйнини, бутун жисминини занжир бўлиб банд қилиб ётар эдилар. Мажнун ўз муҳаббатини боғлаб ётган бу бандларни итқитиб ташлагач, ўша занжирлардан тамомила қутулди. Мажнуннинг нияти ана шу занжирбанд этувчи шароитдан осуда бўлиб эркинлик даштида озод тентирамоқ, унда доимий макон тутмоқлик эди. Занжирлар очилгач, у қатъият билан бу қамоқ — уйни тарк этиб, бепоён даштларга кетди.

Шундан маълум бўладики, Мажнунга солинган занжирлар, Лайли отасининг қаҳрига учраган бечора ошиқнинг маҳбуслиги дostonда ҳам амалий, ҳам рамзий аҳамиятга эга. Агар амалий жиҳатдан улар Мажнуннинг телба сифатида банди қилинганини билдирса, рамзий жиҳатдан жамият ҳаётидаги тенгсизлик, ҳуқуқсизлик, адолатсизликнинг соғлом интилишлар ва покиза севгини занжир бўлиб боғлаб ётганини англатади. Шу бўғиқ шароитдаги шартлиликларни рад этиб Мажнун эркинликка эришади. У дашту саҳроларда якка-ёлғиз ўз севгисининг ҳаяжон ва изтироблари билангина яшайди.

Мажнуннинг бу ҳолатини Навоий ўзликдан воз кечиш деб таъриф этади. Мажнуннинг бундай ҳатту ҳаракатини асослар ва маъқуллар экан, Навоий ҳақ йўл ана шу эканини таъкидлайди ва бундай хулосага келади:

Эй қайди эмона бирла хурсанд,
Бўлгон санга ўзлукунг оғир банд.

Ўзлукдин ўзингни айла озод,
То дашти фанога киргасен шод!

Демак, ўзлук — бу замона қайди (тугунлари), яъни турмушдаги турли шартлиликлар, ҳавойй интилишлар, манманлик, беҳуда хаёл, тор ва номуносиб мақсадлар, арзимас ниятлар учун зўр беришлар. Агар киши ўз нафсининг қоронғи йўлакларидан холи бўлмоққа иродаси етса, у шодлик билан улуг мақсадлар йўлига етиша олади.

Мажнуннинг қатъияти, букилмас иродаси унинг севгидаги садоқати ва фидокорлигида кўринади. Бу зўр куч уни ўзлик тугунларидан тамомила халос этади.

ЛАЙЛИНИНГ ФИҒОНЛАРИ

Биз Лайлининг икки бор Қайс билан учрашганига шоҳидмиз. Қайсни мактабда биринчи бор кўрганидаёқ Лайлининг кўнгил момигига ишқ учқунлари тушган эди. Гулзордаги учрашувда Қайс Лайлига ўз севгисини изҳор этди.

Иккинчи учрашув Қайснинг Лайли қабиласи атрофида тентираб юрган пайтида содир бўлди. Лайли Қайснинг овозини эшитиб уйдан югуриб чиқди. Севишганлар бир-бирларини кўриб оҳ чекиб беҳуш йиқилдилар.

Аммо биз ҳали Лайли кўнглини тўлдирган дил изҳорини Лайлидан эшитганимиз йўқ. Навоий Лайлининг ишқ азобида чеккан фиғонларини дostonнинг ўн тўққизинчи бобида баён этади.

Ибн Саломнинг Лайлини ўз никоҳига сўраб қилган таклифи Лайлининг отаси томонидан хурсандлик билан қабул қилинади. Лайли бу машъум қарордан огоҳ бўлгач, фиғони кўкларга кўтарилади. У ўзининг аччиқ тақдиридан қон йиғлаб зорланади, аламли ҳасратлар қилиб нолалар чекади.

Лайлининг монологи (ўн тўққизинчи боб) шоирнинг ўз қаҳрамонига муҳаббати, қиз қалбидаги пок ва самимий севги туйғуларини қанчалар улуғлаганини кўрсатиб туради. Лайлининг сўзлари бу Навоийнинг сўзлари. Монологни тинглар экан, ўқувчи улуғ мутафаккирнинг аёллар муҳаббатига ҳурмат ва эъзози, улар севгисига бахтиёрлик тилагани, хуллас шоирнинг чин ва олижаноб ижобий туйғулар ва фазилатларни қанчалар баланд тутганидан тўла огоҳ бўлади.

Лайли ўзининг Ибн Саломга эрга берилажаги тўғрисидаги шум хабар қийноғида муттасил азобланар эди.

Чун ҳушига келди айлади ёд,
Ул сўзники андин эрди ношод,
Ортар эди дам-бадам малоли,
Кўнглин қила олмас эрди холи.

Уйда ўзи ёлғиз қолганда Лайли кўкракларини чок этиб жонни куйдирувчи оҳлар тортади. Қиз тақдир, осмонга хитобан дейди:

Дебким: «Недур, эй спехри золим,
Солмоқ бу шикасталикка ҳолим.
Нахлимғаки эрди зеридастинг,
Не эрди шикаст уза шикастинг?»

Лайлининг фиғонларида қиз қалбини тўлдирган энг мураккаб дард — фалак кажрафторлигига қарши исён суронлари эшитилади. Улар орасида Лайли учун қадрли бўлган Қайс образи ўтиб туради.

Лайли ўз ҳаётининг беғубор чоғларини эслайди. У ёш бир ниҳол эди, атрофида ҳеч қандай хору хас йўқ эди. Бу ниҳол ҳали мевага кирмаган, унга офат хазони яқин йўламаган эди.

Мен бор эдим ул ниҳоли наврас,
Йўқ шохима хору теграма хас.
Шохи тарабим бу дам қилиб гул,
Бошим уза тонгла очилиб гул.

Не нахлима мевадин нишони,
Не баргима офати хазони,

Бу ниҳолга ишқ шамоли ҳужум қилди. Бу шамол
ёш ниҳолни пора-пора қилди. Энди эса тақдир бу ни-
ҳолни ҳижрон қўлига топширди.

Ким ишқ елига қоттинг они,
Ул сарсар ила ушоттинг они.
Ишқ они ушотғоч ошкора.
Ҳижрон қўлига бериб қатора.
Боштин-оёғини ёра қилдинг,
Ажзосини пора-пора қилдинг.

Севги дардида, айрилиқ азобида қалби пора-пора
бўлиб ётган қиз учун уни ўзга кимсанинг никоҳига бе-
рилмоғи тўғрисидаги хабар ҳам дўзахига ташланмоқ
билан баробардир. Албатта, бу ерда Ибн Салом нико-
ҳи кўзда тутилади. Аммо Лайли бу номуносиб кимса-
нинг номини тилига ҳам олмайди. Ишқ, садоқат, фидо-
корлик тўғрисида сўз бораётганда бу нафс бандаси-
нинг оти ҳам аталмаслиги табиий эди.

Лайли учун бу шум хабар дўзах ўти сингари куй-
дирувчигина эмас, балки офат чақмоғи каби мудҳиш,
балки бутун бордиқни тўлдириб юборган ҳалокатли
бир фалокат эди.

Дўзах манга эмди бу хабардур,
Ким жонима ўтидин шарардур,
Йўқ, йўқ, не шарарки, барқи офат,
Андин бори даҳр ғарқи офат.

Лайли бу офат олови қаршисида ожиз бир хошок
ёки касалманд чумоли сингари беҳол. Шундай нотавон-
га бундай дўзах ўтини йўналтирмоқдан мақсади недур
бу чархнинг!

Хошок дема, шикаста мўри,
Жони юкидин танига зўри.

Ул мўрға тушса бўйла дўзах,
Овах, нечук этгусидур, оваҳ.
Ул мўр мени шикастапомен
Ким бу томуғ ичра мубталомен.
Бир мўр не қилмиш бўлғай, эй чарх,
Қилмоқни не билмиш ўлғай, эй чарх?
Ким қасдиға тез ўлуб хироминг,
Минг барқ ила бўлғай интиқоминг.

Бу мисраларда Лайлининг бошига тушган мусибатлар унинг бир маҳаллар беғубор ва беташвиш кечган осуда дамларининг зиддида яна аниқроқ кўринади. Бу наврас ниҳолга энди ҳам ишқ ўти, ҳам айрилиқнинг оғир юзи, ҳам мудҳиш бахтсизлик хабари ўзининг томуғсифат даҳшатлари билан бирдан ёпирилди. Бу офатлар қаршисида Лайли ўзини «шикастапо (оёғи синиқ) чумоли»дек сезадию яна унинг кўнгли Қайсга ачинади, «Ул зору заифи ногузирим» не аҳволда экин, деб ташвиш чекади.

Мен худ бу сифат бало асири,
Юз меҳнату ибтило асири.
Ул зору заифи ногузирим,
Ким бордур ул менинг асирим.
Оё не экин ғамимда ҳоли,
Чирмонмоқ ила тани чу ноли?
Ишқим ўтида ёдарму экин,
Ҳажрим ғамиди чидарму экин?
Шавқим чиқорурму эркин оҳин,
Оҳи учурурму жисми қоҳин?

Лайли севги изтиробларининг шиддатини ўз тана-сида сезиб турибди. Шунинг учун у шундай азоблар асири Қайснинг ҳолини тўла тасаввур этади.

Ишқ инсонпарварликнинг юксак чўққисидир. Фақат инсонларни чин юракдан севгучи, уларга чин юракдан ҳамдард ва ғамхўр бўла олувчи кишигина ошиқлардек

баланд мартабага эриша олади. Навоий яратган Лайли ва Қайс ана шундай зотлар эдилар. Уларнинг барча хатту ҳаракатида, бутун борлиғида ишқ ва инсонийлик ўзининг мукамал тажассумини топган.

Лайли монолоғида яна Лайлининг ўз қизлик латофатини баланд тутиши, соф аёллик ғурури ва унинг қадри аён кўринади. Бу ҳам олижаноб инсонийликнинг бир намоишидир. Лайли ўзининг беқиёс гўзаллиги, юксак севгига муносиб эканлигини яхши билади. У Қайс янглиғ олий фазилатлар соҳиби бўлмиш бир ажойиб инсоннинг фидокорона муҳаббатига сазовор бўлганидан фахрланади. Лайлининг Қайс аҳволини тасаввур қилиб билдираётган фикрларида Қайсдек зукко ва гўзаллик шайдоси бўлган йигитнинг Лайлини қанчалар қадр қилиши ва баланд тутишининг эътирофи кўринади.

Қайснинг ҳар бир ҳолати унинг жунунига боис бўлмиш Лайлининг гўзаллиги билан боғлиқ равишда тасвирланади. Лайли ва Қайснинг бир бутун эканликлари, қизнинг гўзаллиги, йигитнинг унга шайдолиги уларнинг яхлитликларини кўрсатмоғи бу тасвирда аён бўлиб туради. Лайли Қайснинг ҳолини кўз ўнгига келтирар экан дейди:

Савдоки сочим ғамида тортар,
Ҳар лаҳза нечук жунуни ортар?

Лайлининг қора сочлари йигитнинг жунуни, унинг савдойилиги тимсоли. Йигитнинг бахти қоралиги қиз сочларининг тимқора рангига монанд.

Чун қаддим учун тузар навони,
Не навъ бийик бўлур фиғони?

Мажнуннинг оҳи кўкка чиқади. Нафис ва баланд кўтарилган бу бийиклик Лайлининг сарв қоматини эслатади. Бу нола ва фиғонлар ана шу сарвқад ҳижронида кўтарилмоқда эмасми?

Чехрам тилаб ўлса навҳа ангез,
 Айларму экин сиришки гулрез?
 Зулфум шиканида қилса атноб,
 Жисмига нечук тушар экан тоб?
 Ғамзам сари бўлса фикрат андеш,
 Сончилур экинму бағрига неш?
 Лаълимки сув оқизур кўзидин,
 Борурму экин сувдек ўзидин?
 Оғзим сўзин айлагач такаллум,
 Бўлурму экин адам аро гум?
 Белим сори чун тушар хаёли,
 Қолурму вужуди эҳтимоли?
 Қошим хамидин чу тортқач вой,
 Қадди ҳам ўлурму ўйлаким ёй?

Ана шу илҳомли мисраларда Лайли гўзаллигининг ҳар бир белгиси, шу гўзалликка ошиқу шайдо бўлган Қайсининг унга толпиниши ва шу гўзаллик кўйидаги савдоси кўрина боради.

Лайлининг гулдек чехраси, зулфининг товлари, ғамзалари, лаъл лаблари, йўқлик сингари кўринмас оғзи, нозик бели, ёй каби эгма қошлари, юз хор янглиғ саф тортган киприклари, оқу қарони фарқ қилдирмай қўядиган кўзлари, қора холи, тазарв (қирғовул) сингари хироми бирма-бир гўзал тасвирлар орқали куйланади. Гўзаллик соҳибасининг бу сўзлари унинг ўз камолоти билан мағрурлигини билдиради. Қайс шу гўзалликни гоят нозик ҳис этади. У ўша зулфлар тобини эслаб тўлғанади. Ёр ғамзаси ошиқнинг бағрига нешлардек санчилади, ёр лабларини ёдга олиб у сув янглиғ ўзидан кетади. Лайлининг оғзи ва белини ўйлаганда Қайсининг вужуди йўқ бўлиб кетгудек бўлади. Ошиқнинг қомати ёрнинг эгма қошларидек эгилган, ёр мужгонлари ошиқ кўнглига юз хор сингари санчилдилар...

Лайли Қайсининг шунчалар унга берилган, садоқатли эканини билар, бунинг жуда қадр қилар эди. Шунинг

учун Лайли монологидаги саволлар, савол эмас тасдиқ бўлиб эшитилади:

Истарму экин юзумни ҳар кун,
Йўқларму экин сочимни ҳар тун?
Дардимдин ўзи ёдоб экинму,
Ҳажримдин иши хароб экинму?
Бас йўқ эди мунча меҳнату ғам,
Ким билгусидур бу қиссани ҳам.

Лайли фақат ўз чиройи ва унинг шайдоси Қайс ҳолатини тасвирлаш билан чеклана олмас эди. Қайс ишқида Лайлининг вужудига ҳам олов тушган. Бечора қиз ўз муҳаббатини яширин сақлайди, муттасил севги азобини тартади, аммо уни ҳеч кимга билдирмасликка ҳаракат қилади. У севгили ёри сари доимо интилади, мақсадига ета олмай ўзига ўзи мотам тутади.

Бу ишки, эмас хўжаста фоли,
Худ бўлмоғининг не ихтимоли.
Олам эли бир ён ўлса яқсар,
Мумкин эмас ўлмоғи муяссар!
Соғингай ул эмгак (кулфат) ошнаси,
Мендин бўлмоқ бу иш ризоси.
Гар ҳар ғам аро ўзумни солмон,
Бу ғамға нетайки туза олмон.
Фарёдки ўлгудек ғамим бор,
Тонг йўқ гар ўзимга мотамим бор.

Лайлининг бу сўзлари Қайснинг қлдин билдирилган фикрларига жавоб сингари янграйди.

Қайс севги изтиробларига кўмилиб кетиб ўзлигидан воз кечди; у фано даштига бош олиб чиқиб кетди, у ерда фақат севги туйғулари ихотасидагина яшаб эркинлик топди.

Лайли эса кундалик турмуш шартлиликлари сиртмоғида тутқун. Унинг шароити ўз дардини ошқора айтиб фарёд чекишга йўл қўймайди. Шунинг учун шўрлик

қиз ёлғиз ўзи уйга беркиниб олиб, ҳатто онаси ва доя-
сидан ҳам яширин ўз дардини ўзига айтиб, тинмай кўз
ёши тўкади.

МАЖНУННИНГ ИСТИҒОРИ

Лайли сўзларига Қайснинг Қаъбада қилган истиғ-
фори жавоб тарзида янграйди.

Лайли Қайснинг аҳволига куйиниб, унинг айрилиқ
машаққатларидан чекаётган кулфатларига ҳамдард
бўлган эди.

Қайс ўзлукдан кечиш асносида бу азобларнинг
оғирлигидан зорланган эди.

Қайснинг ота ва оналари, ўз фарзандларини ишқ
дардидан халос этмоқчи бўладилар. Улар Қайсни Қаъ-
бага келтирадилар. Бу ерда Қайс оллоҳга илтижо қи-
либ, ўзини шу балою аламлардан қутқазмоқни сўраши
керак.

Қайс Қаъбага бориб истиғфор қилмоққа ҳозир. Аммо
у ишқдан воз кечмоқчи эмас, балки кўнглида ишқ
ўтини янада кучайтиришни илтимос қилиб оллоҳга ёл-
борди. Қайснинг оллоҳга бу илтижоси «Лайли ва Маж-
нун» достонининг олий нуқтасидир.

Навоий Лайли ва Қайс муҳаббатини Лайли ва Қайс
ҳаракатлари ва сўзлари воситасида ифодалай боради.

Достоннинг бошланишида Қайс булбулга хитобан
бир неча сўзлар айтиб ўзининг севгиси тўғрисида ҳи-
қоя қилган эди. Сўнг биз Қайсни Лайли қабиласи ўр-
нашган ерда тентираб юриб бу қабила ўтларига, пос-
бон итга қарата айтган сўзларини ўқидик.

Қайснинг ўзлигидан воз кечганда айтганлари ҳам
жуда муҳим. Навоий ана шу таъсирли ва сермазмун
монологларда Қайснинг руҳий дунёси, муҳаббатининг
кучи, фидокорлигининг чексизлигини аниқ тасвирлайди.

Энди Қайс Қаъбада. Бу ерда Мажнун оллоҳга му-
рожаат қилиб ўз севгисида мудом барқарор этмоқни

Мажнун Оллоҳга ёлбориб ўзидаги шу ўтларни ҳар дам оширсанг оширгину заррача камайтирмагин, дейди. У кўзимга ишқ тўтиёсини тутгин. Қалбимга ишқ кимёсини ургин, кўнглимга ишқ масканини фазо эт, жонимга ишқнинг ёқимли ҳидлар таратувчи тонги шаббодасини озук этгин деб ёлборади.

Ишқ исидин эт дамими мушкин,
Ишқ ўтидин эт юзумни рангин!..
Кўнглум ғам ила тўқ айла, ёраб!
Ишқ ичра мени йўқ айла ёраб!

Мажнун кўнглидаги бор гапларни айтди. Унинг мақсади ишқдан узилмаслик, мудом ишқ олови тобида ёнмоқ; у ишқ ичра йўқ бўлиб кетмоққа минг маротаба рози!

Мажнунни Қаъбага олиб келмоқларидан мақсад уни ишқдан тавба қилдирмоқ эди. Мажнунга, ишқни унутгин, Лайли ғамидан чекингин, дейдилар. Бунга жавобан Мажнун Оллоҳга дейди:

Оллоҳ-оллоҳ, бу не сўз ўлғай,
Ул қавмга тенгри узр қўлғай.

Мажнунга бундай беҳуда гапларни айтувчиларга тангрининг ўзи узр еткурсин. Мажнуннинг нияти эса тамомила бўлак. Мана Мажнуннинг бу тўғрисидаги тилаклари:

Лайли ишқин танимда жон қил,
Лайли шавқин рагимда (қон томири) қон қил.
Дардини нажотим эт, илоҳий,
Ёдини ҳаётим эт, илоҳий!
Ҳар дамки эмас анинг хаёли,
Кўнглум уйин андин айла холи!
Ҳар ўтки йўқ анда ишқ сўзи,
Мен хастага қилма онн рўзи!
Хуйики эмас анинг ғамидин,

Фош этма бу телбанинг дамидин.
Дардимга хаёлини табиб эт!
Жонимга висолини насиб эт!
Файрин назаримда фоний айла,
Меҳрин манга жовидоний айла!

Мажнун фақат Лайли ишқи билангина тирик. У то танида жони бор экан, Лайлининг ишқи ўз жисмининг жони деб билади. Мажнуннинг бирдан-бир тилаги Лайли муҳаббати билан яшамоқ, ўлса Лайли ёди билан ўлмоқ; тирилса Лайли нафаси етгач ўша билан тирилмоқ; агар Мажнунни дўзахга ташласалар, дўзах ўти Мажнуннинг Лайлига муҳаббатининг ўтидан қизарсин, агар Мажнунни жаннатга тушурсалар Лайлига етишув ҳарами Мажнун учун беҳишт бўлсин.

То бўлса ҳаётдин нишоним,
Савдосини қил тан ичра жоним!
Жон чиқса бу жисми нотавондин,
Еди била ўқ чиқор жаҳондин.
Танлар тирилурга қўйсалар юз,
Қўйи елидин танимни тиргуз!
Дўзах манга етса жовидоний,
Ишқи ўтидин қизитқил они!
Жаннат сари чекса сарнавиштим,
Васли ҳарамини қил беҳиштим.
Онсиз мени бир дам этма мавжуд,
Будумни қил онсиз ўлса нобуд!

Мажнун вужудини қамраган бу ҳаяжонли туйғулар чин инсоний муҳаббатнинг жонфизо жаранги. Қайс ва Лайли муҳаббати тимсол бўлган, инсонни кўкларга кўтарувчи самимий севгининг юксак парвозидир.

САРГАШТАЛИК

Қаъбадаги бундай илтижоларни эшитган Қайснинг отаси ва унинг яқинлари тақдирга тан бермоққа маж-

бур бўлдилар. Улар Мажнуннинг қандай ҳолатда бўлишни истаса шунга рози бўлмай иложлари йўқ.

Энди Мажнун дашту биёбонларда тентирайди. Унинг на турганда қарори, на юрганда ихтиёри бор. Мажнуннинг оғзида фақат Лайли номи такрор. Мажнун қаёққа қарамасин кўзига Лайли кўринади. Лайлининг чеҳраси ва қадду қоматининг сурати Мажнуннинг хаёлидан сира кетмайди. Мажнун унинг ниҳол қомати қаршисида бош эгади, унинг юзини кўз ўнгига келтириб кўзларидан равон ёш тўкади.

Лекин Қайс телба эмас, у — ошиқ. Унинг вужудини ишқ дарди қоплаган. Мажнун Лайли шарафига не-не ажаб шеърлар тўқийди. Бу байту ғазаллар қимматбаҳо гавҳарлар сингаридирлар. Бу шеърларни эшитган ҳар бир одам, хоҳ ғамгин, хоҳ дилшод бўлсин «юз завқу нишот ила тутуб ёд» уларни берилиб ўқийди ё тинглайди.

Навоий Мажнуннинг саргашталигини айрим характерли белгилар орқали тасвирлайди. Аммо бу ошиқнинг саргашта аҳволи тўғрисида тўлиқ тасаввур пайдо этади.

Мажнуннинг фикру ёди Лайли хаёли билан банд. Бу Мажнун руҳий дунёсининг тасвири. Мажнун Лайлини тавсиф этиб гўзал шеърлар ижод этади. Бу Мажнун машғулотининг тасвири. Мажнун яратган шеърлар эл оғзига тушиб кетган, барча уларни мамнуният билан ўқийди. Бу атроф муҳитдагиларнинг Мажнунга муносабати. Мажнун гоҳо эс-ҳушини йўқотади. Унинг юриштуриши саҳро ҳайвонларининг ҳаракатларига ўхшаб кетади. Йиғламоқ ва кулмоғининг сабаби йўқ, гоҳо ўз аҳволидан хавотир қила бошлайди. Бу Мажнун аҳволининг умумий кўриниши. Бу ҳолатлар ҳаммаси ишқ туғёнлари натижасида юзага келган. Бу ҳолатлар жинилик, беҳуш телбалик эмас, балки ишқ шамоли, тўфони, ишқ селининг инсон жисми ва ақлини қандай хароб қилажагининг аломатларидир.

Тоғ ичра уни тушуб сабодек,
Қум узра тани қуруқ гиёдек.
Ешлардек этиб йиғию фарёд,
Қилмай ота-онаснн, вале ёд.
Ер айлабу ошно балони,
Соғинмай ёру ошнони.
Андух еб, этиб жафо майи нўш,
Ичмак-емаги бўлиб фаромуш...

Навоий Мажнуннинг «нафс итлигидан кечиб тамоий» шу аҳволга келганлигини алоҳида таъкидлайди. Демак, Мажнуннинг ўзликдан воз кечмоғи, «нафс итлигининг» кечмоғи унинг бутунлай ишқ олами билан қовушгани, унинг маънавий баркамоллик касб этганини англатади. Ҳақиқий севгидан юксакроқ яна не бор?

Т У Ш

Мажнуннинг саргашта аҳволига ачинган Навфал унга ғамхўрлик қилди. Навфал куч билан икки севишганни бахтиёр қилмоқчи бўлиб Лайлининг отаси бош бўлган қабилага қарши уруш бошлади ва бу курашда устун чиқа боради.

Мажнун гарчи ўз ёрига етишув умиди билан хурсанд бўлса-да, Лайли қабиласининг ҳарбий мағлубиятидан манкуб (озорланган) эди. Навоий Мажнуннинг фикрида пайдо бўлган ана шу қарама-қаршилиқни билдириб ёзади:

Навфал сари нусрат эрди ҳосил,
Хайлу сипаҳи эди қавий дил.
Мажнунга ғариб ҳолат эрди,
Гаҳ завқу гаҳи молонат эрди (*таъкид меники. А. Қ.*)

Гарчи кураш Мажнуннинг Лайлига бўлган муҳаббатини бахтиёр этмоқ мақсадида олиб борилаётган бўлса-да, Лайли қабиласининг ҳарбий мағлубияти Лайли учун кўнгилсиз бир ҳол. Мажнун учун эса Лайлига оид

ҳар бир нарса қимматли ва қадрли. Шу қабиланинг ўтларини кўриб узоқдан унга талпинган, шу қабила посбони бўлмиш итларга ҳавас билан боққан Мажнун, албатта, бу қабила одамларининг мақтул бўлмоғига (ўлдирилмоғига), уларнинг ҳарбий ҳалокатига бефарқ қарай олмас эди.

Мажнун шундай қарама-қарши фикрлар чалкашлигида тўлғона-тўлғона ниҳоят кўзи уйқуга кетади.

Бедилни енгиб эди бу қайғу,

Ким бахт кўзига солди уйқу.

Навобий бу уйқуни бахт деб атайди. Чунки бу уйқу Мажнунни ҳалиги мураккаб зиддиятлар сиртмоғидан қутқаради; яна бу уйқу асносида Мажнун туш кўриб тушида севгилиси Лайли билан учрашади. Энг муҳими шу туш туфайли Мажнун севикли ёри Лайлини ўлимдан сақлаб қолади. Бундан кўра ортиқроқ бахт бўлиши мумкинми эди ошиқ учун!

Навобий Мажнун билан Лайлининг тушда учрашувлари суратини дoston воқеаларининг фожиона мазмунига қарама-қарши ўлароқ лирик нақшларда чизган.

Мана Лайли бошдан-оёқ нозик ва нафис гулли ипак мато билан безанган. У зебо кўриниши билан ҳаловат ва шодлик таратиб Мажнун сари келмоқда. Шоир, қизнинг юксакка бош кўтарган ниҳолдек қомати, тоза назари; унинг гўзаллик саҳросидаги лола, балки хуш ҳидлар ёювчи оҳу сингари кўринишини илҳомли оҳангларда куйлайди:

(Мажнун) Кўрдик келур нигори зебо,
Бошдин-оёғига хавзу дебо.
Йўқ, йўқ, не нигор, сарви гулчеҳр,
Не сарв, не гўлки, ғайрати меҳр.
Кўз чашмасида зулоли беғаш,
Жон гулшанида ниҳоли саркаш.
Саҳройи латофат ичра лола,

Не лолаки, мушкбў газола.
Дарёйн малоҳат ичра гавҳар,
Гавҳар, неки, акси меҳри ховар.

Лайлининг бундай дилбар сурати қизнинг ғамли кайфиятига мос келмас эди. Унинг кўзи ёшли, вужуди оҳу фиғон билан тўла, «ҳам оғзида оҳи иштиёқи, ҳам савтида навҳаи фироқи».

Навоий Лайлининг кўриниши ва кайфиятидаги ғамгинлик тасвири кетидан қизнинг Мажнунга қилган муомаласидаги зиддиятни ҳам бўрттириб кўрсатган. Лайли ўз севгилисига беҳад муҳаббат ва ҳурмат билан тўла. Мажнун ва Лайлининг бу учрашиши севишганларнинг узоқ вақт интиқ бўлиб кутган бахтли фурсатларининг келгани эди. Лайли алифдек қоматини дол сингари эгиб Мажнуннинг аёғини ўпади. Сўнгра қиз севгилисини қучоқлаб унинг бўйинини латиф қўллари билан ўрайди.

Етгач алиф қадин қилиб дол
Мажнунни аёғин ўнти филҳол,
Сўнгра қучушурға бўлди мойил,
Бўйнига қўлин қилиб ҳамойил.

Аммо бу бахтли учрашув фожеъ туфайли содир бўлган эди. Лайли Мажнунга гоят шум бир хабар келтирган. Лекин Лайли ўз севгисига содиқ, у севгилисига фидо бўлмоққа тайёр. Лайлининг отаси ўз қизини Мажнунга бермоқдан кўра уни қатл қилишни афзал деб билди. Қиз бу тўғрида Мажнунга хабар қилар экан дейди:

Ишқингда отам яроқ қилмиш,
Эл ҳам бари иттифоқ қилмиш.
Қим қатлима тонгла айлаб оҳанг,
Қоним била ерни айлағай ранг.
Меҳримга қарин завол қилғай,
Қонимни шафақ мисол қилғай.
Меҳрини шафақваш этса қоним,

Ер остини айлагай маконим.
Ишқингда манга бу эрди мақсуд,
Ким кўрсам ўзимни анда нобуд.
Даврон бу муродима етурди,
Не истадим олима кетурди.
Ишқингда не орзуки эттим,
Ул навъки комим эрди еттим.
Тушти менинг олима ажаб йўл,
Сен яхши қол эмдию тирик бўл!

Лайлининг бу сўзларида отасининг адолатсизлик ва зулмкорлик билан қилган ноҳақ қарорининг бор мудҳишлиги аён бўлади. Аммо қизнинг ҳолати бу даҳшатнинг зидди эди. Лайли тинч. У фидокорона хотиржамлик билан отасининг ваҳшиёна ҳукмини қабул этмоқда.

Лайли ўз севгилиси учун, унинг туфайли қурбон бўлмоқ билан бахтиёр. Қизнинг орзуси ана шу фидокорликни кўрсатмоқ ва амалга оширмоқ эди. Энди шу нияти ижро бўлмоқда. Лайлининг Мажнунга айтган сўзлари, шу ваҳшатли шароитда ўзини қўлга ола билгани қизнинг мардона табиатини намойиш қилади; унинг қанчалар жасур, қўрқмас, садоқатли, фидокор нодир бир вужуд эканини аён қилиб туради. Лайлининг бу ҳолати ишқ қудратининг кўзгуси, севгининг кишиларга қанчалар дадиллик, матонат бағишламоғининг ёрқин намунаси.

Лайли ўз сўзларини айтиб бўлгач, кўзидан ёшлар оқизиб севгилиси Мажнун билан видолашди.

Бу сўз била кўздин оқизиб руд,
Девонаси бирла қилди падруд.

Туш давомида Мажнун бир сўз демайди. Бу ҳам ўзига хос мазмунга эга. Тушдаги воқеалар устидан туш кўрувчи ҳоким эмас. У ана шу воқеаларда иштирок этмоғи, ёки кузатмоғигина мумкин. Шоир тасвиридаги ҳаққонийликни кучайтириш, мавжуд реал шароит-

дан чекинмаслик мақсадида тушда Мажнунга ҳаракат бермаган. Мажнун ҳатто Лайлининг сўзларига жавоб ҳам демайди.

Аммо Лайли ўз гапларини айтиб бўлиб кўздан ғойиб бўлгач, Мажнун шундай фарёд кўтардики, бутун эл уйқудан уйғониб кетадилар.

Мажнунга дегач бу сўзлар ул ой,
Сесканди анингдек айлабон: «вой!»
Ким учти улус кўзидин уйқу,
Эл ҳайрат этибки: «Не эди бу?»
Мотамзадалар киби ўкурди
Навфал сари ашкидек югурди.

Мажнун Навфаддан илтимос қилиб урушни тўхтатмоққа муяссар бўлади ва шу билан Лайлининг ҳаётини сақлаб қолади.

Лайли устидан отасининг қилган ҳукми ила боғлиқ коллизия шу билан ҳал бўлади. Бу ечим Мажнуннинг туши воситасида амалга ошади. Қаҳрамонларнинг туши орқали бўладиган ечим Шарқ адабиётида кўп қўлланиладиган бир ҳодисадир. Баъзан асар қаҳрамонлари ўз маҳбубаларини тушда кўриб унга кўнгил берадилар, тушдаги воқеалар гоҳо ҳал қилувчи қарорлар қабул қилинишига сабаб бўлади. Навоий шу одатга биноан Мажнуннинг Лайли тақдири отаси, томонидан қандай ҳал этилгани (қизнинг ота буйруғи билан қатл этилмоғи мумкинлиги)дан тушида огоҳ бўлганини ёзади. Яна бу ечим дostonнинг шу қисмида Мажнун ҳолатига уйғун.

Мажнуннинг руҳий ҳолати, кайфияти, ана шундай, амалий жиҳатдан ғайритабиий туюладиган бир восита орқали ўша шум хабарнинг етиб келмоғини тақозо қилар эди. Бошқа воситалар ярим ҳушёр, ярим беҳол Мажнуннинг табиатига зиддир.

Навоий Лайли тақдирини Мажнуннинг туши орқали ечиб Лайли ҳаётини сақлаб қолади. Шу билан дoston-

даги воқеалар, образлар, уларнинг табиати тақозо этган йўл қатъий сақланади.

Достоннинг бадий матоси эса янги хил нақшлар билан зеб топади.

Бу катта санъаткорнинг юксак маҳоратидан бир нишонадир.

Қайс ва Лайли бир-бирларига қанчалар севги қўйган, бу муҳаббатнинг ўчмас оловида ўртанмоқда бўлмасинлар, улар дoston давомида бир-бирлари билан жуда оз кўришадилар.

Биринчи учрашув танишув ва севиш эди. Бу мактабда содир бўлди ва гулшанда яқунланди. Иккинчи учрашув Мажнуннинг Лайли қабиласи атрофида тенгираб юрганда юз берди. Мажнуннинг овозини эшитган Лайли унинг қаршисига чиқди. Севишганлар бир-бирларини кўрган заҳотиёқ оҳ тортиб беҳуш йиқилдилар. Учинчи учрашув катта масофалар ортидаги сароб кабидир. Бу хаёлий учрашув, хаёлий суҳбат. Мажнунга Лайлининг мактуби келади. Бу Мажнун учун афсонавий лайлатулқадр кечасидаги ой кўрингани сингари бўлди. Бу мактубни ўқиган Мажнуннинг оғзига гўё етишув асали теккан эди. Шунда ҳам унинг комига асалари ниши санчилгандай бўлди. Мажнун асалари нишига ўхшаш нозик қалам билан Лайлига жавоб мактуби ёзди, гўё у қоғоз варағига асал қўйган эди.

ЛАЙЛИ МАКТУБИ

Севишганларнинг бир-бирлари билан мактуб орқали мулоқот қилишлари «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» достонида алоҳида ўрин тутади. Бу мактублар ҳар иккала дostonдаги чуқур лиризм билан тўла энг ёрқин бадий лавҳалардир.

Инсон қалбининг буюк севги соҳиби бўла олиш қудрати, садоқат, ёрни эъозлашнинг олий даражаси бу мактубларда навоиёна маҳорат билан ўз тараннумини топган.

«Лайли ва Мажнун»даги ёзишмани Лайли бошлайди. У Зайд орқали Мажнундан пайғом олгач, дарҳол давоту хома (қалам) сўраб олди-да, «филҳол муҳаррар этти нома». Сўнгра Лайли пинҳон равишда бу номани Мажнунга йўллайди.

Лайли ўз мактубининг бошида ишқ ва ошиқлик тўғрисидаги умумий фикрларни изҳор этади. Ишқ мубталоси бўлганларнинг қисмати дарду бало. Агар булбул зору ғамнок эса, гулнинг ҳам ёқаси чокдир. Шу гул орқали Лайли ўз ҳолатини билдирмоқда. Яна шу фикрни исботлашда давом этиб қиз, агар парвона шам атрофида куйса, шамнинг ҳам иши ёнмоқ эмасми, деб эслатиб ўтади.

Урғоч майи ишқнинг салоси (чақириги),

Одамга етишти ибтилоси.

Бир журъаки чекти ул жигархун,

Маст ўлди, не маст балки мажнун...

Булбулники қилди зору ғамнок,

Гул кўнглагини ҳам айлади чок.

Парвона гудозу сўзи андин,

Ўт шамъига доғи рўзи андин...

Лайли дардкашлик билан Қайсдан ҳолу аҳвол сўрайди. Лайлининг ўз севгилисига қилаётган мурожаати Қайсга меҳру шафқат билан тўлиб тошган. Ални замонда қиз Қайсдек муносиб ошиқнинг унга бўлган муҳаббати билан ифтихор қилади. Лайли Қайснинг айрилиқда чекаётган азобларини тўла ҳис этади, унинг жароҳатларига ўзининг шафқат ва ҳамдардлиги билан, бу чин севгидаги садоқати ва вафодорлиги билан малҳам қўймоққа интилади. Лайли Қайснинг ўзиники эканини қайта-қайта такрорлайди. Лайлининг ўз Қайсига қарата айтаётган юрак сўзлари қиз муҳаббатининг кучи, унинг бу севгидаги битмас-туганмас садоқатининг изҳори эди.

Лайли Қайсга мурожаат қилиб ёзади:

Эй ишқ ўтида хасим нечуксен,
Эй бедилу бекасим нечуксен?!

Лайли Қайснинг бирор дақиқа висол шарбатидан баҳра ололмагани учун ҳамдардлик баён қилади. Қайснинг бу севгидаги қисмати даҳшатли эканидан қайғуради:

Эй бўлғали ишқим ичра мадҳуш,
Бир журъан васл қилмағон нўш!

Қайснинг қисмати айрилиқ азобларини чекмоқдан иборат. Лайли ўз севгилисининг бундай аянч аҳволини аниқ тасаввур этади.

Эй фурқатим ичра гар ёғиб тош,
Минг тош ебон ёшурмайин бош!
Эй ҳажрим ўтида гар бўлиб кул,
Ҳар шуъла кўрунубон анга гул!

Демак, Қайс Лайлининг висолидан бир журъа (қултум) ҳам тотмаган. Аммо, ундан айру бошига ёғаётган тошлардан бошини ёшурмай, бу айрилиқ оловининг шуълаларини гулдек кўриб, ҳижрон аламларига тоб қилмоқда.

Лайли шундай ҳолатдаги Мажнуннинг суратини кўз ўнгига келтиради. Мажнун жонига ғам тиканини урган, «жунун занжири қўлида бўлган, йиртқич ҳайвон қуйруғидан белига арқон боғлаган» (П. Шамсиев талқини).

Ўз севгилисининг шундай оғир аҳволда эканини кўриб Лайли Қайсга тасалли бермоққа ҳаракат қилади. Қиз севгилиси Мажнуннинг сочига ёпишган хору хашакларни бирма-бир териб тозалашга, унинг яраларига малҳам суртмоққа, қонаб ётган жароҳатларини кўз ёшлари билан ювмоққа, қадалган тиканларни киприк-

лари билан тортиб чиқармоққа тайёр эканлигини юз-
дard билан изҳор этади.

Лайлининг бу сўзлари ўз севгилисига интизор, ун-
дан айрилиқда фиғон чекаётган севгучи қиз қалбининг
қанчалар шафиқ ва фидокор эканлигини, унинг энг эз-
гу орзуси ошиқу мубтало йигитга меҳрибонлик билан
хизматда бўлмоқ, унга ғамхўрлик қилмоқдангина ибор-
рат эканлигини зўр куч билан намоиш этади.

Ҳолинг недурур фироқим ичра?
Фикринг недур иштиёқим ичра?
Сочингга ёпишса хору хошок
Ким тортар экан бирин-бирин пок?..
-Хорики кафингга борур эркин
Кирпик била ким чиқорур эркин?
Ҳажр ўти танингни куйдурур чоғ,
Ким сочар экин ул ўтқа туфроғ?
Қум узра йиқилса жисми зоринг,
Ким бор экин анда ғамгусоринг?

Мажнуннинг ўз дарду аламлари билан яккаю ёлғиз
экаи Лайлига аён. Шунинг учун қиз Қайснинг сояси-
дан бўлак ҳамроҳи йўқ эканига ачинади, Мажнуннинг
бошига фақат бойўғли соя солажаги, тун кечалари чек-
кан дардларига тонг ёқа чоқ қилмоғидан, кўрпаси қум,
шами бўрининг кўзлари эканлигидан афсус-надомат
қилади.

Лайли ўзининг Қайс ёнида бўлмоғини эзилиб-эзилиб-
тилар, унга шафқат ва меҳрибонлик қилмоқни чин
юракдан орзу қилар, аммо бу тилагига эриша олмай
қон ютиб нола чекар эди.

Мактубда Лайлининг бу орзу истакларини баён
этувчи мисралар севгучи қиз қалбининг энг жўшқин,
энг дардманд ва энг маъюс нидолари каби эшитилади.

Эй қош сипеҳри тийра анжум,
Бергай менга доғи ул танаъум,

Ким туну кун ўлғамен рафиқинг
Йўлсиз югурурда ҳамтарийқинг
Сен бўлсангу мен жаҳонда мавжуд,
Бўлса яна коинот нобуд.
Гаҳ собиту гаҳ жаҳонда сайёр,
Йўқ даҳр диёри ичра дайёр.
Дилхоҳ ила иккимиз маоши
Ойини висол бетаҳоши.

Навоийнинг инсоний ҳис-туйғуларни нақадар назокат билан куйлагани Лайлининг Қайс висолини тилаб қилган фиғонларида баралла эшитилади.

Бу бадият билан тўла мисраларда севгучи қиз тасавуридаги учрашув сурати ўзининг нурли аксини топган.

Маъман баданимга қўйинунг ўлса,
Маскан илгимга бўйинунг ўлса.
Гаҳ эғнима така қилса бошинг,
Тавқи зақанимда бўлса қошинг.
Гаҳ юзума тутса юзунг ором,
Оғзингга егурса лабларим ком.
Етса танима тиларда воя,
Ҳамхобалиғинг нечукки соя.
Найлайки, сипеҳри ҳарза новард
Қилди бу муроддин мени фард.

Севгида, айниқса, қиз боланинг дарди оғирроқ. Чунки у ўз дардини пинҳон тутмоққа мажбур. Қизнинг номуси поклигининг гаровидир. Шунинг учун у салоҳни сақлаши шарт.

Мискин мену зору пойбаста,
Йўқ, йўқки, заифи по шикаста.
Не майли, сукун, не ҳадди рафтор,
Юз қайди бало аро гирифтор.
Бўлмоқ юз алам уйида маҳбус
Бир ён, яна бир ён ўлди номус.

Эр мажлиси ичра роҳ (май) эрур зеб,
Хотун кишига сатоҳ эрур зеб,
Бу меҳнату ишқ печ-дарпеч,
Номус чу кетти барчаси ҳеч.

Лайлининг мактубида қиз қалбини чулғаган барча ҳаяжонлар ўзининг тўла ифодасини топган. Лайли ўз Қайсини қанчалар ардоқламасин, барибир қиз қалбини тирнамоқда бўлган нохуш бир хабарга ўз муносабатини билдирмай ўта олмас эди. Лайлининг қулоғига, Қайс Навфалнинг қизига уйланар эмиш деган шум хабар бориб етган эди. Лайли ўша қизни кўрган экан. У «ҳам хубу, ҳам элга меҳрибондур, неча деса яхшигина жондур» деб ёзади Лайли Қайсга.

Лайли ўз севгилисига оид бундай гапга бефарқ қарай олмас эди. Гарчи Лайли Қайснинг ўзига чин муҳаббатини билса-да, шу масалада Қайсга таъна қилишдан ўзини тия олмайди. Лайлининг бу хабар юзасидан Қайсга муборакбод қилиб айтган сўзлари аччиқ киноядир. Лайли Қайсдан ўша қиз висолига эришган пайтда бечора Лайлини ҳам унутмасликни сўрайди.

Евар санга ҳақ таборак ўлсун,
Бу хайр ишинг муборак ўлсун.
Бўлсанг неча онинг ила хуррам!
Ед айла гаҳи бу хастанни ҳам.
Инсофга ҳам канора тутма,
Бизни доғи бир йўли унутма.

Бу мисраларнинг мазмунида Навоийнинг Лайли характери чизишда реалистик бўёқлардан истеъфода этганини кўрамиз. Бу Лайли характерининг ҳаётийлигини кучайтиради. Лайли ўз рақибаси тўғрисида заррача салбий фикр билдирмайди, аксинча унинг фазилатли, элга меҳрибон бир санам эканини таъкидлайди. Бу Лайлининг олижақоблиги, элпарварликни қанчалар баланд баҳолашини билдиради. Шу билан бирга у

севгучи қиз сифатида ўша шубҳалар таъсири остида ўз ёрига таъналар ҳам қилди. Бу табиий бир ҳол эди.

Лайлининг Қайсга мактуби энг аввал Лайлининг ўз севгилисига бўлган чин садоқатини, шу севгининг тантанасини қанчалар орзиқиб кутаётганини билдиради. Лайлининг Қайсга ғамхўрлиги, унинг аянч аҳволига таассуфини изҳор этади. Ҳатто Лайли учун аламли бўлган Навфал қизи ва Қайс муносабатларига оид фикрларида ҳам Лайли тақдир ҳукмига бўйсунуш туйғусини аён этади. Лайлининг беозорлиги, унинг ҳар қандай оғир дамларда ҳам ўзининг инсонлик, аёллик ғурурини баланд тута олиши, унинг олижаноб инсоний фазилатлар эгаси эканлиги бу мисраларда аниқ сезилиб туради. Қайснинг шўнчалар фидокорона муҳаббатининг боиси ҳам Лайлининг шундай инсоний камолоти эди.

ҚАЙС МАКТУБИ

Мажнун Лайлининг мактубини ўқиғач, қосид Зайдга қараб бундай дейди:

К-эй, чок юракка чора андеш,
Марҳам аро ёшуруб баче неш.
Бу номаки жонни қилди бетоб
Езмоққа жавоб йўқтур асбоб.

Дарҳақиқат, дашту саҳроларда ёлғиз тентираб юрган Мажнунда қоғоз ва қалам қаердан бўлсин. Зайд бу асбобларни ўзи билан келтирган эди. У қоғоз ва қаламни Мажнунга узатди. Мажнун уларни олиб Лайлига жавоб мактуби битди ва уни Зайд орқали Лайлига йўллади.

Қоғоз ва қалам тўғрисидаги тафсилот воқеаларнинг реаллиги ва тасвир матосининг тўлиқлигини таъминлайди. Воқеаларнинг мантиқий йўсинда давом этмоғи учун зарур бўлган бирор икир-чикир шоирнинг диққа-

тидан четда қолмайди. Бу шоир маҳоратига оид қўшимча бир нишонадир.

Қайснинг мактуби тенгри оти билан бошланади. Бошланиши ва тугалланиши йўқ бўлган бу фард (ягона) «ҳажр эмгакини (машаққатини) қатиг яратқон, ғам шарбатини ачиг яратқон» ва яна ишқ ўтида куймоқда бўлганларга маъшуқаларни бетараҳхум этган.

Ошиқ ичи юз минг ўлса парканд,
Маъшуқни қилмай анга хурсанд.
Маъшуққаким эсиб насими,
Ошиқ ичига солиб жадими (дўзах)!

Қайс ўз мактубида Лайлининг таъналарига жавоб беради. Қайснинг жавоби ҳам бу таъна сўзларининг таъсири Қайс кўнглида қанчалар кучли эканини кўрсатади. Энг охири ўқилган мисраларнинг таъсири жавоб мактуби ёзила бошлаган пайтда ҳали ўчмаган эди. Шундай қилиб иккала мактуб бир-бирига уланиб кетади. Яна Қайс ҳар бир юз берган ҳодисани ўзининг зору саргардонлиги, чекаётган азоблари, ёрининг истеҳзоларини тангри иродаси билан боғлайди. Бу ҳодисаларнинг юз бермоғига ҳеч кимнинг, айниқса Лайлининг айбли эмаслигини шу билан таъкидлаган бўлади.

Шундан кейинги мисраларда Қайснинг Лайлига муҳаббати, севгидаги садоқати ва фидокорлигининг олий ифодасини кўраимиз.

Қайс учун Лайли куйида ғам чекиш танасидаги жон кабидир. Гарчи шу ғам туфайли йигитнинг ичи қонга тўлган бўлса-да, ошиқ фақат шу ғам билангина барҳаёт.

Мажнуннинг бу «гулруҳлар аросида парига, анжум аро меҳри ховариға» сўз дейишга, мадҳ-сано қилишга ҳадди сиғармиди? Шундай бўлса ҳам бир неча сўз демай иложи йўқ бу ошиқи зорнинг.

Бу бир неча сўз ошиқ кўнглида гўзал ёр тасвири қанчалар жилваланаётгани, унинг фикрида ёр қанча-

лар баланд ўрин тутганини англатади. Қайс Лайлини, Қайс мактуби орқали Навоий севгили маҳбубани, аёл гўзаллиги, қизлик латофати, вафо тимсоли бўлмиш маъсум ва поктийнат бир вужудни энг юксак тавсифларда тараннум этади:

Эй кишвари ҳусн подшоҳи,
Ҳусн аҳли чу кишваринг сипоҳи.
Эй нозу карашма боғида вард (атиргул),
Не вард, баҳори нозпарвард (нозли),
Эй дутф жаҳонининг баҳори,
Юзинг бу баҳор долазори,
Бўлғонда саҳар ели гулафшон,
Зулфунгниму айламас паришон?
Машшота қилурда вусмани пок,
Қошингниму айламас гиреҳнок?
Сармаст кўзунгки эрди бемор,
Соғ ўлмоғи бўлдиму падидор?
Оғзингки адамда бор эди гум,
Айларму аён ани такаллум?
Қаддинг қилибон ҳавоий рафтор,
Айларму жаҳон элин гирифтор?
Ноз уйқусидин очармусен кўз,
Юз ноз ила элга дермусен сўз?

Шундан сўнг Мажнун ўз севгилиси Лайлига юрагидаги дардларини бирма-бир изҳор эта бошлайди.

Бу мактуб Қайснинг Лайлига севги изҳори ҳамдир. Чунки бунгача севишганлар бир-бирлари билан бема-лол суҳбат қура олмаган эдилар. Гарчи Лайли ва Мажнун ўртасидаги муҳаббат элга дoston бўлиб кетган бўлса-да, улар бир-бирларига кўнгилларини очиб дардлашмоқдан маҳрум эдилар. Лайли дастлаб Қайсга мактуб йўллади. Бу мактубда Лайли ўз севгисини, бу севги йўлида чекаётган ғам андуҳларини аён этди. Қайс ҳам жавоб мактубида Лайлига муҳаббатини тўла-тўқис из-

дор этади. Қайс ёзадики, у Лайли сингари олижаноб бир зотга кўнгил қўйишга лойиқ эмас. Аммо на чораки, «бу эрмиш иродаи илоҳий, ким сиррини билмас эл камоҳи». Шунинг учун ҳам Қайсининг кўзи Лайлига тушган ондаёқ унга чин кўнгилдан ишқ боғлади, борлиқ ҳаётини шу севгига бағишлади.

Мен ким эдим бу дарди жовид,
Зарра бошида ҳавойи хуршед.
Бехост юзингга бир нигоҳим
Тушганга менинг недур гуноҳим.

Шундан кейин Қайс девона бўлиб жаҳондан чиқиб кетади. Энди унинг ватани дашту водийлар: ҳамроҳлари саҳро ҳайвонлари; Унинг вужуди йўқлиқ тавридан (кўриниши), у ўргимчак ипларига қоқинса йиқилади; чок бўлган кўксига ҳашаротлар бемалол кириб чиқадилар; кўксига чивинлар ўралишадилар; кўзига чумолилар уя қурганлар. У фақат ёр ёди билангина тирик. Мажнун Лайлининг мактубини олган пайтда ана шундай аҳволда эди.

Бу дамки гуҳарнисар хоманг
Таҳрир этибон етишти номанг.
Алфозин (сўзларин) ўқурда руҳ топтим,
Ҳар ҳарфида юз футуҳ топтим.

Алқисса, Қайс Лайлига ўзининг Навфал билан учрашгани, ундан сўнг юз берган воқеалар тўғрисида изоҳ беради. Қайс ўзининг Навфал қизи тўғрисидаги гапларга бепарқ эканини, ҳатто бу гапларни унутиб юборганини, бу гапни фақат Лайли номасини ўқигандан сўнграгина эсига келганини айтади. Лайли куйида девонаворлик билан тентираб юрган бу саргаштага мундоқ таъналар қилмоқ ўринлими? У фақат мактубда шу гина бор бўлгани учун жавоб бермоқда, холос.

Уз ўрнида Мажнун Лайлига, унинг Ибн Саломга никоҳ қилиниши тўғрисидаги гапни эслатади. Лайли-

нинг бу маслаҳатга рози ё рози эмаслигини Қайс билмайди, аммо Лайлининг отаси шу қарорга келган. Бу қандай даҳшат!

Шу гаплардан сўнг Қайс сўзида давом этиб ёзади:

Ҳай, ҳай не фасоналар бўлур бу,
Хориж не тароналар бўлур бу?
Гўё савдо йўлумни урди,
Ҳушумни жунун ели совурди,
Чун сўзда шуур эмас шиорим,
Йўқ ҳарна демакда ихтиёрим.
Девонамен, эй пари сифат ҳур.
Маъзурдур улки тутса маъзур...

Мажнуннинг мактубини олиб уни ўқиб чиққач, Лайли ўз номасида Қайсга қилган таъналари учун афсус ейди. Лайли Қайс ёзган номанинг мазмунини идрок этиб «кўп урди ўзига номадек печ», тўлғаниб изтироблар чекади. Мажнун гинаҳонлигига боис ўз таъналари эканига инсоф билан тан беради. Навоий бу ёзишмалар тўғрисидаги ўз хулосасини қўйидаги лирик чекиниш орқали баён қилади:

Эй қосиди номабар хабар не,
Дегил санга равшан ўлса ҳарне.
Бир сўз била дардима даво бер,
Номанг бор эса, чиқор манго бер!

Лайли ва Қайс ўртасидаги ёзишмалар улар содир бўлгунгача юз берган воқеаларга якун ясаб дostonнинг келгусидаги воқеаларига ўтиш имкониятини беради. Демак, бу ёзишмалар севги изҳори, севишганлар тавсифидан иборат бадий қўшимчалар эмас, балки, дostonдаги воқеалардан келиб чиққан натижа, у воқеаларга мантиқан боғлиқ, уларнинг динамик ўсишига хизмат қилувчи бадий лавҳалардир. Бу лавҳалар ортиқча безаклар эмас, аксинча дoston бадий матосининг зарурий узвий бўлакларидир.

ЧҶУПОННИНГ ҲИММАТИ

Қайснинг Лайди даргоҳи сари тинмай интилиши, Лайли қабиласи ёрининг атрофида тентираб юриши барча халқу халойиққа шу жумладан Лайли ҳашамининг чўпонига ҳам маълум эди.

Отасининг уйидан яна беҳудлик билан чиқиб кетган Мажнун «дашт узра югурди бесару пой», шунда унинг «олиға етушти бир сурук қўй, чўпони кўрунди ошнорўй». Бу чўпон билан Қайснинг мулоқоти юқорида айтилган севги овозасига аниқ мисолдир. Чўпон ўзини Мажнунга танитиб дейди:

Қим: «Менким ишим эрур шубонлик,
Қўй бирла кўзига меҳрибонлик.
Тилсиз гала ҳамзабонидурмен,
Лайли қўйининг шубонидурмен.
Сени кўруб эрдим ул ҳашамда,
Мактабда сабақ ўқур аламда.

Чўпон Мажнуннинг севгисидан хабардор, унга ёрдамлашмоққа тайёр.

Ишқинг аламин дағи билурмен,
Ҳар чора қилай десам қилурмен.

Навоий чўпон образини инсофли, ишқпарвар, ошиқларга меҳрибон бир инсон сифатида яратган. У ўзининг Мажнунга кўрсатадиган ёрдами туфайли бошига тушадиган ташвишларни назар-писанд қилмаган ҳолда Мажнунга кўмаклашмоққа ошиқади. Чўпон ана шу хусусияти билан Мажнуннинг кўзига Исо, Мусо, Хизр сингари илоҳий шахслар каби бўлиб кўрунди. Чўпоннинг айтган сўзлари Мажнунга Исо нафасидек туюлди, унга жон бағишлагандай бўлди. Чўпоннинг қўлидаги таёғи Мусонинг аждаросо асосини эслатди. Модомики, бу чўпон Қайсни Лайли манзилига элтар экан, у Маж-

нун кўзига зулматдан қутқариб абадий ҳаёт чашмасига йўл кўрсатувчи Хизр каби кўриниши табиийдир.

Шундай қилиб, Навоий Мажнунга кўмакдош бўлгани, ишқ ва ошиқликни қадр қилганлиги учун бир оддий чўпонни шарқнинг энг машҳур илоҳий шахсларидан бирданига учаласи Исо, Мусо, Хизрнинг фазилатларини ўзида мужассамлантирган бир зот сифатида таърифлайди. Мажнун бу Хизр сингари туюлган йўлбошчига, яъни чўпонга «оби зиндагоний («ҳаёт суви»)га муҳтож эканини айтиб шунга мушарраф этмоқни сўраб ёлборади. Мажнун учун ҳаёт берувчи бу зилол сув Лайли билан учрашмоқ эди. Агар Лайлини узоқдан бир кўрса, Мажнун ўзига ҳаёт топар эди.

Еткур манга оби зиндагоний,
Яънки кўрай йироқдин они.
Ким ҳажрида хаста жонмен асру,
Раҳм айлаки нотавонмен асру.

Чўпон Мажнуннинг зор аҳволини тушунди. У энди Мажнунга астойдил ёрдам кўрсатмоқчи. Чўпон Мажнуннинг аҳволи қанча ҳақир ва аянч бўлса-да, унга ғоят ҳурматли муносабатда бўлди. У Мажнунга оқшомгача ўзи билан бирга бўлишни маслаҳат берди. Сўнг бир йўлини топиб Мажнуннинг илтимосини адо этажак.

Чўпон деди: «Эй хўжаста соҳиб,
Оқшомгача бўл манга мусоҳиб.
Чора тарафи назора айлай,
Бир навъ ишингга чора айлай».

Бу мулоқотда икки дардкаш, тоза кўнгилли инсонлар суҳбатини тинглаймиз. Навоий чўпон образини муҳаббат билан яратган. Унинг инсофли, раҳмдил, меҳрибон, тадбиркор бир киши эканини шоир алоҳида уқдириб ўтади. Бу баҳо қисқа, айрим кичик белгилар орқали, аммо аниқ ва қатъий кўрсатилади.

Мажнун учун бир йил сингари узун туюлиб кетган кун ниҳоят охирига ета бошлади. Қуёш мағриб сари чўкди. Чўпон ўз подасини ҳашам сари ҳайдади. Подачи Мажнунга бир қўй терисини бериб дейди:

Қўйдек бу терини хилъат айла,
Бошдин аёғингга кисват айла.
Қаддингни ғанам (қўйлар) ичида хам қил,
Ошиқ эсанг они муғтанам (ғанимат) бил!

Оқшом пода қабила ерига қайтганида Лайли қизлар билан қўй соғилишиңи томоша қилмоқ учун пода тўхтаган жойга келади. Шунда Мажнун севгилисини узоқдан кўриши мумкин.

Мажнун ёпиниб терини маҳкам,
Қўйлар аро айлабон қадин хам.
Борур эди тўрт аёғланиб тез,
То қилди замона фитна ангез.

Пода қабила ерига келгач, қизлар юлдузлар каби ёйилиб чиқдилар. Улар орасида Лайли тўлин ой сингари порлар эди.

Чун ишқ аро кўп бўлуб малולי,
Ошuftаву тийра зулфу холи.
Ҳижрон ўтидин узорида тоб,
Гулбарги сиришк бирла сероб,
Гисуки бўлуб йўлиға жоруб (супурги),
Оламға сочиб ғубору ошуб.
Фитнаки кўзига сурма тортиб,
Жон нақдин олурға кўз қарортиб.
Мужгоники қатл айлаб оҳанг,
Юз шуъласи дудидин тутуб ранг
Ўтлуғ юзиким бўлуб дилафрўз,
Мажнункушу балки нуктадон сўз.
Бу навъ жамол ила етишти,
Юз ғанжу далёл ила етишти.

Лайлининг бу тавсифи унинг чекаётган айрилиқ дардлари ила боғлиқ. Бу дард зўридан қизнинг гулдек чеҳрасида кўз ёшларининг томчилари бор, қизнинг узун қора сочлари унинг йўлини супуриб борадилар, оламга эса ғубору ғавго таралади. Кўзига тортилган сурма бир фитнадирки, у жон нақдини олмоқ учун кўзларни қаро қилган. Қизнинг мужгонлари юз шуъласининг тутунидан қора ранг касб этганлар ва ошиқларни қатл этмакка ҳозир турадилар. Ўтлуғ юзи дилларни кўйдирувчи, мажнунларни, ҳатто ақли етукларни ҳам ўлдирувчидир. Шундай фусункор жамол, шундай нозу жилва билан Лайли кўриниш беради.

Улик қўй терисини ёпинган Мажнун шундай суратдаги Лайлига термўлади. Навоий юз берадиган воқеанинг замирини ғоят бадий пухталиқ билан тайёрлаган. Даставвал Мажнун билан Лайли суратларидаги зиддият қатъиян аниқ кўзга ташланади. Бир томонда осмондаги юлдузлар ўртасида ой каби чарақлаб турган Лайли; Унинг беқиёс гўзаллиги, гўзалликни ҳис этишга қодир ҳар бир одамни ўлдиришга қобил ҳусну жамоли. Иккинчи томонда ўлик қўй терисини ёпиниб қўйлар орасида ер бағирлаб ётган Мажнун. Аммо ҳар иккаласининг ҳам кўнглида бир хил дард. Мажнун Лайлини кўргач, Лайли чеҳрасининг ўтида ёниб кул бўлади.

Мажнунга кўрингач ул паризод,
Ойини ҳаёти бўлди барбод.

Мажнун қаттиқ оҳ тортиб сўйилган қўйдек йиқилади. Подадаги барча қўйлар бу оҳ шовқинидан ҳуркиб, ҳар ёнга қочдилар. Дала ўртасида Мажнун ёлғиз ўлик сингари чўзилиб ётар эди.

Мажнуннинг ноласи Лайли қулоғига етади. Қиз юраги бу оҳ ўтидан ўртанганича воқеа содир бўлган ерга келади.

Боқса ётур эрди ер уза пўст.
Ул пўст аро ниҳон бўлуб дўст.

Мажнуннинг озгин танаси Лайли сочининг тори каби ингичка, ғам ўти унинг танасиши куйдириб қорайтириб юборганидан бу тана мушқдонга айланиб кетган эди.

Лайли ўз севгилисининг бундай аянч аҳволини кўргач, «оҳ урди-ю ҳуши бўлди маъдум». У ҳам нур сингари тупроқ устига йиқилади. Икки ёр ёнма-ён чўзилиб беҳуш ётар эдилар.

Ер узра йиқилди сарвқад хур,
Туфроқ узра тушти гўйиё нур.
Ишқ ичра тани низор (озгин) бирла
Ҳамхобалиғ этти ёр бирла.

Навоий хулоса қилиб ёзадики, ишқда содиқ бўлган ошиқнинг бошида маъшуқнинг шундай фидокор бўлиши аниқдир.

Ошиқки эрур ишида содиқ,
Маъшуқ бўлур бошида ошиқ.

Шундай қилиб, Қайс ва Лайли яна бир бор учрашадилар. Бу учрашув натижасида улар яна беҳудликда гирифтору асир эдилар.

Қизлар Лайлини олиб кетадилар. Уғлининг изидан қидириб юрган ота ҳам етиб келади ва Мажнунни олиб ўз қабиласига қайтади.

Шу йўсинда инсофли чўпон ҳиммати ёрдамида юз берган учрашув ўз интиҳосини топади.

ЕТИШУВ ХУРСАНДЛИҚЛАРИ

Навоий дoston воқеаларини шундай зиддиятлар асосида қурадики, баъзан уларнинг натижалари шу воқеалар моҳиятига зид бўлиб чиқади. Аммо бу нати-

жаларнинг содир бўлиши қатъий мантиқий асосга эга. Достон сюжетининг давомида заррача сунъийлик ёки зўрма-зўракилик мутлақо йўқ. Бунга Лайли билан Қайснинг бахтли учрашув лавҳаси мисол бўла олади. Бу учрашув қуйидагича юз беради.

Ибн Салом Лайли билан никоҳ қилинадиган тўй кечасида ичкиликни кўп ичиб қаттиқ маст бўлади. Натижада унинг эски касали қўзиб қолади. Одамлари Ибн Саломни ўз қабиласига олиб кетадилар, у қачон тузалса, шундагина Лайли қабиласига қайтиши мумкин.

Худди шу кечада Қайс билан Навфалнинг қизи ҳам никоҳ қилинадилар. Тўйдан сўнг бу қиз билан ёлғиз қолган Қайс қизнинг ўз севган йигити борлигини ундан эшитгач, қулай баҳона топилганидан мамнун бўлиб қизни қолдириб ўзи саҳро сари йўл олади.

Лайли ҳам қошида ҳеч ким йўқлигидан фойдаланиб уйи яқинидаги қум тепаси сари чиқиб кетган эди. Лайли нима мақсадда, қай ерга бораётганини билмас, у мудҳиш бахтсизликдан қутулганига шукрлар қилиб секин-секин қадам ташлар эди. Ниҳоят у кўз илғамас масофага уйдан узоқлашди.

Мажнун эса одатдагидек Лайли қабиласи томон жадал бормоқда. Лайли ва Қайс саҳро кучоғида бир қумтепада бир-бирларига дуч келдилар. Лайли Мажнунни унинг нола қилиб ўқиётган жонфизо назмидан танийди. Мажнунга эса Лайли насими етишган эди. У айрилиқ ваҳшатини унутади. Севишганлар бир-бирларини танигач, шундай етишув ҳосил бўладикки, гўё руҳ бадан ҳарамида жойлашиб қолади. Ҳеч ким ҳеч қачон бундай етишувни кўрмаган!

Ул мунга, бу анга чун ёвушти,
Иккисиға изтироб тушти...
То бир-бирига етиштилар бот,
Ким кўрди висол бўйла: ҳайҳот?!

Мажнун билан Лайлининг бу холи жойда учрашувлари тасвири, бундай ҳаловатли дамга халал етмасин деб сипехрнинг бир лаҳза мулойимлик касб этгани ва севишганлар ҳаловатини асрамоқ учун қилган ғамхўрлиги, етишув шодликларининг шоирона баёни навоиёна бадиият билан кўрсатилади. Бу ишқ тантанасининг таърифи, ҳаёт ва севгини тасдиқлаш, муҳаббатнинг битмас-туганмас қудрати ва беқиёс гўзаллигини олқишламоқ эди.

Шоир ёзадики, агар бадан бир ярадор вужуд бўлса, севгили ёр ўша баданга руҳ ва дармон бўлиб етишди. Бу покиза руҳ тан тупроғи аро қарор топди. Севишганларнинг бирлиги худди бадан билан жоннинг бирлигига ўхшаш. Гўё икки гавҳар бир қобикдан ўрин олган, ёки икки қуёш осмоннинг бир буржида жойлашган. Бундай нисбатлар юксак бадиият билан тўла ифодаларда давом эта боради:

Бир соғар аро тушуб ики мул,
Бир гунча аро бутуб ики гул.
Бир жисмда икки руҳ ўлуб гум,
Бир кўз аросида икки мардум.
Васл айлади иккиликни боқий,
Ваҳдат қадаҳини тутти соқий.
Бу бода бирини маст қилди,
Ул бирини майпараст қилди.
Йўқ, йўқки икиси маст бўлди,
Ҳам иккиси майпараст бўлди.

Май ва майпарастликка онд образлардан шоир ҳаёт суви («офи зиндагоний») орқали висол ширинлиги тимсолига ўта бошлайди. Бу ўтмоқ ғоят мантиқли, нафис ва гўзал суратда тасвир топган.

Бу иккаласининг (яъни Лайли ва Қайс) оти икки хил бўлса-да, «топилмас эди бағайри бир зот». Улар бир зот, бир вужудга айланиб кетган эдилар. Агар икки қадаҳдаги ҳаёт суви бирлашса ким уларни айру тасаввур қила олади? Агар уларнинг бири қанд бўлса, боши-

қаси зилол сув эди. Қанд у сувни ўзига бутунлай шимиб олди. Бирин сув бўлса, бошқаси у сув юзасидаги кўпик сингарин эди. Кўпик бир оҳ чекиб сувга қўшилиб кетди.

Севишганларнинг бу бахтиёрлиги ҳатто шум ва ғазабнок сипеҳрни ҳам юмшатди. Бу икки ошиқ маъшуқнинг етишув шодликларига халақит бермасин деб «бир лаҳза фалак юмшоқлик кўрсатиб тун қоронғиси фитна кўзини уйқуга солди» (*П. Шамсиев талқини*). Осмонлар вафога боис бўлдилар, уларнинг ўйиндан воқеалар чиқиб кетдилар. Ишқ кучи, висол жозибаси шунчалар кучлики, у ёмонликни одат қилиб олган афлони ҳам бир зум бўлса-да, яхшиликка мойил қилиб қўяди.

Навоний бу бахтли учрашув шароитини тасвирлашда барча тафсилотларга аҳамият берган. Шу туфайли тасвир янада таъсирлироқ, аниқроқ бўла боради. Бу ўринда бирор икир-чикир шоир диққатидан четда қолмайди. Еру осмондаги барча зотлар севишганларнинг висол лаззатидан баҳраманд бўлишларига кўмаклашадди. Ўргимчак, кўршапалак, бўри, укки, ёруғлик чиқарувчи ҳашаротлар, чарандаву, парранда, газанда, даррандалар барчаси бу васл зое бўлмасин деб ўз ёрдами кўрсатади. Барча кўрар кўзлар юмуқ, барча жониворлар чуқур уйқуга чўмганлар.

Шоир бу висол ҳимоячилари қаторига ер ва осмоний жисмларни ҳам жалб этган. Атрофда «на гард қўнади, на шамол эсади, сув сокин, ўт алангаланмайди. Совуқ қўшини тутмаслиги учун ўт ҳариридин рангдор парда ёйилган, у ҳам фалак юзини буткул тутиб бирин-кетин тўққиз фалакни қоплаган. Турғун юлдузлар ҳам бахтсизлик келтиришдан воз кечиб, саодат сайёралари ичидан ўрин олганлар. Ой қўрасида нурдан нишон йўқ, у қуёш танурига айланган» (*П. Шамсиев талқини*).

Аторуд, Зуҳро, Баҳром, Муштарий, Зуҳал сайёралари жимлик ва қоронғиликни янада кучайтирдилар. Тун қўлини қора қурумга булғаб саҳар йўлларини беркитган. Бутун борлиқ осудалик ва уйқуга чулганган.

Ана шундай шароитда икки севишган ёр бир-бирининг висоли билан бахтиёр. Йиллар давом этиб келган монеликлар бир кечада йўқ бўлиб кетди.

Ул икки нечукки бахт бедор,
Бўлуб бири-бирга масти дийдор,
Йиллар бўлган фалак хилофи
Бир кечада топибон талофи.

Икки ёр бир-бирларига гўё тану жондек ё саври сиҳи дарахтига печак ўт ёпишган сингари чирмашиб кетдилар.

Чирмаштилар ўйлаким тану жон,
Ё сарви сиҳию ишқпечон.
Гоҳи бу ўпуб анинг аёқин,
Гоҳ ул силаб мунинг сақоқин.
Бу гоҳ қилиб қўлини қуллоб,
Ул танга сочи киби уруб тоб.
Ул гоҳ тутиб мунинг қўлин-туз,
Гаҳ суртубон анга кўз, гаҳи юз
Бу гаҳ очар эди қулочин,
Чирмар эди қўлга ёр сочин.

Бу бахтиёр дақиқалар икки илҳақ таннинг эмас, балки муштоқликда бақарор бўлган икки жоннинг учрашуви эди. Бу жисмоний интилиш оқибати эмас, балки севишганларнинг бутун вужудини қоплаган севги эҳтиросларининг туғёнли тантанаси эди.

Севишганлар ғоят пок эдилар. Шунинг учун уларнинг етишув шодликлари ҳам чексиздир.

Ҳар ишки ўтуб ҳалокликдин,
Айру эмас эрди покликдин.
Ишқ аҳли бу навъ бўлсалар пок,
Гар васл муаббад ўлса небок?
Ошиқки муроди ком бўлғай,
Ошиқлик анга ҳаром бўлғай.

Алқисса ул икки ёри дилбанд,
Чун булдилар ўйла васл пайванд.

Аммо ҳар бир нарсанинг интиҳоси бор. Етишув то-
тувлиги ҳам тугаллана бошлайди. Чунки

Пайванди сипеҳрнинг узулди,
Оҳанги жафо яна тузулди.

Елғон тонг кулмоққа отланди, тонг ёруғлиги тоғдан
ошди. «Мажнун юрагига ўт туташти». Лайлидан шод-
лик қочди. У тонг шами сингари кўз ёшларини оқиза
бошлади.

Билдилар иковки чархи бемеҳр
Ўз меҳрига зоҳир этгуси чеҳр.
Юз узр ила қўпти сарви навхез
Наргисларин айлаб аргувон рез.
Шаҳр эттики фитнаи ҳаводис,
Оқшом не иш этмиш эрди ҳодис.
Яъни: «Тураримга юз жиҳатдур,
Борсам дағи айни маслаҳатдур».
Бағрим ярасин бу доғи сўкти,
Баъзи кеча ўткан ишни тўкти.
Бир-бирларининг ўпуб аёғин.
Тоза қилибон фироқ доғин.
Девонага қолди ғам тунни дард,
Ўз буржиға чиқти моҳи шабгард...

Навоий васл ҳикоясини бир лирик чекиниш билан
яқунлайди. Унда етишув оқшомининг айрилиқ субҳи
доми очилиши билан тугалланажаги тўғрисида сўз бо-
ради:

Хуш давлат эрур висол шомини,
Очилмаса субҳи ҳажр доми.
Ул шом юз илча гар ҳавасдур,
Чун субҳ дам урди бир нафасдур.

Лайли ва Қайснинг бу учрашуви дostonдаги энг бахтли ҳодисадир. Навоий бу учрашув шодликларини тўла тасвир этган. Етишув хурсандликлари севишганларнинг узоқ фурсат чеккан айрилиқ қулфатлари соясида янада улкан таъсир кучига эга. Навоий бу лавҳа орқали севги дostonининг ҳаётийлигини оширган. Навоий бу билан ҳаётни, севгини, инсонни, инсоннинг бахтиёрлик ҳуқуқини тасдиқлаш мавқеида қатъий туради. Навоийдек инсон бахти учун курашувчи инсонпарвар мутафаккир шоир Лайли ва Қайс муҳаббатидек олижаноб чин инсоний туйғуларни фақат бахтсизликка боғлиқ кўринишлар билангина тасвирлаши мумкин эмас эди. Бундай соф, самимий муҳаббатгина, фақат шундай севги олий даражадаги бахтиёрликка сазовордир. Покиза севгининг бахтли қисмати ана шу тотли етишув дамлари орқали файзиёб бўлади, улар қанчалар қисқа бўлмасин, моҳият-эътибори билан абадийдир. Навоий висол лавҳасида шу фикрни таъкидламоқда.

Бу учрашув Лайли ва Қайсни покиза севги соҳиблари сифатида янада юксакликка кўтарди. Бу севги ўчмас, у самимият ва софлик билан тўла. Бу севги инсонни инсон сифатида шакллантирувчи, унга абадият ва бахтиёрлик бағишловчи севгидир. Навоий шундай чин инсоний севги бахтиёрлигининг куйчиси сифатида бу лавҳани ўз дostonига киритган. Учрашув тафсилотлари, Лайли ва Қайснинг бу фурсатдаги ҳолат ва ҳаракатлари, висол дақиқалари тасвиридаги ҳаётийликни кучайтиради; Навоийнинг ҳаёт ва инсонийликни тасдиқловчи мавқеини очиқ намоиш этиб туради.

Учрашув шароитига оид тасвирлар, яъни ер ва осмоний жисмларнинг хайрихоҳлиги ҳаёлий ва муболағали тасвирларга бой. Севишганлар ҳаракати тасвирлари эса инсонийлик белги ва ҳаракатларининг аниқ кўринишларидир. Навоий учрашув шароитини тайёрлар экан, севишганларнинг висол шодликлари қанчалик ифбатли бўлмоғи кераклигини таъкидлайди. Чин сев-

гининг софлиги, юксаклиги ва ҳаётийлиги ана шундай ифбатли покизаликни тақозо қилади.

Учрашув ҳикоясини ўқир экан, ҳар бир китобхон самимий севги соҳиблари Лайли ва Қайс улушига тушган шу яккаю-ягона бахтиёр дам учун қувонади; айни бир вақтда у висол куйчиси бўлмиш шоирдан соф инсоний ишқ ва висол қандай пок ва олижаноб бўлмоғи тўғрисида таълим олади.

Ҳар бир нарсанинг чегараси бор. Висол пайти тугамоқда. Шоир бу фурсатни ёлғон тонг пайдо бўлганидан нишона орқали бошлайди.

Ёлғон куларига бўлди роғиб,
Ким қилди тулуъ субҳи козиб.

Бу тасвир ғоят ўринли. Ҳақиқий тонгдан олдин ёлғон тонг (субҳи козиб) пайдо бўлади. У ҳали ёруғлик бермайди.

Аммо у тонг ёришаётгани хабарини етказди. Яна ширин висол дамларининг тугалланиши ҳам ана шу ёлғон тонг табиатига яқин. Шум фалак ёлғиз бир бор насиб этган ширин учрашув билан севишганларни алдаб юпатган бўлди. Шундан кейин яна даҳшатли воқелик бу бечораларга ўзининг бор ваҳшатини тағин кўрсата бошлайди.

Чун субҳ шарорн тоғдин ошти,
Мажнун юрагига ўт тутошти.

Тонг нурларининг шафақда қизариб кўриниши тун тугаб кун келаётганини билдирар эди. Худди ўша шафақни қизартирган олов Мажнуннинг юрагига ўт ёқиб юборгандек бўлади.

Шу тариқа табиат тасвирлари Мажнун ва Лайлининг ҳолатини аниқ кўрсатди. Мажнун очиқ-ойдин телбалик оловида ёнади. Унинг юрагига туташган ўт муҳитлар бағрини қоплаган тонг алангаси янглиғ порлайди. Лайли эса ўз дардини яширин тутмоққа ингилади.

У аста-секин куяди, ўз бағрини ёндираётган ўтларнинг пинҳоний тафтида кул бўла боради. Лайлининг ҳоли тонг пайти нурсизланиб бораётган шамга монанд. Лайлининг кўз ёшлари ҳам ўша ёнаётган шамдек оқади.

Лайлидин ўлуб тараб гурезон,
Тонг шамъидек ўлди ашк резон.

Севишганларнинг мухтасарлик касб этган бахтиёрлик дамлари тугайди. Улар бир-бирларидан ажралишадилар. Бу абадий ажралиш эди.

СУНГГИ ИЗТИРОБЛАР

Лайли ўз хонасига қайтиб келади. У ёри висолдан баҳраманд эди. Лайлининг ёр исидан роҳат топган димоғи ёрсиз яна беқарорлик касб этади. У яна айрилиқ балосига йўлиқди.

Мажнун ҳам ўз навбатида висол лаззатини тотгандан сўнг ҳажр аччиқлигини илгаригидан баттарроқ сеза бошлайди. У фақат васл тўғрисида ўйлар эди, аммо ҳаёт суви каби ширин висол ундан йироқда.

Айрилиқ уқубатларини чека-чека Лайлининг аҳволи оғирлаша боради. Мажнуннинг ота-оналари вафот этганини эшитиб бунга ҳам Лайли ўзини айбли деб биледи. Мажнун бошига тушган балолар учун ҳам Лайли ўзини айблар, шу туфайли қизнинг аҳволи яна оғирлашар эди. Лайли Мажнуннинг изтиробларини у билан баравар чекар эди.

Ишқ ва айрилиқ кулфатларини торта-торта Лайли қаттиқ дардга мубтало ва ҳаёт билан видолашмоққа бошлайди.

Лайли онасига кўнглидаги мақсадини васият қилади ва дунёдан кўз юмади. У:

Жонин Мажнун сўзида берди,
Ҳаргиз Лайли дегил йўқ эрди.

Отаси ва онасининг қабри устида фарёд чекиб ётган
Мажнуннинг қулоғига суруш бу шум хабарни етказди:

«К-эй, дарду бало сипоҳига шоҳ!
Ишқ аҳли қошингда хоки даргоҳ!
Ер ўлди сафар ишига машъуф,
Ҳамраҳгадурур ва лек мавқуф.
Ҳамраҳлигин айлаунгму зоҳир,
Е бўлсунму ул ой мусофир?»

Бу хабар Мажнуннинг тақдирини ҳал қилган эди.
Суруш аввал Мажнуннинг чин ишқда ибрат эканлигини
эътироф этади. Бас, шундай экан Мажнуннинг ишқ
йўлида охиригача бормоғига ишончи комил. Сафарга
отланган ёрга — Лайлига ҳамроҳ бўлмоқ керак. Чунки
бу дунёда Лайли каби ёлғиз киши йўқ. У мусофирлик-
ка ҳам ёлғиз кетмоқда. Унга фақат Мажнунгина ҳам-
роҳликка сазовор ва муносиб.

Мажнун суруш келтирган хабардан огоҳ бўлгач,
гарчи заъфдан қамиш қаламнинг қилидек озиб кетган
бўлса-да, ётган жойидан қоплон каби сакраб турди ва
жонини фидо этмоқ учун Лайли қабиласи томон югур-
ди. У чақиндек сакрар, унинг кўнглида барқ ураётган
севги ўтидан жаҳонга ёруғлик сочиб борарди.

Шу тарзда Мажнун Лайли ётган хонага кириб
келди.

Лайли қилибон сафарга ният
Айларди оносиға васият,
Ҳар нуқтаки айлабон гузориш,
Мажнунни қилур эди сипориш.

Мажнун хонага киргач, ўз севикли ёрига боқди. Се-
вишганларнинг нигоҳи бир-бирига тушди. Шу тарзда
ҳар иккаласи ҳам бир вақтда жон таслим қилдилар.

Жононига ул фидо қилиб жон,
Бу жон берибон нечукки жонон.

Ул азм этти чу топти йўлдош,
Бу олмади йўлидан анинг бош.

Шундай қилиб, изтироблар ўз интиҳосига етади. Лайли ва ҳозир бўлган одамлар бу икки ғамнок «ҳар шойибаи (нуқсон) фасоддин пок, чин руҳлариғодур ниҳоний жаннатда висоли жовидоний» деб ҳар иккаласини бир кафанга ўрайдилар ва бир гўрга қўядилар. Лайлининг васияти шундай эди.

Навоий Лайли ва Мажнуннинг биргаликда дафн этилганини гоят ўринли нисбатлар ёрдамида тасвирлайди. Бир наъшқа ҳам келин, ҳам куёвни соладилар. Келин жонсиз, куёв эса ўлик эди. Икки жисм бир кафанга ўралади. Бу икки руҳнинг бир баданга жойлашганига ўхшар эди. Бу икки дилором бир наъшда худди қўшалок бодом бир қобиқда ётгандай ётар эдилар.

Алқисса, ул икки ёри жони,
Топқоч бу висоли жовидоний...
Тобут ила ики дилрабони
Мадфан ичига кириб ниҳоний,
Еткурдилар ўз нишонасиға
Туфроқ ғарибхонасиға...
Ешурди чу ою кун юзин абр,
Чун гўр бир эрди, бўлди бир қабр.

Ҳар икки севишган ёр шу йўсинда бир-бирларига абадий қовушдилар.

Бу воқеаларни ифодаловчи шоир алами мисралар орқали чин севги йўлида ситамдийда бўлган қаҳрамонларига мотам тутади.

Ишқ аҳлиға ўчти шамъи уммид
Ким ер қуйи ётти ою хуршед
Не ишқ элига шоҳ қолди,
Не ҳусн авжида моҳ қолди...

Охирги изтироблар тинди. Тақдир ўзи яратган ва ўзи қурбон қилган севги умр биносини барбод этди.

СЕВГИНИ УЛУҒЛАШ

Қайс ва Лайли ҳалок бўлдилар. Аммо уларнинг қалбидаги севги тантана қилди. Ҳеч қандай тўсиқ, ҳеч қандай куч бу севгига монелик қила олмади. Даҳшатли тақдирнинг бор қудрати бу севгининг кучи-қудрати олдида ожиз эди.

Навоий бу севгини улуғлайди, унинг тупроқни кимёга айлантирувчи табиатини таърифлаб ёзади:

Эй ишқ, ғариб кимиёсен,
Бал ойинаи жаҳоннамосен,
Ҳам зотинга дарж кимиёлик,
Ҳам ойинаи жаҳоннамолик.
Буким сангадур бу иккидин зот,
Бир-бир қилайин икисин исбот.
Қилдим эса кимиё хитобинг,
Андин ҳам эрур бийик жавобинг.
Берди анга бу натижа гардун,
Қим мисга етишса қилғай олтун,
Инсонники халқ қилди халлоқ
Йўқ тийнат аро бағайри туфроқ
Сенким анга ошнолиқ эттинг,
Туфроққа кимиёлиқ эттинг.
Олтун қилдинг узорин онинг
Балким тани хоксорин онинг.

Навоий севги тўғрисидаги фалсафий мулоҳазаларини давом эттириб ёзадики, севги туфайли инсон тозалик ва юксаклик касб этади, севги туфайли инсон

Чун холису поку беғаш ўлди,
Олтун неки, кимиёваш ўлди.

Навоий севгини жаҳоннамо кўзгуга нисбат беради. Искандар бир оина яратдирган эдики, Румда ўлтириб бу оина орқали Фарангдаги ишларни кўрмоқ мумкин эди. Севги туфайли инсон назари равшанлашади ва инсон

Чун боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти ёр топти.
Ҳам нақши вужудин этти фоний,
Ҳам топти бақойи жовидөний.

Навоий шу ерда мажозий ва ҳақиқий ишқ назария-сини эълон қилади.

Бир покиза вужудга кўнгил бериб шу ишқ оловида тобланиб, айрилиқ дардларига тобу тоқат бериб, оловда гудоз бўлган олтун сингари локлик касб этган инсон мажозий ишқ эгасидир.

Мажозий ишқ вужудни йўқ қилиб юборади. Ишқи ҳақиқийга мойил бўлганлар эса, кўнгилларида етишув асари пайдо бўлган заҳотиёқ, шундай талон-тарожга учрайдиларки, мажозийликнинг сурати ҳам қолмай ўчиб кетади.

Мажнуннинг муҳаббати ишқ намунаси. Аммо унинг кучи ва шиддатли ишқи ҳақиқий даражасида эди. Мажнуннинг бошига тушган кулфатлар ана шу ишқ унинг бошига туширган шўришлар эдилар. Бунинг қаршисида ҳатто Мажнуннинг хоҳиши ва иродаси ҳам ожиз эди.

Ишқнинг қудрати тўғрисида Навоий бундай деб ёзади:

Ҳар кимгаки, ишқ юз кетурса,
Ё машғали шавқ шуъла урса,
Тоғ эрсақи сув қилур вужудин,
Нобуд этар набуду будин.
Тур узра тажалли айлагач фош,
Чайқалди сув янглиғ ул қатиг тош.
Бу шуъла кўнгулга тушса кори,
Қуймакта анинг не ихтиёри.
Бу ўт не кишига ўлса рўзи,
Қуйдирса не тонг жаҳонни сўзи.
Ишқ ичраки жисми тўлғонур бил,
Ул навъдурурки ўт уза қил.

Тонг йўқ, бу ўт этса ашк аро ғарқ,
Ўмғур ёғар андаким тушар барқ.
Ғар ашк бу ўтни айламас кам,
Ўмғур сувидин чақинға не ғам?

Мажозий ишқ эгаси Мажнун ҳақиқий ишқ шиддати-
ни ҳам сезган эди.

Мажнунға бири бўлуб мусаллам,
Баҳра топти иккинчидин ҳам.

Демак, Мажнуннинг Лайлига муҳаббати, юқорида айтилгандек ишқ ҳақиқий даражасига кўтарилган эди. Ишқ ҳақиқийнинг объекти эса оинаи жаҳоннамода акс этадиган гўзаллик — яратувчи ҳуснининг гўзаллигидир. Модомики, Мажнуннинг севгилиси Лайли экан, Мажнун учун Лайли гўзаллиги ишқ ҳақиқийнинг боиси бўлмиш яратувчи гўзаллиги даражасида эди. Навоий чин инсоний севги, шу севги объекти бўлмиш гўзал инсон — Лайлини шу қадар юксакликка кўтаради. Қайс ва Лайли муҳаббатининг олий даражадаги баландлиги бу севгининг самимияти ва покизалигидадир. Шу фазилати билан Мажнуннинг Лайлига муҳаббати ишқ ҳақиқий даражасигача кўтарилади.

Навоий чин самимий инсоний севги — ишқ мажозийни шунчалар юксакликка кўтарар экан, айна замонда у қалбаки, ясама «ишқ» эгаларини қаттиқ танқид остига олади.

Ўлғондакам ошиқларнинг кучаниб ўзларини севги соҳиби қилиб кўрсатишларидан Навоий истеҳзо қилиб уларнинг «ишқ ўти» субҳи козиб («Ўлғон тонг») каби нурсиз эканлигини айтади. Бундай «ишқ» элнинг кўнглини торта олмайди. Бундай сохта ошиқлар парвона қаршисидаги рангин капалак сингари ожиздурлар. Ҳар бир сариқ гул заъфарон бўла бермайди, сариқ тош қаҳрабо эмас. Қанча сариқ бўлса ҳам зирних (маргимуш аралаш гугурт) олтин ўрнини боса олмайди.

Навоий чин инсоний севгининг ҳар кимга насиб бўла бермаслигини таъкидлайди. Қимнинг насибаси шундай ишқ бўладиган бўлса, ишқ у одамнинг бутун табиатини эгаллайди, у халалдан соф бўлади.

Ким ишқ насибидур азалдин,
Ул ишқ эрур барий (соф) халалдин.
Парвонада ҳоллиқ қаноти,
Ишқ ўтидин ўлди доғ зоти.
Бу доғдин ибтидойи аҳвол,
Ишқ этмади они фориғул-бол.
Бу ишқ ўтиға давому бўлғай?
Ҳар ким тиласа равому бўлғай?

Ана шу бобнинг охирида Навоий ўз муҳаббати тўғрисида ҳам сўйлаб ўтади. Биз бу мавзудаги иқроорларни «Фарҳод ва Ширин» (кириш қисмида), ҳамда «Лисонут тайр»да («Шайх Санъон» ҳикоясининг сўнгида) ўқиган эдик.

«Лайли ва Мажнун»да Навоий «ишқ таърифида...»-ги бобнинг охириги қисмида ўз севгиси тўғрисида бундай деб ёзади:

Ё раб, мени дардманди маҳжур,
Ким ишқ ўти ждним этти маҳжур.
Бу ўтдин кўнглим этма маҳзун,
Бал шавқини қил дамодам афзун.
Ҳам ахгаридин танним қуритқил,
Ҳам шуъласидин кўзум ёрутқил.
Оҳимники дудидин нишон эт,
Ул дуд ила кўз ёшим равон эт,
Кўнглум қушиким саманда ойнин,
Оташкадасида топти таскин.
Сочқил шараридин анга дона,
Бер ҳемаси (ўтин) узра ошёна.
Ул дона била тўқ айла они,
Бу шуъла аро йўқ айла они.

Ана шундай соф, самимий ва мусибатли муҳаббат соҳиби бўлган шоир Лайли ва Мажнун каби покиза ва бебахт севги эгаларининг фожиавий қисматини чуқур ҳамдардлик билан дoston қилган эди.

СЕВГИ ҚУРБОНЛАРИ

(Қайснинг отаси ва онаси)

Қайснинг отаси Арабда машҳур ҳукмронлардан бири эди. Унга бир неча қабилалар бўйинсунганлар. Навоий бу шароитни алоҳида таъкидлаб ўтади.

Ким барри Арабда (Араб ерида) комроне,
Бор эрди Арабқа ҳукмроне.
Маҳкуми анинг неча қабилла,
Иқболиға истабон васила.

Аммо шоир Қайс отасининг номини айтмайди. Бу киши бечораларга ғамхўр, меҳмондўст, қўли очиқ, сахий одам эди.

Бечора улусқа чорасоз ул,
Хон густару меҳмоннавоз ул.
Осмоқдин анинг қозони тушмай,
Тун-кун ўти ўчгали ёвушмай,
Ким бодия (чўл) ичра йўл қилиб гум,
Бу ўт анга тийра оқшом анжум.
Дониш анга касбу жуд (қўли очиқ) пеша,
Дониш била жуд этиб ҳамеша,
Оту теvasи ҳисоб ила жўб (тенг),
Қўю қўзиси ҳисобдин кўп.

Демак, Қайснинг отаси молу давлат, мавқе жиҳатидан баланд ўрин эгаллаган бир шахс эди. У кўчманчи араб қабилаларининг нуфузли бошлиқларидан бири бўлган. У юқори табақага мансуб сахро аристократия-

сига мансуб. Бу шароитни махсус ҳисобга олмоқ керак. Чунки кейинчалик Лайлининг отаси билан бўлаган келишмовчиликда бу аҳволни кўзда тутиш керак бўлади.

Тилаб олган фарзандига ота Қайс деб ном берди. Бу унинг отасининг оти эди.

Қайс айлади ўғли отини бот,
Ким ўз отасига бу эди от.

Шундан келиб чиқиб бу кишини Абул Қайс ибн Қайс деб атамоғимиз мумкин.

Абул Қайс ўз севиқли фарзандини меҳр ва муҳаббат билан тарбиялаб ўстирди. У ўз фарзандининг севги дардига мубтало бўлиб ёр куйида телбанамо тентирашларига, мажнунлигига дастлаб андишали муносабатда бўлди.

Биринчи бор Қайс гулзор орасида Лайли билан учрашиб беҳол йиқилиб қолганида бу воқеадан огоҳ бўлган ота ва она Қайсни қидириб топдилар ва уйга олиб кетдилар. Шундан кейинги ҳодисалар бу ота ва онанинг ақлли, ҳушёр, ўғлининг нозик табиатини билиб шунга яраша муомала қилувчи одоб ва сабр эгалари эканлигини кўрсатди. Улар Қайс ҳушига келиб ўз қилмишларидан хижолат чекаётганини кўриб ўғлига бир оғиз сўз демадилар:

Чун кўрди ото било оноси,
Ким они ҳалок этар ҳаёси,
Аҳволига қилдилар мувосо (ёрдам),
Сўз демадилар насихат осо.

Қайснинг ота-оналарининг бундай муомаласи орқали Навоий катта ёшдаги фарзандларга нисбатан тутилмоғи керак бўлган муомала маданиятидан таълим бермоқда. Яна бу факт Қайс билан ота-оналари ўртасидаги меҳрибонлик одоб га андишадан дарак беради. Яна ота ва она характерининг мантиқи шундай назокатни

тақозо қилар эди. Улар ўз ҳаракатларини бундай изоҳ-
лайдилар:

Биз кўп сўрасак бу сўз мақоли,
Нобуд этар они инфиоли (хижолати).
Бу воқеа тарки тутти эркин,
Ул васвасани унутти эркин,
Тутқай они эмди табъи софи,
Бу ишгаки айлагай талофи (йўқ қилар)
Иффат ҳарамида кеш (одат, феъл-атвор) тутқай,
Тақви била зуҳд беш (ортиқ) тутқай.

Яна улар ота-оналарга хос меҳрибонлик билан ўғли-
низ бу савдоларни унутар, уни даф этиб зуҳд тақво
билан ўзини қўлга олар деб умид қиладилар.

Бу ҳам ота-она характерининг ҳаққоний белгисидир.
Ҳеч қачон улар ўз фарзандига севги ва ишончини йў-
қотмайдилар; у хайрли йўлдан боради деб тасаввур
қиладилар ва шу билан тасалли топадилар. Қайс қаби-
ласидагилар ҳам шундай фикрда эдилар.

Қўптилар этиб бу фикр лойиқ,
Йўқким ул иков, бори халойиқ.
Бу деб: «Анга турфа ҳол тушмиш».
Ул дебки: «Ажаб хаёл тушмиш».

Аmmo бу бечораларнинг хом хаёли ўша кечадаёқ
барбод бўлади. Қоронғи тушган вақтидаёқ Қайс Лайли
қабиласи сари йўл олади ва ғариб аҳволда ўша томон-
да беҳуш ётади. Кун ёришгач, Қайснинг йўқолганини
билиб:

Ҳам қилди атоси йиғламоқ соз,
Ҳам этти оноси навҳа оғоз.

Ота ва она ўғлини қидиртириб ҳар ёнга одам югур-
тирдилар. Юборилган одамлар Лайли қабиласи яқини-
даги уч изни кўриб, унинг судралган йўлидан бориб ша-

мол келтирган қум ичида кўмилиб ётган Қайсни топадилар. Уни кавлаб олиб, нафаси борлигига қаноат ҳосил қилгач, ўз қабиласига келтирадилар.

Ҳолин кўрубон бу навъ атоси,
Йиғлодию ғолиб ўлди ёси.
Айлаб онаси дағи фиғонлар,
Кўздин тўқубон юзига қонлар.

Энди бебахт ота ва онанинг умидлари пучга чиқди. Улар нола чекиб қонли ёшлар тўқар эдилар. Ушанда ҳам бу икки мўътабар зот ўз ўғилларига бир қаттиқ сўз демайдилар.

Қайсга маломат, таъна, ўғит сўзларини, унга нисбатан қандай муомала қилиш кераклигини ҳар хил бошқа одамлар билдирдилар.

Ул дебки: «Санга бу не ҳавасдур»,
Бу деб: «Ҳавас ўлса мунча басдур»
Ҳар ёндин ўлуб насихат ангез,
Ҳар панд анга бир синони хунрез...
Бул деди: «Керак қулоғига панд»,
Ул деди: «Керак аёғига банд».

Аммо Қайс ҳар кеча яна Лайли қабиласи сари йўл олар, унинг атрофида зору зор тентирар эди. Уни бу ишдан қайтармоққа барча ожиз қолдилар.

Ожиз бўлубон ото-оноси
Балким бори хайлу ақрабоси.
Носиҳлари дам-бадам забунроқ,
Савдоси замон-замон фузунроқ.

Шундай қилиб, барри Арабдаги мўътабар қабила бошлиғининг яккаю-ягона тилаб олган фарзанди, олим, фозил, юксак дид ва нозик табиат эгаси Қайс телбанамо ишқ даштида кезар эди. Энди уни ҳамма Мажнун деб атай бошладилар.

Мажнуннинг занжирга солиниши ўн олтинчи бобда ҳикоя қилинади. Бу бобнинг сарлавҳасида Навоий ёза-

ди: «Мажнунни беҳабар ошиқлиғидин Лайли отаси хабардор бўлуб Мажнун отасига тил синони, балки синон лисони била захмлар йиборғони...» Бу бобда бошқа бирор жойда Мажнуннинг отаси тилга олинмайди. Мажнуннинг қабиласи «Омир эли» деб аталади («ким омир элида Қайс бадруз бу ҳайдаки, эрди донишомуз»). Лайлининг отаси ўз талабини «саййиди омирий»га қаратган («ноқилга дедик, тез уруб гом, қил саййиди омирийга эълум»). Қосид бу хабарни «саййиди омирий» (Омир қабиласининг бошлиғи) бўлмиш Мажнуннинг отасига етказди. Навоий бу ўринда Мажнуннинг отасини сомё (эшитувчи) деб атайди.

Қосид келибон анинг паёмин
Айтур кишига деди тамоин.
Сомё чу эшитти сўз ҳисобин,
Сўз топмади деғали жавобин.
Кўнглини ул иш малул қилди,
Чора йўқ эди — қабул қилди.

Навоий бу воқеалар тасвирида Мажнуннинг отасини сермулоҳаза киши сифатида келтиради. У фақат «саййиди омирий», «Айтур киши», «Сомё» (тингловчи) каби сифатлашлар орқали ифодаланган. Бу табиий. Чунки Навоий бу ҳодисалар жараёнида Мажнуннинг отасини ота мақомида эмас, балки қабила бошлиғи қилиб кўрсатмоқда.

Чунки бошқа бир қабила бошлиғи Омирий қабиласининг бошлиғига талаб қўймоқда.

Бу ерда шунга яна аҳамият бериш керакки, Қайснинг отаси ҳам араб еридаги нуфузли бошлиқлардан бири. Лайли отасининг саййиди омирийга бу қадар кескин муомала қилиши феодал уруғ аристократияси ўртасида ички низолар қай даражада кескинлашиб турганини билдиради. Саййиди Омирий Лайли отаси қўйган талабни амалга оширади. Қайсни бир қумтепадан то-

пиб олиб келадилар ва уйга қамаб, оёғига занжир соладилар.

Мажнун бу бандилликдан чиқиб яна саҳро сари йўл олади. Қайсининг ота ва онаси яна изтироб чекадилар, яна яёв ва отлиқ одамлар у телбани қидирмоққа отланадилар.

Навоий бу бечора ота ва онанинг нима қилишни билмай ноилож қолганларини бундай тасвирлайди:

Дол этти яна отосини ғам,
Беҳолу ҳазин оносини ҳам,
Ултурдилар икки зори беҳад,
Кўп фикр этиб эттилар яна рад.

Улар турли маслаҳатлар қилишди («Кўп сўз юзин ул очиб бу ёпти»), ниҳоят улар бундай қарорга келишди: («Охир мунга сўз қарор топти»):

Ким ҳар соридин узуб таваққуъ
Тенгрига-ўқ айлабон тазарруъ,
Ҳақдин икав они истагайлар.
Пайдову ниҳони истагайлар.
Хушвақт қилиб ниёз аҳлин,
Осуда замир роз аҳлин.
Ҳар гўшанишину бенавоий,
Қилгайлар анинг учун дуойи.
Ҳақ раҳм этиб икки бенавоға.
Бергай они ул ото-оноға.

ОТА ВА ФАРЗАНД

Йигирма саккизинчи бобда Навоий Мажнун отасининг ўз ўғлини қидириб саҳрога келиши ва уни қандай аҳволда топишини ҳикоя қилади. Бу бобнинг сарлавҳаси бундай: «Мажнуннинг отаси девбоддек дашт атрофига эврулуб, ўз девона ниҳодин саргашталиқда топмоғи ва жунун дашти қароқчилари ҳар дам анинг ҳуши корвони хайлин савдо сипоҳига асир этгондин гариб

ҳолот мулоҳаза қилғони ва насойиҳ ҳуш доруси била ани лаҳзаи ўзига келтурғони ва ўзи била уйига еткурғони».

Бу Қайс ва отасининг охирги учрашувлари эди.

Мажнуннинг ота ва онаси кўп фурсатдан бери тақдирга тан бериб, ўз ўғлидан айрилганларини англаган эдилар. Улар юз ғуссага мубтало бўлганлар. Аммо фарзанд иштиёқи устун келиб бир кун иттифоқо Мажнуннинг отаси саҳро сари йўл олди. Шояд у ўғлини топса, фиғону нола билан зора унга таъсир кўрсатса, панду насиҳат билан Мажнунни уйга келтира олса. Ота шундай фикр қилар эди, Мажнунни қидириб йўлга чиққанида. Бу қарор мантиқий асосга эга эди. Мажнунга панду насиҳат кор қилмайди. Мажнун ҳушёр пайтида ўз қилмишларидан хижолат чекади, ўзини қўлга олади. Аммо ишқ савдоси зўр келганда яна телбаликка қайтади. Отанинг фикрича бирдан-бир чора Мажнунга Ҳақнинг таъсири. Агар ниёзу назр билан гўшанишин бенаволарнинг кўнглини олсалар, уларнинг дуолари орқали Мажнунни ҳушёрликка келтириш мумкин бўлар, деб ўйлар эдилар ота ва она. Бу энг охирги илож эди.

Бу тадбир нарижа бермади. Шундан сўнг ота ва она Мажнунни ўз ҳолига қўйиб беришга мажбур бўлган эдилар.

Ким телбаи бенаво отоси,
Юз ғуссага мубтало оноси,
Чун муддати ўғлидин эди фард,
Кўнглини жароҳат айлабон дард.
Ғолиб бўлиб анга иштиёқи,
Саҳро сари тушти иттифоқи,
Ким топса фиғону зор қилғай,
Шоядки, ичига кор қилғай.
Афғониға мулҳақ айлабон панд,
Шояд ани айлағай забонбанд.
Юз нуқтага тилни қойил этғай,
Шояд ани уйга мойил этғай.

Бу мисраларда ота ва онанинг зор аҳволи, фарзандга меҳр, охирги умидлар эшитилади. Ҳеч бир ота ва она ўз фарзандидан, у қандай бўлмасин, узил-кесил кўнгил уза олмайди. Мажнуннинг ота ва онаси ҳам шулар жумласидандир. Бу кундалик турмушдаги табиий бир кўриниш. Мажнуннинг отаси:

Руҳин қилиб ул умид тоза,
Ҳар сори сураб эди жамоза (туя),
Чун неча кун ул талабда чопти,
Охир ани бир бузуғда топти.

Мажнуннинг ҳоли ғоят аянч. У гоҳ чумоли тутар, гоҳ тупроқдан гўр ясар, кесаклардан минора қураб, гоҳ ўз бошига тупроқ сочар, тишлари билан тирноқларини олар эди.

Мажнун билан отасининг учрашуви чуқур драматизм билан тўла. Ота ўғилнинг бундай аҳволидан ғоят таъсирланди.

Дедики: «Недин мисол экин бу,
Субҳоналлоҳ, не ҳол экин бу?
Ким кўрди бу навъ одамизод,
Ким бермагай ўйла одами ёд».

Отасини кўрган Мажнун танисмай ундан қочади. Ота йиғлаб «к-эй юз яралиғ боғирға пора, мендин нега айладинг канора?» деб ўзини танитади. Шундан кейингина «Мажнун отаси эканини билди, оҳ урдию олиға йиқилди». Бу ерда ҳеч қандай муболаға йўқ. Телба отасини бир кўрганда танимаслиги табиий. Ота эса ўғилнинг аҳволига куйинади, унинг танисмай қочганидан ёқасини чок этиб кўз ёши тўкади. Бу трагизм билан тўла лавҳанинг тасвири жуда таъсирли ифодаларда берилади.

Воқеаларнинг мутаносиб ривожини бундай мураккабликни давом эттиришни тақозо этмас эди. Чунки унда

меъёр туйғуси йўқолган бўлар эди. Энди шоир бу дра-
матик тасвирни бошқа йўлдан олиб боради.

Мажнун отасини танигач, унинг оёғига бош уради.
Ота ва ўғил бир-бирлари билан дийдор кўришадилар.

Бошин кўтариб қучуб отоси,
Жонин тилаб айламак фидоси.
Чирмаштилар ўйла чусту маҳкам,
Бир жинс ики ҳарф ўлса мудғам (бирикиб кетдилар).
Ҳар лаҳза йиғидин эрди ошуб,
Ҳижрон аччиғидин эрди ошуб.
Ошублари чу топти таскин,
Бунёд этиб ул заифи мискин.

Шундан сўнггина ота ўғлига сўз айтмоққа имкон
топти. У Мажнунга:

Дедиким: «Аё рамида фарзанд!
Пайванд бағирға, балки парканд.
Кўксум ярасини сўкма мунча,
Бағрим қоннини тўкма мунча.
Сенинг танинг ўлса ёра ғамдин,
Менинг жигарим бўлур аламдин.
Бир дам жигаримға қилма ковиш (кавлаш),
Кўргилки не навъ этар таровиш (томиш).

Шундан сўнг ота фарзандига уни не-не орзулар би-
лан «садқа берибу қилиб дуолар» топганини, гўдакли-
гидан авайлаб парвариш қилганини, мактабга бериб
ўқитиб фазлу камол, илму ҳунар ўргатганини эслатади.
Ота, ўз умри интиҳосига етганда ўғли унинг бошида ту-
рар, ҳаёт шами нурсиз бўлиб қолган пайтида ўғли шам
бўлиб қабиласини ёритар, отасининг номини сақлар ва
эл хотиридан ўчирмас, деб умид қилар эди. Энди эса ота-
сининг субҳига оғирлиқ шоми чўккан, ичида юз ғам; ҳаёт
шами ўчиш олдида, жон қуши учиб кетмоққа тайёр.

Ота Мажнунга кўнглидаги дардларини бирма-бир
баён этиб бўлгач, Мажнуннинг ишқ йўлида чеккан меҳ-

нату озорларига чек қўйишини тилайди. Мажнун энди ўзини қўлга олиши керак. Ҳар бир дардга бир даво бор-ку, ахир.

Ишқ ичра тутарга жони зоринг,
Билдукки йўқ эрди ихтиёринг.
Ҳар амрки, бўлса ғояти бор,
Ҳар маҳлаканинг ниҳояти бор.
Ишқ аҳли жаҳонда кўрмадукми?
Бу водий аро югурмадукми?
Бўлмоқ бу сифат бир ишда мағлуб,
Аҳли хирад олида эмас хўб.

Ота ўғлига онасининг оғир аҳволини ҳам айгади. Онаизор ўғилсиз ҳамиша беқарор: ўғлим, бўтам деб оҳ чекади. Оқ сочлари юзига ёйилган. Ўғлининг тупроққа йиқилганини эшитиб, ўзи тупроққа йиқилади. Она ҳаётидан ҳам бир-икки дам қолган, холос. Ота сўзларини тугатар экан ўғлидан уйга қайтмоғини сўраб ёлборади. Агар ота ва онаси ўғлининг гамида ўлсалар ўғлининг халқ олдида қандай жавоб беражатини эслатади.

Отанинг ўзи ва она қалбидаги «тоғдек андуҳлар» ни бирма-бир баён этиб қилган ўғитлар ҳар қандай юракка ҳам таъсир қилмай қолмас эди. Мажнунга ҳам бу сўзлар таъсир қилди. Шунда ҳам Мажнун севги дарди, бу дард туфайли чекаётган аламли изтиробларидан чекина олмас эди. Шу билан бирга ўғил отасининг юрак дардларига ҳам бепарқ қарай олмас эди. Мажнун ота сўзларига жавобан дейди:

«К-эй, хайлинг эшиги қиблагоҳим,
Дардинг ўтини ёрутқай оҳим...
Бу неча такаллумики сурдунг,
Куйган кўнгил ўтига сув урдунг.
Йўқ, йўқки, қўярға доғ уза доғ,
Ўт ёқдингу қуйдунг устига ёғ.

Нутқунг неки айлади рақамзад,
Айтурга жавоб йўқ манга ҳад.

Мажнун ўз бошига тушган ишқ савдоси ҳақ ирода-си туфайли бўлган, дейди. Бу ишқ бир чақин бўлса, кишининг вужуди бу чақин қаршисидаги хошок каби-дир.

Қайс отасининг ҳар бир фармони бажармоққа ҳо-зирлигини билдиради. У отасини танимай қочгани, бал-ки танишга ўзининг арзимас ҳам эканлигини айтиб та-ассуф қилади. Мажнуннинг орзуси отасининг ити бўл-моғлиқдир. Чунки «ит кимсага бевафолиғ этмас, бошин олиб ўзга сари кетмас». Шу гапларни айтгач, Мажнун жамоза (туя) сари бориб ундаги арқонни ўз бўйнига боғлайди ва арқоннинг учини отасига беради. Ўзи эса тўрт оёқлаб ит сингари туради ва ўзини «итмен или-гингда бўйни боғлиқ» деб отаси ихтиёрига топширади. Бу ишларнинг маъноси шундаки, агар Мажнун ўз их-тиёрида бўлса, у ҳеч қачон Лайли қабиласи атрофидан, ёки ушбу тентираб юрган жойларидан кета олмас эди. Мажнуннинг уйга қайтиши фақат мажбурият ва ота ва онага ҳурмат юзасидандир. Шунинг учун бу ерда тимсолий беихтиёрлик кўринишлари келтирилмоқда (ота фармонига бўйсунуш, бўйни боғлиқ ит ҳолига ту-шиш шу маънода).

Бу воқеалар ҳикоятдан сўнг келтирилган лирик че-кинишда Навоий бундай хулоса қилади:

То тутти жунин йўлин Навоий.
Ким бўлди ватанга раҳнамоий.
Мажнундек отоси доғи йўқтур,
Масканга ҳавоси доғи йўқтур.

Йигирма саккизинчи бобдаги отанинг Мажнунга на-сиҳатларидан тузилган монолог Мажнун отаси тўғри-сидаги, уни тўла тасвир этувчи бирдан-бир бадий лав-ҳадир. Унда бу кишининг инсофли, раҳмдил, ғамхўр,

хушёр, одампарварлик каби фазилатлари очиқ кўрсатилган. У мажнун ўглига ҳеч қандай таъна қилмайди. Ота шунча фурсат ўглининг ишқ йўлида зору телба бўлиб юрганига сабр-тоқат қилиб келди. Отанинг энди ниҳоят ўглини топиб, унга панду насиҳатлар қилиб эсхушини йиғиб олишга чақириши ота характерининг мантиқидан келиб чиқади. Ўғил ҳам, ўғил туфайли ота-она ҳам ҳалокат ёқасида турибдилар. Бундан ортиқ сабру чидам бу ҳалокатни тезлатишигина мумкин. Шунинг учун ота охириги бир умид билан ўглини қидириб келди. Унда барқ уриб турган оталик меҳри Мажнунга таъсир кўрсатди. Бу таъсир шунчалар кучли эдики, Мажнун ўзини ота ихтиёрига таслим қилди. Аммо Мажнун ишқ ихтиёрини тарк этган эмас. У ўзини арқон билан боғлаб ота қўлига тутқазди. Шу билан ўзининг ота фармонида эканлигини билдирди. Мажнунни бу қарорга келтирган шароит ота ва онанинг аянч ҳоли, уларнинг ўз фарзандларига меҳру муҳаббати эди. Яна ўғилнинг ота ва онасига ҳурмат ва фармонбардорлиги ҳам бу ҳодисаларда акс этади.

Ота Мажнунга сўз орасида ўзининг умри тугаётганини, она ҳам ўғлидан узоқда оғир уқубатлар чекаётганини айтади. Ота ва онанинг охириги кунлари яқинлашмоқда.

Уммиди ҳаётимиз кетибдур,
Оҳанги рахилимиз (кўчиш) етибдур.

Булар бир томондан Мажнуннинг ота-она иродасига бўйсуншини асосласа, иккинчи томондан кейин юз берадиган воқеаларга ҳам замин тайёрлайди.

Мажнун ўз ҳолатида рўй берган ўзгариш туфайли ота ва она иродасига бўйсунди ва уйга қайтди.

Ўттизинчи бобда ота ва она ўз ўғиллари билан сўнгги бор учрашадилар. Ота ва она учун бу бахтли учрашув эди. Аммо Қайс учун ғоят мураккаб шароит юз бера-

ди. Ғғлини ўз гапига кўндирган ота энди уни Навфал қизига уйлантирмоқ тадорикини кўра бошлайди.

Мажнуннинг бу хатту ҳаракатлари унинг ота ва она-сини қаттиқ ҳурмат қилишини билдиради. Шу меҳр ва ҳурмат туфайли Мажнун ота ва онанинг измидан чиқмасликка ўзини мажбур қилар эди. Агар ўғилнинг ўз ота ва онасига бу қадар итоати бўлмаганда Лайли куйида саргардон Мажнуннинг бошқа қизга уйлантирилиши мутлақо асоссиз ва сунъий бўлиб чиқар эди. Мажнуннинг бу итоаткорлиги Навоийнинг кўнглига энг яқин туйғу — ота ва онага чин фарзандлик муҳаббати ва итоатининг ифодаси ҳам эди.

Мажнун отасига:

Дедики: «Кечур гуноҳим охир,
Ким лутфунг эрур паноҳим охир».

Ғғлининг бундай ожизлик билан кечирим сўрашини кўрган ота унинг узрини қабул қилмоқ олдидан шарт қўяди.

Кўргач ота ажз эътирофи,
Деди: «Бу ишингадур талофи,
Қилғон боридин ружуъ қилсанг,
Не ишга десам шуруъ қилсанг
Мендин тиласанг ризо қабул эт.
Не шаръ этар иқтизо қабул эт».

Мажнун билан отаси ўртасидаги муносабатлар ғоят мураккаб эди. Мажнун мурувват ва футувват аҳлига мансуб инсофли ва одобли фарзанд эди. У ота- ва она ризолигини баланд тутар эди. Шунинг учун Мажнун отасининг талабини қабул этди. У ўзининг ота ҳукмига бўйсунажани билдирди.

Деди: «Санга ҳарнеким ризодур,
Қилмоғлиг ани манга сазодур.
Ҳукм этки не навъ этай шнорим,
Этмакда ани не ихтиёрим?»

Аммо Мажнун отасининг нимани таклиф қилажағини ҳали билмайди.

Ота сўз бошлади. Навоий ота сўзларини тўласича келтирган. Ота ўта андишали бир зот эди. У ўз фикрини мантиқли равишда асослаб, уни ўғлига ҳурмат ва одоб пардалари билан чулғаб изҳор қилади.

Навфал араб ерида тоқ бир киши. У Мажнунга ёрдам кўрсатмоққа кўп интилади. Аммо тақдир бу муаммони бошқача ечди. Энди Мажнун Навфал қаршисида қарздор.

Энди будурур анинг ризоси,
Ҳам хаста отангининг илтимоси,
Ким зоҳир этиб тарийқи пайванд,
Қилсак анга доғи сени фарзанд.

Навфалнинг қизи «боштин-аёғи латифу дилкаш», унинг «васлин тилар элга худ адад йўқ» эди. Шунинг учун ота қизнинг Қайс никоҳига берилиши катта марҳаматдир, дейди. Ота ўғлидан бу маслаҳатга рози бўлишни талаб қилади. Ота ризосини олмоқнинг бирдан-бир чораси шу.

Мендин тиласанг ризо; ризо бер,
Бу қисса ризосини манго бер!

деб шарт қўяди ота.

Мажнуннинг жавоби қандай? Навоий ёзади:

Мажнун тилни андоқ айлади банд¹,

(Ота) Ким бўлди ризоси бирда хурсанд.

Мажнун жим. Унинг тили лол. У бир сўз демайди. Ота «сукут — аломати ризо» қабилида фикр қилади ва буни ўғлим рози бўлди, деб тушунади. Шу йўсинда Мажнунни Навфал қизига уйлантиришга тайёргарлик бошланади.

¹ Мисраларда учраган таъкидлар А. Қаюмовники (ред)

Кўриниб турибдики, бу ишларда Мажнуннинг ҳеч қандай ихтиёри, айниқса, иштироки йўқ. У фақат отанинг хоҳиш ва қарорига бўйсунмоқда.

Мажнун ва отаси ўртасидаги мулоқот шу билан тугайди.

Тўй кечаси Мажнун «рафиқаси» Навфал қизи билан ака-сингил тутинади ва Лайли ҳашами сари жўнайди.

Ота билан ўғилнинг келгуси учрашуви фақат қабристонда юз беради. Телба ўғил марҳум отанинг қабри зиёратига келади ва у ерда ўз тақдиридан ўкинч кўз ёшларини тўқади.

ЕТИМЛИК

Мажнуннинг Навфал уйдан чиқиб кетганини эшитган ота ва онаси улус олдида хижолатда қоладилар, улар ғам-ғусса ва шармда бандаликни бажо келтирадилар.

Бу базми ғам ичра дардпарвард,
Бу навъ чекар суруди пурдард:
Ким Навфал уйидин ул жигархун
Яъники ғариб хаста Мажнун
Чун бодия сори азм қилди,
Тонглаки ото-онаси билди.
Баским келибон улус уёти,
Қатъ ўлди иккисининг ҳаёти.

Навоий бу ҳодисаларни таъсирли ва мантиқий боғланиши зўр, аммо ғоят қисқа ва лўнда ифодаларда баён қилади.

Юз берган воқеалар отанинг тинкасини буткул қуритган, ўлим ҳолатига етказган эди. У қаттиқ бетоб бўлади, кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб қолади. Табибларнинг муолижалари кор қилмайди. Ниҳоят:

Бас муҳлик эди мариз ранжи,
Бўлмади илож чора санжи.
Чун етти сурўши осмоний,
Топшурди ваднати (омонат нарса) ниҳоний.

Шундай қилиб, Мажнуннинг отаси вафот этади.

Бу бахтсиз ҳодисалар Мажнуннинг онасига ҳам қаттиқ таъсир қилади. «Бир ёндин ўғил гаму шиканжи, бир ёндин абушқа (кекса эр) дарду ранжи» онани қаттиқ таҳликага солади. Она шундай қайғу чекдики:

Баским ўзин этти пора-пора,
Йўқ эрди ҳаётидин шумора.
Оқ сочин узубки елга берди,
Бир тор занф жисми эрди.
Они доғи гунбази жафокўш,
Ўз жуфтига айлади ҳамоғуш,
Гар ўғли фироқи бирла кетти,
Не бўлса абушқассига етти.

Мажнуннинг ота ва онаси севги беқарори ва телбаси бўлган ўғил дардида ҳам чека-чека дунёдан ўтадилар. Воқеалар мантиқан бирликда давом эта боради. Мажнуннинг Навфал қизига уйлантирилгандан сўнгги ҳаракатлари, ўғилнинг яна дашту саҳроларда макон тутиши ота ва она тақдирини ҳал қилган эди. Достон воқеалари ҳам ўз интиҳосига яқинлаша боради. Ота ва онанинг ўлими Мажнуннинг ҳаёт шомини яқинлаштирмақда эди.

Навоий Мажнуннинг отаси таърифи билан достонни бошлаган эди. Достон интиҳоси ҳам отанинг ўлими билан бошланади. Баённинг изчиллиги, достон бадий матосининг пишиқлиги шунда ҳам аён бўлиб туради.

Мажнуннинг отаси образида ягона фарзандига ҳам хўр ва фидокор падар, қўли очиқ, бағри кенг, сахий инсон; ўз одамларига меҳрибон, шафқатли, софдил ва инсофли қабила бошлиғи тасвирланган. Унинг ҳар бир

ҳаракати, қилган ишлари, айтган сўзлари шу таърифни исботлайди, унинг инсонпарварлиги характерининг табиатидан келиб чиқади.

Ота ўғил Мажнунга яхшилик тилайди. Бу яхшиликни ота ўз тушунчасига мослаган ҳолда амалга оширади. Бу тadbирнинг (Қайснинг Навфал қизига уйлантирилиши) акс натижа берганига ота дахлдор эмас. Унинг кўзлаган мақсади эзгулик ва хайрга асосланган эди. Ота ўғлига нисбатан ғоят одобли ва инсофли муносабатда бўлади. Ота аввал фарзандининг ишқ йўлида савдойчилигига тоқат қилади, ўзининг оқил ва ҳушёрлигини намойиш этиб тақдирга тан беради. Ҳатто Лайлининг отаси қўйган талабни ижро этиб, Мажнун занжирга солинганда ҳам Мажнуннинг отаси бунга айбли эмас. Чунки шароит тақозо қилган тadbир эди бу чора. Отасининг Мажнунга қилган панду насихатлари соғлом фикр, инсоф ва адолат билан қилинган мулоҳазалардан иборат.

Аmmo Мажнуннинг Лайлига муҳаббати бир ўчмас олов эдики, у ўз йўлида дуч келган ҳамма нарсани бир қуруқ хошок сингари куйдириб кул қилар эди. Мажнуннинг отаси ўғлини деб шу ўтлиг эҳтиросда ёнади. Мажнуннинг онаси ҳам ўша севги оловининг тобида ёниб кул бўлади.

Навоий она образини отадан узмай тасвирлайди. Улар ҳар иккаласи ҳамиша иноқ ва бирга. Фақат она ота билан бирга саҳроларда ўғлини излаб тентирамайди. Ота қидиришда эканида, она уйда сабр билан кутади. Аммо онанинг ўғли аламида чеккан дардлари отаникидан ошса ошадик, кам эмас. Ниҳоят, ўғил қайгусида ота оламдан ўтгач, ўғилдан айрилиқда, аламок эрининг дардида мотамзада бўлган она ҳам дунёни тарк этади.

Навоий бу шафиқ ва мусибатдийда ота-онани турмушдаги аҳиллик, иттифоқлик, ҳамдардлик асосига қурилган оиланинг тимсоли сифатида яратган.

МОТАМ НАВҲАЛАРИ

Нажд тоғида зору саргардон юрган Мажнун бир кеча туш кўради. Бу дostonда Мажнунинг иккинчи туши. Навоий дoston воқеаларини бир-бирига боғлашда туш воситасидан ўринли фойдаланган. Бундай боғланишлар умуман шарқ адабиётинда кўп учрайди. Бу тўғрида Мажнуннинг Лайли билан тушида учрашгани тўғрисидаги бобда айтиб ўтилган эди. Мажнуннинг руҳий ҳолати шунчалар мураккаб шунчалар қарама-қарши ҳиссиёт ва кайфиятлар билан тўла эдики, унинг туш орқали бу хилма-хил туйғулар туманида бирор фикр чизигини топа олиши табиий бўлиб кўринади. Яна Навоийнинг баъзи фикрий жумбоқларни ечишда тушнинг ўрни борлигига ишонган бўлишини ҳам истисно қилиб бўлмайди. Бундан ташқари одам ўз ўйларига алоқадор воқеаларни тушда кўриши ҳам маълум.

Мажнун тушида икки кабутарнинг тухум очиб, бола чиқарганини кўради. Бу кабутар боласи қанот чиқаргач, «ошифта бўлуб димоғу ройи, бўлмиш эди муддате ҳавойи», «ота-онадин тамом узулди, саҳройи хиял аро қўшулди».

Ота ва она кабутар ўз фарзандини тутмоқчи бўлишади, аммо тутиша олмайдилар. Шу пайт юқоридан икки бургут учиб келиб иккала кабутарни еб юборади.

Мажнун уйқусидан уйғонади. У дарҳол не ҳол юз берганини англайди ва ўз хайлининг мозори сари югуради. Бу ерга етиб келгач, у янги қурилган икки қабрни кўради.

Вазъи икки шамъким йиқилғон;

Андух шамоли тийра қилғон.

Мадфунлари (кўмилганлари) икки ғам сириншта,

Ул навъики шамъ ичинда риншта...

Мажнун ота-она қабрини кўриб, жисминини чақин ургандай тўлғонади, бошига тупроқ сочиб, оҳу фиғон кўтаради, бу оҳнинг тутунлари дунёга қоронғилик солади.

Мажнун отасининг қабрига бош уриб дейди:

К-эй, бодия аҳли аржуманди!
Кўк тоқига ҳимматинг каманди.
Не бодия, балки Макка то Шом,
Дашт аҳлига хони раҳматинг ом.
Аъроби (араблар) кироми зер дастинг,
Мендин етибон бори шикастинг.

Ўн саккиз байтдан иборат мотам фиғонларида ўғил ота таърифини қилади, унинг ғамхўр ва меҳрибонлигини миннатдорлик билан ёдлайди, етказган озорлари учун марҳумдан узр сўраб истиғфор қилади.

Шундан сўнг Мажнун она қабрига бош уриб фарёд кўтаради.

Чун бўлди ватан аноси гўри,
Тушти яна олам ичра шўри.
Кўксин ёқа ўрнига қилиб чок,
Урди юрагига тиғи бибок.

Навой Мажнуннинг она қабри устида чеккан нола-ларини, тўккан кўз ёшларини сув, балиқ образлари орқали ифодалайди. Мажнуннинг кўзидан оққан ёшлар ерни гўё денгизга айлантириб юборади. Қабрда ётганлар эса бу денгиздаги балиқлар сингари эдилар. «Лекин (Мажнуннинг) қум устида чеккан оҳининг алангаси ўз жисмини қовурилган балиқдек қилади» (П. Шамсиев талқини).

Мажнуннинг онани ёдлаб чеккан навҳалари ўттиз тўрт байтни ташкил қилади. Уларда она таърифи, ўғилнинг онага меҳру муҳаббати ва садоқати; она ҳурмати-ни бажо келтира олмай доғда қолгани, онага етказган озорлари учун ўқинишлари эшитилади. Мажнун онани ўз жонининг қибласи, шу қибланинг нури деб атайди. Муслмон оламида қибладан ўзга муқаддасроқ йўналиш йўқ.

Мажнун онани ўзининг Қаъбаси деб таърифлайди. Демак, ислом дунёсининг саждагоҳи Қаъба қанчалар азиз бўлса, инсон учун она шунчалар азиз ва мўътабардир. Шундай қилиб, Навоий она ҳурматини барча устун тушунчалардан устунроқ қўяди. Ҳатто шу юксаклик йўналишига нур сочиб унга ёруғлик берувчи нур манбаи деб она меҳрини эъзозлайди. Бу оналарнинг қанчалар олий эъзоз ва ардоққа сазовор эканликларини куйловчи навоиёна наволардир.

Оналарни бу қадар улуғлаш Навоийга хос бир ҳолатдир. Навоий барча муқаддас нарсалар ичида энг муқаддаси она деб ҳисоблайди, онанинг энг муборок, энг олий бир зот эканини ҳамиша ғоят зўр мутаассирона куч билан таъкидлайди. Навоий онанинг қадри ва ҳурматини шунчалар юқори тутадикки, ҳаётда бундан ортиқроқ даражага кўтаришга бошқа имкон қолмайди.

Мажнун ўзининг азиз ва мўътабар онасига етказган озорлари учун ўзини шундай қийинчилик, ҳатто ўзининг туғилган заҳоти ўлиб кетмагани учун афсуслар қилади.

Туққанда не бўлмай ўлсам эрди,
Туғмоғон ила тенг ўлсам эрди.
Ўлмай мени мудбири сияҳрўз,
Бўлдум санга чун балойи жонсўз.

Онанинг ўз фарзандини севиб, ардоқлаб, боқиб ўстиргани ҳамиша боласининг ташвишларини чекиб ўқусиз тунларни ўтказгани; ўзи нимаики еса, ичса, шўни ўзи учун эмас, боласига қут бўлсин деб қилганларини ўғил бирма-бир эслайди. Шундай меҳрибонлик ва яхши умидлар билан ўстирган боласи бедодчи чархининг зулми туфайли онанинг қадини меҳнат юки билан эгди, онанинг юзига ажинлар тушмоғига сабабчи бўлди. Мажнун энди ўлган онаси бошида осмон каби ёпирилиб нола қилади, онага амалга ошмай қолган ўғиллик бурчини бажармоқ тўғрисидаги тилакларини изҳор этади:

Қул янглиғ ўғуллиғунгни қилсам
Ўғул киби қулуғунгни қилсам.
Ҳар навъ етишса чархдин банд,
Менинг била кўнглунг ўлса хурсанд.
Чун бўлди бу иш аён ҳамоно,
Сен зору заифу мен тавоно.
Ҳам шайбға (қари) қолди хаста жонинг,
Ҳам жилвагар ўлди навжавонинг.
Мундоқда мени лаими мудбир,
Бўлмай нафасе, бошингда ҳозир,
Шафқат била тутмайин қўлунгни,
Кўз бирла супурмайин йўлунгни...
Сендин туну кун жудолиғ эттим,
Билмаслиғу бевафолиғ эттим.
Солгондек ўзумни телбаликка,
Кўнглунг ола олмадим иликка.

Ўғил алами туфайли она жон беради, она ғаму дард билан жаҳонни тарк этади. Мажнун онасининг ўғлидан шод бўлмай кетганини билади. Айбли ўғил учун шунинг ўзи катта жазо эмасми?

Рухунгники: равзадур паноҳи,
Жанноти наим жилвагоҳи.
Мендин билсамки шод эмасдур,
Ўздин ўзима бу зулм басдур.
Бечорамен ўзга найлагаймен,
Дардимға не чора айлагаймен?

Навоий Мажнуннинг ота ва онаси қабри устида чеккан навҳаларини тугаллар экан, ғоят таъсирли бир лирик чекиниш берган. Унда айрилиқ ичра қолган етим, асир, бекас бир кимсанинг мотамзадалиги айтилади. Бу Мажнуннинг эмас Навоийнинг ўз аҳволига ишорасидир:

Эй дўст, бошимға бир нафас ет,
Мотамзадалиққа боқу раҳм эт,

Ким бўлди бу бекасу фақиринг.
Ҳажр ичра ятимингу асиринг.

«Лайли ва Мажнун» достонининг шу ўттиз учинчи боби энг қайғули лавҳалардан бири. Бунда Навоий ота-она ва фарзанд ўртасидаги муносабатлар масаласини ёритган. Бу мавзу шоирнинг кўнглига энг яқин мавзу эди. Навоий ўз асарларида болалар ота-онани жуда азиз тутишлари шарт эканини қайта-қайта уқдирар эди. Ана шу бобда Навоийнинг бу эзгу фикрлари ўзининг ғоят таъсирли ифодасини топган.

ИНТИҲО

Янгигина севгили ёр висоли билан бахтиёр бўлган
Лайли яна айрилиқнинг оғир қийноғига тушган эди.
Қизнинг

Маҳзун эди жони зори асру,
Бетоб тани низору асру.

Шу аҳволда эканида Лайлига Мажнуннинг ота ва онаси дунёдан ўтганликлари хабари етиб келади. Бу хабар бахтсиз қизнинг қайғусини янада оширади.

Бу дард ғамин фузунроқ этти,
Андухи йўлин узунроқ этти.

Лайли Мажнуннинг бошига тушган барча дардлар учун ўзини айбли санар эди.

Ул воқеларки даст берди,
Билмиш эдики сабаб ул эрди.
Мажнун анинг эрди дардноки,
Мажнуннинг ото-оно ҳалоки.
Бу ишгаки чарх қилди ҳодис,
Бир восита бирла эрди боис.

Бу мулоҳазалар Лайлининг руҳий дунёси қанчалар бой унинг ҳис тўйгулари қанчалар нозик ва мураккаб эканидан далолат беради. Бу Лайли характерининг ҳар томонлама мукамаллиги, унинг чин инсоний тўйгулар билан тўла эканлигидан бир нишона эди.

Лайлининг кўнглида Мажнунга бўлган муҳаббат олови Мажнуннинг юрагидаги севги алангаси қадар куч билан ловуллаб ёнар эди. Аммо қиз бунга сабр-тоқат билан бардош бериб, ўзини тута олди. Лайли Мажнун сингари ўз дарду аламларини очиқ изҳор этмоқ, шу билан қалбини сал бўлса-да, бўшатмоқ имкониятидан маҳрум эди. Яна бу дардқаш маҳбуба, кўриниб турибдики, ўз севгили ёрининг бошига тушган оғир мусибат—ота ва она вафоти учун ҳам ўзини айблайди. Ваҳоланки, уларнинг ўлимига бевосита сабабчи Лайли эмас, балки севишганларнинг бахтсиз қисматидир. Лайлининг бу кулфатга алоқаси «бир восита бирла боис» холос. Шунга қармай Лайли покиза тийнат, ўта соф ва самимий қалб эгаси, инсоф ва юксак одамийлик соҳибаси бўлгани туфайли шу оғир мусибатларни чекади, қизнинг аламли дардларига чек йўқ. Унинг кўнглини нола ва фиғон дудлари ўраб олган.

Лайли бу азобу уқубатларга чидай олмай, бераҳм чарх ва аччиқ тақдирдан дод деб қаттиқ фарёд кўтаради.

Бу оловли изтироб тўла мисраларда Навоийнинг чин севги ва бахтиёрликка муносиб покиза инсонларнинг бахтсиз қисматидан куйиниб қилган фиғонлари эшитилар эди.

Ким: «Эй кажрав сипеҳри худрой,
Зулмингдин войу юз туман вой!
Жонимға неча ситам қилурсен?
Кўнглумға насиб алам қилурсен?
Соврулғасиз, эй раванда афлок!
Кўзғолғасиз, эй нужуми бобок!

Жисмимни қатил қилдингизла!
Жонимни заил қилдингизла!..
Лайлики балойн фуқрати бор.
Ики Мажнунча меҳнати бор.
Умр анга ғалат ҳавасдур охир,
Жон тарки ажаб эмасдур охир!»

Лайлининг дардлари авж олиб ҳолати ёмонлаша боради. Шунда Навоий Лайлининг онаси образини ҳаракатга келтиради. Бу мушфиқ, ўз қизига бирдан-бир яқин ва меҳрибон, дардкаш бир аёл.

Лайлининг ҳаёти шу шафиқ онанинг ёнида ўз интиҳосига етади. Бу аёл ўз севикли фарзандига дил боғлаган, боласининг ниҳон сирларидан ўзича огоҳ, ҳамиша унга бахту иқбол тилаган мушфиқ оналардан бири.

Бор эрди оно ишдин оғаҳ,
Чун қизни бу навъ кўрди ноғаҳ.
Кўнгли иши изтироб бўлди, -
Гўё жигари хароб бўлди.

Табибларнинг муолижалари бемор қизга чора бўлмайдилар. Лайлининг ҳаёт шами сўнмоқда эди. Ҳаётдан узоқлашаётган Лайлига ғайбдан бир овоз келгандек туюлади. Бу овоз Мажнуннинг «гўристон ичра зору маҳжур, ўлгон кишидек ҳаётдин дур (узоқ)» ҳолатда эканини айтар, унинг юз мотам устига яна Лайли ғамини чекаётганидан хабар берарди. Мажнуннинг «жони ғаму дард поймоли, ҳаддин тош эрур хароб ҳоли» эканини билдирар эди. Ана шундан сўнг Лайли ўз онасига охирги сўзларини айта бошлайди. У онага меҳру муҳаббатини изҳор этади, онанинг фидокорлигини қайд этиб, онанинг қизи туфайли чекаётган дардлари учун узрхоҳлик қилади. Шундан сўнг Лайли ўзининг кетмоқ фурсати яқинлашаётганини айтиб, ўша дам келганида кўп аза тутмасликка, сабр-бардош қилмоққа

даъват этади. Лайли ишонадики, унинг ҳаёт билан видолашаётган пайтида:

Шак йўқки менинг ғариби зорим,
Ғам шомида тийра рўзгорим...
Ё улки буён азимат этгай,
Умрум кунидек бошимга етгай.
Ўздин кеториб фироқ жаврин,
Кўргузгай улусга ишқ таврин.
Туфроғима туфроғини қотгай,
Руҳини менинг сори узотгай.

Мажнун шу содиқлик расмини бажо келтиргач; Лайли онасига васият қиладики,

Зинҳорки айлаб эҳтиромин,
Енимда ясоғасен мақомин.

Чунки Мажнун шундайин шариф ва пок инсонки, уни кўз ёшлари билан ювса арзийди.

Лайли ўз онасига Мажнунга кийна қилмасликни, унга меҳр кўргизиб жон пардасидан кафан тикмоқни васият қилади. Лайли яна васиятини давом эттириб онага дейди:

Чирма мени доғи ул кафанга,
Бир жинс кафан ики баданга.
Фарзанддек айлаб анга асбоб,
Фарзандинг ила қил они ҳамхоб.
Чун руҳ ила руҳ топти пайванд,
Бир маҳд аро ётқур икки фарзанд.

Лайли ўз ҳаётининг охириги дақиқаларида ҳам ўз севгилиси Мажнун тўғрисида ғамхўрлик қилади, унинг покиза ва шарофатли бир зот эканини онасига тушунтиради.

Ҳадемай Мажнун Лайли ҳашамига келиб, ошиқлик садоқатини ўрнига қўйиб дунёдан кўз юмажагига маъшуқа ишонади. Шунинг учун унинг васияти Мажнун

тўғрисида. Ҳаётнинг сўнги нафасигача Лайли Мажнунни ўйлайди, унинг ташвишини чекади. Лайли ўз онасидан Мажнунга меҳрибон бўлмоқчи, уни ўз фарзандидек кўрмоқчи сўрайди. Чунки Мажнуннинг ота ва онаси йўқ. Лайличинг онаси Мажнунга она каби бўлсин. Ҳаётдан кетаётган маъсума, маҳбуба қизнинг охириги сўзлари муҳаббатли ёри тўғрисида гамхўрлик билан тўлиб-тошган. Лайли шу қадар севгида садоқатли, вафоли, фидокор бир инсон.

Юмди тугатиб онасиға сўз,
Ҳам сўздину ҳам онасидин кўз.
Жонин Мажнун сўзида берди,
Ҳаргиз Лайли дегил йўқ эрди.

ОНА ФАРЁДИ

Лайлининг онаси ўз қизининг дунёдан ўтганлигига ҳеч ишонгиси келмайди. У марҳума фарзанди билан худди тириклар сингари мулоқот қилади. Онанинг Лайли мотамида қилган фарёди ва айтган сўзлари она қалбининг энг аламли фиғонлари билан тўла.

Қизининг охириги сўзларини эшитгач, Лайлининг онаси шундай нола чекдики, «ким бағри сипеҳрнинг тешилди». У қизининг бошига эврулуб, тобони узра йиғлаб, гўё уйқудаги қизини уйғотмоққа интилар эди. У боласига қараб, ҳозир уйқу вақти эмас, кўзингни оч, хандон ташлаб сўз айт, дер эди. Лайлининг онаси аниқлатини кўрсатар экан, шоир тасвирнинг шу қадар аниқлигига эришади. Бу аниқлик эса аҳволнинг ўта мутасирлигини борган сари кучайтиради. Она қизининг қўлидан тортиб уни уйқудан уйғотмоқчи бўлар, гоҳ чеҳрасига юз қўяр, сув пуркаб қизни ҳушига келтирмоққа беҳуда уринар эди. Онанинг бу ердаги сўзлари ва ҳаракатлари бечора мотамзаданинг талвасали ҳаяжонларини рўйирост аён этади:

Гаҳ қўйнига тортибон қўлин чувт,
Титраб, йиғлаб қучар эди руст...
Яъни: «Кеча қолмади қаронғу,
Кўз очки муносиб эрмас уйқу».
Гаҳ оразиға юзин тегурди,
Рухсориға ашкдин сув урди.
Яъни сув тегиб юзига ногоҳ,
Сескангай ўз уйқусидин ул моҳ.

Аммо дунёдан кўз юмган мавҳаш кўзини очмайди.
Ниҳоят она қизидан айрилиб қолганига ишонгач:

Оқ сочини ёйди навҳа тузди,
Ҳар нечаки ўрди борин узди.
Оҳидин этиб жаҳонни маҳрур (ёнган),
Таскиниға сепар эрди кофур.
Кўксини яқодек этти пора,
Ким кўнглидин урди ўт шарора.

Онанинг нолаларида севишли ва ягона фарзандидан маҳрум бўлган мотамзаданинг дарду аламлари тўласича эшитила боради. Уларда ҳаёт гўзаллиги, тенгқур ўртоқлар давраси, ёшлик латофати, қиз чиройи, уларнинг она тасаввуридаги инъикоси, онанинг ўз боласини меҳр билан адроқлаб безаши, севиги тантанаси машъум ва бераҳм ўлим ваҳшатининг зиддияти орқали тасвирланади. Бу ердаги она сўзлари ўлим ўкинтирган бахтсиз она хаёлининг ожизона интилишларидир. Улар онанинг марҳум фарзандини қайта ҳаётга чорлаб ўзини алдаган умидлар қаърида тентирашини билдиради.

Кўз очки эрур ҳавойи равшан,
Қизларға эрур ҳавойи гулшан.
Бориға тавофи боғ майли,
Мавқуфки майл этарму Лайли.
Юз зевару дур тоқибдурурлар,
Йўлингга сенинг боқиб турурлар..

Ясаб сени офати замона,
Гулшан сари айлаини равона.
Қизлар била ул тараф хиром эт,
Дин аҳлиға зуҳдни ҳаром эт.

Қизини абадий уйқудан уйғотмоқни истаб она охир-ги воситага мурожаат қилади. У Лайлига Мажнуннинг ҳам интизор эканлигини, боғда Лайлини кутиб фиғон чекаётганини хабар қилади, ўзини ҳам, Мажнунни ҳам зор қилмасликни қизидан ўтинади. Мажнун сени сўраса, не жавоб бераман, деб қизини ҳаёт бағрига қайта тортмоққа тиришади, бечора она:

Мажнун дағи, интизор тортар,
Боғ ичра фиғони зор тортар.
Сен кеч бориб ул батанг келса,
Истаб сени бедаранг келса,
Сўз айтса, не қилай хитобин?
Сўрса сени, не берай жавобин?
Ҳам мени, ҳам они зор қилма,
Андин мени шармсор қилма.

Ҳайҳот, бу кечиккан чақириқлар жонсиз қиз қулоғига бориб етмас, жароҳатли қалбнинг қанчалик чуқур бағридан чиқмасин, бу нидолар руҳсиз қиз димоғи учун таъсирсиз эдилар.

Лайлининг онаси образи тўлақонли, ҳаққоний бадий образ бўлиб, у Навоий ғоят юксакликка кўтарган, самимият ва фидокорлик тимсоли бўлган оналар образлари қаторидан ўрин олади.

СЕВГИ ДУШМАНИ

«Лайли ва Мажнун» достонидаги воқеаларнинг тараққиётида бош ўрин тутган образлардан бири Лайлининг отаси образидир. Навоий Лайли отаси тўғрисида-

ги биринчи маълумотни Лайли таърифи муносабати билан келтирган.

Ун биринчи бобда шоир Хай қабиласидаги муҳтарам устоз тўғрисида ҳикоя қилади. Унинг шогирдлари орасида «бир тоза ниҳоли сарвқомат» қиз — Лайли ўзининг ҳусну жамоли ва ақлу камоли билан ажралиб турар ва устоз бу шогирди билан фахр қилар эди.

Ана шундан кейин Лайлининг отаси тўғрисида сўз келади. У кўзини равшан қилувчи қизи учун махсус мактаб очган, бошқа болалар ҳам шу мактабда ўқир эдилар.

Гулдек юз ила бу тоза гулшан,
Айлаб отанинг кўзини равшан.
Бир уй қилибон ото мураттаб,
Ким бўлғай ул уй бу ойға мактаб.

Лайлининг отаси образи ўн олтинчи бобда ҳаракатда кўринади. Лайли ва Қайс ўртасидаги муҳаббат авж олиб Қайснинг номи Мажнунга айланиб кетгач, бу севги тўғрисидаги хабар Лайлининг отасига етиб келади. Унинг яқинлари Мажнун тўғрисидаги гапни махфий равишда етказдилар. Улар Мажнуннинг телбалиги «бир ишқ ғаму балосидиндур, бир ҳур сифат ҳавосидиндур» дейдилар.

Лайлининг отаси Мажнуннинг бундай аянч ҳолатига таассуф билдиради. Қайснинг таърифини у кўп эшитган эди, Қайсга кўз тегибди дейди. Лайлининг отаси бу йигитни ёқтирар, унинг фазилатларини ҳурматлар эди. У Қайс тўғрисида аввал бундай дейди:

Бас комил эдию дилписанд ул,
Озодавашу ниёзманд ул.
Ақли комилу каломи маъқул,
Бор эрди манга ҳам асру мақбул

Навойи Лайли отасининг Қайсининг телба аҳволидан огоҳ бўлгач, унга ачинганлигини аниқ белгилар орқали тасвирлайди. Лайлининг отаси бармогини тишлаб Мажнуннинг оғир аҳволига куйнади.

Сомъ (Лайли отаси) чу эшитти
бўлди ғамгин,

Тишлаб илигин дедики: «Мискин!..»

Лайлининг отаси фақат Мажнунгагина эмас, ҳатто ўғлининг бу телба аҳволидан изтироб чекаётган ота-оналарга ҳам ачинади. У бенаволар қандай оғир аҳволга тушиб қолган эканлар деб фикр юритади:

Не эркин анинг атоси ҳоли,
Бечора аносининг малоли?

Шундан кейин, Лайлининг отаси Қайс ким туфайли бундай телбалик изтиробларини чекмоқда, у қайси қабилага сажда қилади, яъни, унинг севгилиси қайси қабиладандир, деб хабар келтирган одамга савол беради.

Не ўтдин экин бу тоби оё,
Қўнгли аро изтироби оё?
Қай гулдин экин бу хорхори,
Қай сарвдин ашки жўйбори?
Бу ҳолига ким васила эркин,
Қиблагаҳи не қабила эркин?

Хабарчи Мажнуннинг кимга кўнгил берганини пардали ифодаларда унга билдиради. Мажнуннинг севгилиси:

Табъи ҳушу назми ҳам равондур,
Андоққи санга доғи аёндур.
Назмида бори бир исм мазкур,
Ким эрмас зикри бизга мақдур.

Демак, Мажнуннинг эсу ҳуши жойида, назми ҳам ра-
вон. Аммо шеърларида доимо бир исмгина тилга олина-
ди. Лекин бу исмни хабарчи айта олмайди. Навоий бу
ерда мусулмон оламида мавжуд бир қоида орқали ха-
барчига Лайлининг отини айтдирмайди. Аёл кишининг
номини ҳар ким тилга ола бериши мумкин эмас.

Мажнуннинг севгилиси ўз қизи эканини фаҳмлаган
Лайлининг отаси қандай ҳолатга тушганлигини Навоий
бундай тасвирлайди:

Эшитгучи билдиким недур ҳол,
Тўлғонди ўзига ўйлаким нол (қилтириқ).
Бошин тутиб ўлди бир замон геч (гангиб қолди),
Сўз демади яхши, ё ёмон ҳеч.
Чун яхши тааммул этти (ўйлади) лахте (бир оз),
Тил чекти нечукки шўр бахте.

Лайли отасининг олдинги Мажнун ҳолатига ачини-
б айтган сўзларидан сўнг Мажнуннинг ўз қизига муҳаб-
бат қўйганини эшитгач, нима қилар экани ҳали бизга
аён эмас. Ҳатто унинг олдинги муносабатидан келиб
чиқиб бу масалага ижобий ёндошиши мумкин, деган
умид пайдо бўлади. Аммо озгина фурсат ўйга толган
бу одам бизнинг умидимизга тамомила энд бўлган қа-
рорини эълон қилади. Лайлининг отаси саййиди Оми-
рийдан (Мажнуннинг отасидан) бу ишга чек қўймоқни
талаб қилади. Ҳатто Мажнуннинг телбалиги барчага
маълум бўлганига қарамай бирор чора топмагани учун
Мажнуннинг отасига танбеҳ ҳам қилади. Мажнунни
занжирга солмоқ керак, деб талаб қилади Лайлининг
отаси.

Ким топса эди жунунга пайванд,
Мажнунга илож банд эрур, банд.

Хай қабиласининг бошлиғи — Лайлининг отаси
Омир қабиласининг бошлиғи — Мажнуннинг отасига
дўқ ва пўписа қилишга ўтади:

Билмонгму шукуху савлатимни,
Аъроб (араблар) аро молу шавкатимни?
Ҳам ўғлинга, ҳам санга билурмен,
Ким ҳарне қилай десам қилурмен.
Лекин санга бу тағофул ўлмиш,
Ғафлат юзидин тажоҳул ўлмиш,
Қил забтин анинг чу бўлдунг огоҳ,
Мундин нориким, назу биллоҳ!
Бўлса яна бўйла амр зоҳир,
Аввал ани айлағумдур охир,
Сўнгра санга доғи қаҳр сургум,
Хайлингни бу даштдин итургум!

Шундай қилиб, Мажнунни даштда тутиб келиб, у беҳудликда эканида занжир билан боғлаб қўядилар.

Энди энг асосий масала — Лайлининг отаси нега Мажнунни занжирбанд қилишни талаб қилди. У гарчи аввал Мажнун аҳволига ачинган бўлса-да, телбалик боиси Лайли эканини билгач, дарҳол Мажнундан юз ўгирди. Шуларнинг сабабини аниқлайлик.

Қайс Лайлига фидокорлик билан кўнгил берган эди. Қайс Лайлини энг юксак, энг покиза муҳаббат билан севар эди. Бу севгининг қудрати тугёни Қайсни бутунича қамраб олган, Қайс шу севгининг ўчмас оловида қовжираб ёнар эди. Аммо Қайс шу севгининг ҳаяжон ва изтироблари билангина тирик.

Қайсининг Лайлига муҳаббати шунчалар баланд эдики, шу муҳаббати туфайли Қайс оддий, эл қатори кишилар даражасидан қиёс қилиб бўлмайдиган даражада маънавий юксакликка кўтарилган эди. Бундай севги ҳар кимга насиб бўла бермайди. У фақат Қайс ва Лайли сингари энг олижаноб ва покиза сифатлар эгаси бўлган зотларгагина хос бўлган олий фазилат ва соф саодатдир.

Қайс шу севги ҳароратида тамомила ўзлигидан озод бўлган. У фақатгина Лайли номни, Лайли ҳаёти, Лайли-

га бўлган муҳаббати билангина нафас олади. Қайснинг бунчалар юқори даражасини тушунмаган одамлар уни Мажнун — жинни деб атадилар. Бу одамлар ўз маҳдудлиги ва тор фикрлилиги туфайли Қайс ва Лайли муҳаббати сингари олий тушунчаларни идрок этишдан ожиз эдилар. Улар учун бу севги ҳаяжон, изтироб ва лаззатлари ёт эди. Улар учун ўзлари тасаввур қила оладиган оддий чекланганликдан бўлак нарсалар ғайритабиий туюлар эди. Уларнинг тор ва хира назарларида ишқ йўлида ўзини қурбон қилаётган маъсум бир вужуд жинни бўлиб кўринар эди.

Лайлининг отаси — Хай қабиласининг бошлиғи ҳам ана шундай тор фикрли, ўзи учун ўзи белгилаб олган доирадан ташқаридаги кўринишларни идрок этишга ноқобил бир киши эди. Унинг учун ўша доирадан ташқаридаги хатту ҳаракатлар жиннилик деб ҳисобланар эди.

Қайс оддий, қобилиятли, фозил бир йигит сифатида Лайлининг отасига мақбул бўлган. Аммо Қайс шу оддийликдан юқори кўтарилиб фидокорона севги туфайли энг юксак камол касб этганида у Лайлининг отасига хос бўлган тушуниш доирасидан узоқлашди. Шунинг учун Лайлининг отаси Мажнунни жинни деб ундан юз ўгиради. Мажнуннинг тедбанамолигидан ор қилади. Бу тор фикрли кимса ва золим феодал Мажнунни занжирбанд қилмоқни талаб қилади. Қайс ва Лайлининг соф ва самимий муҳаббатига тўсиқ бўлади. Ниҳоят, бу жафожўй ўз қизининг жуда оз одамга насиб бўладиган пок муҳаббат тантанаси туфайлигина эришадиган бахтига гов солади ва оқибатда ҳариккала ёш ва маъсум севишганларни ҳалок қилади.

Демак, Навоий «Лайли ва Мажнун»идаги асосий конфликт чин инсоний муҳаббат, унинг поклиги, севгидаги фидокорлик ва шу олижаноб туйғуларнинг юксаклиги билан оддий турмуш кўринишларига асирлик, тор

фикрлилик ва маҳдудликнинг пасткашлиги ўртасидаги зиддиятга қурилган.

Лайлининг отаси сингари шахслар чин инсоний муҳаббатнинг баланд парвозини кўрмоқдан ожиз эдилар. Улар «шукуҳу савлат ва молу давлат» қурбонлари, муҳаббат эгаларини мажнун деб занжирга соладилар ва шу билан севгига чек қўймоққа интиладилар. Афсуски феодал муҳитнинг бўғиқ шароитида бундай ноқис фикрлилар устун мавқега эга бўлганлар ва инсонийликнинг олий камолотига раҳна солиб келганлар.

Гарчи улар муҳаббат оловини ўчирмоқдан ожиз бўлсалар-да, чин севги билан йўғрилган пок вужудларни жисмонан ҳалок этмоққа қодир эдилар.

Демак, Хай қабиласининг бошлиғи Лайлидек бир ажойиб инсоннинг отаси тугал салбий хислатлар эгаси бўлган бир образ. Айни замонда у ўз муҳити, ўша муҳит туғдирган тасаввурларнинг маҳсулидир.

Навоий бу образнинг салбий томонларини айрим сифатларининг тасвири орқали янада бўрттириброқ намоян этади. Буни биз Лайли отасининг Мажнун аҳволидан огоҳ бўлгач, даставвал айтган фикрлари ва қилган афсуси мисолида кўриб ўтган эдик. Бу лавҳа Навоий достонининг бадий матосида ҳаётнийлик ва шу ҳаётнийликдан келиб чиққан бадииятнинг аниқ кўринишларидандир.

СЕВГИ ҲИМОЯЧИСИ

Қайсининг бутун туриш-турмуши севги билан. Аммо бу севги ёвуз кучлар тимсоли бўлмиш Хай қабиласининг бошлиғидан таъқиб ва қувғинга учради. Атрофдаги баъзилар бу севги эгасини Мажнун деб ундан юз ўгирдилар, баъзилар чин юракдан унинг ҳолига ачиндилар. Бу севги ҳимоясиз қолди. Шунда Навоий достонига севги, адолат ва инсонийликнинг ҳимоячиси сифатида Навфални киритади. Достонда биз Навфални

ҳар жиҳатдан Қайс билан боғли равишда кўрамир. Навфалнинг барча ҳаракати Қайс учун ва Қайс туфайлидир. Навфал Навоий достонида севги, инсоф, одамийликни қадрловчи, муҳаббат эгаларини баланд тутувчи олиҳиммат бир зот сифатида иш тутади.

Навоий Навфални бундай таърифлайди:

Навфалки Арабда эрди нодир,
Тиғиға қадар, ўқиға қодир.
Яхшилик ила Арабда мавсум,
Оромғаҳи бу марз ила бум.

Қайс билан Навфалнинг танишувлари ҳам ажойиб бир шароитда юз берди. Навфал саҳрода ов қилаётган чоғда кийиклар овчилардан қочиб Мажнун атрофига йиғиладилар, ундан ҳимоя кутадилар.

Чарга аро қолмиш эрди Мажнун,
Даврида кийик ададдин афзун.
Ҳар сайдки ул сипаҳни кўрди,
Тўш-тўшдин анинг сари югурди,
Борисиға иш анга ялинмоқ,
То мумкин анинг сори сиғинмоқ.

Навфал бу аҳволни кўриб ҳайратда қолади, атрофдагилардан бунинг сабабини сўрайди. Мажнуннинг кечмишларидан «саросар огоҳ» бўлган ҳамроҳлари Навфалга «ул қиссани қилдилар ривоят».

Навфал ўзи севги дардини бошидан кечирган эди. Шунинг учун кўнгли Мажнунга ачишади. Навфал овдан воз кечди ва Мажнуннинг аҳволига зор йиғлаб:

Дедики: «Не кимиё эрур ишқ,
Не бориқаи (яшин) зиё эрур ишқ,
Ким ҳар кишиники қилди ғамнок,
Ғамдин қилур ўйла қалбини пок.

Навоий Навфал сўзлари орқали севгининг қудрати, унинг инсонни улуғловчи ва тозаловчи кучига офарин

ўқийди. Ишқ эгаси бўлмиш ҳар бир зот буюк инсонийлик касб этади.

Ишқ ўйла вужудин оритибдур,
Андоқ башарияти итибдур;
Ким ваҳшга йўқ қошида даҳшат
Чун кетти башарлиқ, итти ваҳшат;

Демак, севги туфайли инсон шунчалар покизалик касб этадики, ҳатто ваҳший ҳайвонлар ҳам ундан ҳуркимайдиган бўладилар. Аксинча улар бу севги соҳибидан паноҳ истайдилар. Бундай севги барқарор бўлган жойда бошқалар ҳам ёмон хулқдан қутуладилар. Бу Навфалнинг ўз аҳлига берган буйруғи орқали кўрсатилади.

Тарк айлади сайдга жафони,
Элга деди: Ташланг ўқу ёни,
Ҳам итлингизни ташлангиз чуст,
Ҳам итларингизни боғлангиз руст!

Навфал Қайсдаги муҳаббат тобини сезгандан кейин овни тўхтатиб ҳайвонлар қирғинига чек қўяди. Яна ўз одамларига шу ҳайвонларга нисбатан шафқатсиз муомала, яъни итлик одатини тарк қилишга буюради. Севгининг ҳаёт бағишловчи, кишиларни поклик ва жувонмардликка ундамоғи шундан равшан бўлиб туради.

Навфалнинг Мажнунга олижаноб муомаласи ҳам севгига ҳурмат намоиши эди.

Катта ва кучли қабиланнинг бошлиғи Навфал саҳро-йи, дайди Мажнун қошига келиб салом беради. Мажнун ҳам унга жавобан эҳтиром кўрсатади.

Навоий Навфал ва Мажнун диалогига ҳар иккала фазилат эгасининг бош руҳий дунёсини очиб беради.

Мажнун инсофли, барча жониворларга раҳмдил, озор ва азобнинг ҳар қандай кўринишларига қарши бир киши эди. Лекин у Навфални танимас, унинг нима мақсадда ўзига мурожаат этаётганлигини билмас эди. Шу-

нинг учун Мажнун ўз атрофидаги ҳайвонларни Навфал бошчилигидаги овчилар ҳуружидан сақлаш ниятида сўз бошлайди:

Дедиким: Аё хужаста дийдор,
Чеҳрангда хужасталиқ падидор.
Ҳам меҳри сафо юзунгда томеъ.
Ҳам нури вафо эгингда ломеъ.
Юз ком санга насиб келди,
Сендин кўзума ғариб келди.

Навфалга шундай юқори баҳо берган Мажнун унинг ҳайвонларга шафқатсиз муомаласидан норози бўлади. Бу ҳайвонларнинг гўштини истеъмол этмоққа Навфалнинг эҳтиёжи борми? Қандай қилиб, Навфалнинг табияти ҳайвонларга озор беришга қодир бўлди? Навфал нафснинг гапига кириб қон тўкмоққа қай тариқа ихтиёр қилди? Шундай зулм билан топилган таом унга татийдими? Шундай ишлар Навфалга раводирму?

Мажнун Навфалдан бу рамидалар (ҳуркаклар) қонидан кечмоқни илтимос қилади, чунки улар гуноҳсиздирлар.

Мажнуннинг Навфалга айтган бу сўзларида Мажнун характеридаги гуманизм ва инсоф очиқ кўриниб туради. Шундай фазилатларга эга бўлган одамгина чин севгучи бўлмоққа қодирдир. Шу билан бирга син севги инсонда олижаноб фазилатлар—инсонпарварлик, инсоф ва покизаликни тарбиялайди, бу фазилатларни камолга етказди. Шу юксак туйғулар такомили Мажнунда шундай кўринадики, у инсонпарварликдан ҳам юқори кўтарилиб ҳайвонпарварликкача боради. Мажнун беғуноҳ, ҳуркак, беозор сахро ҳайвонлари — кийиклар ва ўзга даду дом (ёввойи ҳайвонлар)нинг ҳимоячисига айланади.

Навфал Мажнуннинг бу ҳаққоний сўзларини эшитгач, «ер ўптию қўйди олдида бош».

Навфалнинг Мажнунга берган жавобида катта ҳур-
мат сезилади. Навфал аввало Мажнуннинг ҳақ эканли-
гига тан беради, Мажнун нимаики деган бўлса, бариси-
ни қабул қилади.

Шундан сўнг Навфал ва Мажнун диалоги мана шу
тарзда давом этади.

Навфал:— Чун сен қилдинг ҳикоят изҳор,

Эмди манга ҳам ҳикояте бор.

Мажнун:— Анга бўйла берди посух, (жавоб)

Ким: «Айтқил, эй жамоли фаррух».

Навфал:— Деди: «Улки қилдинг иршод,

Ким қилма рамидаларға бедод.

Билдим нафасинг ҳаловатини,

Қўйдум борининг адоватини.

Навфал катта бир қабиланинг обрўли бошлиғи. У
ҳарбий куч ва снёсий ҳокимият эгаси. Мажнун эса саҳ-
рода тентираб юрган бир дайди. Навоий Навфалнинг
олижаноблиги ва Мажнунга ҳурматини ана шу диалог
тафсилоти орқали равшан кўрсатади. Навфал Мажнун-
нинг ҳаққоний гапларини дарҳол қабул қилади, унинг
айтганларини амалга оширади. Яна Навфал, аввал
Мажнундан рухсат сўраб, унинг розилигини олгандан
кейингина Мажнунга ўз саволини беради ва баъзи фи-
крларини изҳор этади.

Навфалнинг Мажнунга бу ҳурматини севги ва севги
соҳибларига бўлган эҳтиром деб билмоқ керак.

Навфал Мажнунга дейди:

Сенким, элдин қилиб жудолиқ,

Қилмишсен аларға (саҳро ҳайвонларнга) ошнолиқ

Йўқ эл била улфатинг знёдат,

Бу иш ҳам эрур хилофи одат.

Инсонки эрур чароғи биниш,

Бал чашму чароғи офариниш.

Андин ўзин айламоқ рамида.

Ҳайвон била бўлмак орамидá,
Ақл олида бесабаб кўрунди,
Сендин манга бас ажаб кўрунди.¹

Фақат шундай муқаддимадан кейингина Навфал Мажнунга унинг тўғрисида эшитган гапларини айтади.

Андоқ дедиларки: Гул узоре
Солмиш юрагингга хорхоре.
Гар андоқ иш ўлгон эрса ҳодис,
Бўлгон эса мундоқ ишга боис,
Бўлғил бу рамидалардин озод,
Кезгил неча кун меннинг била шод.

Навфал-Мажнунга ҳар қандай ёрдам кўрсатмоққа ҳозир. У Мажнунни севгилиси ёнига ҳаммаҳд (ёстиқ-дош) этажак. Агар бу ишни «нақду мол» орқали бажаришга эриша олмаса, «сипоҳ ишини рост» қилиб, яъни уруш очиб амалга оширажак. Агарда ўйлаган ишлари юзага чиқмайдиган бўлса, Навфал Мажнунни ўзига куёв қилмоқ нияти ҳам бор. Фақат Мажнун бу ҳайвонлар даврасини тарк этсин. Чунки:

Одам била ваҳш келди кам жинс,
Одамга ҳам одам ўлди ҳамжинс,
Гар ёр висоли ўлса коминг,
Бу ишда керакдур эҳтимоминг.

Навфалнинг бу сўзларида унинг қанчалар оқил, мард, инсонпарвар, севгипарвар эканлиги аён бўлиб туради.

Навфал Мажнунни чин севги соҳиби бўлгани учун қадрламоқда. Лайлининг отаси эса Мажнунни худди

¹ Кейинги уч байтнинг маъноси бундай: «Инсон-ку ақл чароғи, балки бутун коинотнинг кўзи ва чароғи бўлгач, ундан ўзини олиб қочиш, ҳайвон билан биргалашмиш ақл олдида бесабаб кўрунди, сендан (содир бўлиши) менга ажаб кўрунди» (П. Шамсиев талқини).

шу сабабдан рад қилган эди. Навфал Мажнуннинг фавқулодда бой табиати, севги йўлидаги фидокорлиги ва садоқати учун эъзозламоқда. Лайлининг отаси эса Мажнуннинг бундай фазилатларини сезмоқдан ожиз. Унинг дил кўзи кўр.

Демак, Навоий талқинида, кейинчалик Лайлининг отаси билан Навфал ўртасидаги кураш севгини қадрловчи муҳаббат ҳимоячиси билан севгини тушунмайдиган нодон ўртасидаги курашдир. Бу олижаноб инсонийлик билан тубан ва ожиз нодонлик ўртасидаги зиддиятдан келиб чиққан кураш эди. Демак, Навфал билан Лайлининг отаси табиатан бир-бирларига қарама-қарши турадилар. Ҳар иккаласи икки қарама-қарши маънавий кучларнинг вакиллари бўлиб, улар ўртасида келишув ёки мураса бўлиши қатъиян мумкин эмас. Ҳаёт ҳақиқати бу зиддиятнинг нақадар шиддатли ва кескин эканини кўрсатди. Навфалнинг Лайлини Мажнунга бериш тўғрисидаги таклифини рад қилган ота ҳарбий тўқнашувларда енгилта бошлагач, ўз қизини Мажнунга бермаслик учун ҳатто Лайлини ўлдирмоққа қарор қилди.

Навфал нутқида висол сўзини эшитган Мажнун дарҳол Навфал таклифини қабул қилади.

Мажнун:

Деди: Неким айладинг хитобим,
Борисиға бор эди жавобим.
Чун васл сўзин дединг унуттум,
Ул барчасдин канора туттум.

Мажнуннинг Навфалга берган жавоби чуқур мазмунга эга. У Навфалнинг ҳар бир айтган гапига, шу жумладан ўзига фарзанд этмоқ ниятига ҳам жавоб бермоқчи эди. Аммо севгилиси Лайли висолига етиш истаги барча жавобларни унутмоққа олиб келди. Мажнун, агар Навфал ўз ваъдасини амалга ошириб уни Лайли висолига еткурғудай бўлса, бошини Навфал отининг

аёғига қўяжагини билдирди. Навфал Мажнунни уйига олиб кетади.

Энди Навоий Навфалнинг Мажнунга берган ваъдасини амалга оширмақ учун кўрган тадбирларини бирма-бир баён этади.

Навфал Лайлининг отасига одам йўллаб унга бундай таклиф билан мурожаат қилади:

Қайс улки Арабда бебадалдур,
Ҳар фазлда эл аро масалдур.
Лайли сари ишқи пок пайванд,
Қилгон эмиш они орзуманд.
Ифрот ҳаёву инфиоли
Қўймай қилурига шарҳ ҳоли.
Қавму хайлин унутқон эрмиш
Ул ишқ ила дашт тутқон эрмиш.
Савдо аро бўлмиш ўйла мафтун,
Ким эл дер эмишлар они «Мажнун».

Шундан сўнг, Навфал Лайлининг отасига Мажнун «хайлинг аро касби илм» қилганини, оламда не илм бори билмиш эканлигини эслатади. Мажнун севги туфайли бундай оғир аҳволга тушиб қолганида ундан тамоман юз ўгирганлиги учун Лайлининг отасидан норози бўлади. Майли «ўтгандин шиква қилса бўлмас, ҳар негаки ўтти етса бўлмас». Навфал ўзининг Мажнунни «ёру фарзанд» қилганини хабар қилади ва Лайлининг отасидан Лайли ва Қайсни никоҳ қилиш маслаҳатига киришишни таклиф этади. Яна, агар бу таклиф рад қилингудек бўлса, «ваҳм айлагасен кўнгул қолишдин» деб Лайлининг отасини огоҳлантириб қўяди.

Бу пайғомда Навфалнинг одобли муомаласи, мантиқли мулоҳазалари ва ўз ниятини амалга оширмақдаги қатъияти сезилиб туради. Чунки Навфалнинг мақсади аниқ, танлаган йўли тўғри, кўнгли соф эди. Унинг беғараз, хайр-эзгуликнинг тантанаси учунгина ҳаракат қилаётгани маълум. Лайлининг отаси эса Навфалнинг

зидди. У Навфал таклифини рад қилади. Чунки бу шахс умуман севгини тушунмас ва уни тан олмас эди.

Ҳатто унинг молу давлат ва шавкату ҳашамга бўлган ихлоси ҳам ана шу севги душманлиги олдида ортда қолади. Чунки у Ибн Саломни шу бойлиги учун афзал кўрган эди. Навфал ҳамда Қайснинг отаси Омир қабиласининг бошлиғи ҳам, айниқса, иккаласи бир бўлганда, Ибн Саломнинг мавқеи ва бойлигидан кам бўлмаган давлат ва шукуҳга эга эдилар. Лайлининг отаси бунга ҳам парво қилмади. Чунки Навфал, Мажнуннинг отаси севги ҳимоячилари, Лайлининг отаси эса севгининг душмани эди.

Навфал эзгулик ва хайр кўкида парвоз қилувчи лочин бўлса, Хай қабиласининг бошлиғи саҳро илони каби судралувчилардан эди. «Ҳар бир жонли ўз зиддини ёмон кўради» (Беруний). Бу иккала қарама-қарши қутбда турган шахслар ўртасидаги зиддият кескин ва муросасиз эди. Шу туйғайли Хай қабиласининг бошлиғи Навфалнинг таклифини рад қилади, ҳатто бу таклифни ҳақорат деб билади. Лайлининг отаси Лайли «ўзга кишининг насиби бўлмай» деб қарор қилган эди. Агар шундай бўлмаганда ҳам у «йўқ эрди: манга баса зарурат, Навфал сўзига итоат этмак, ҳар ишгаки амр қилди: етмак» деб Навфал сўзини қабул қилмоқ унинг иззат-нафсига тегадиган ишдай бўлиб кўринади. То ҳануз у ўз сарқашлиги туйғайли буюк бир севгини ва шу севги соҳиби бўлган улуғ одамларни ҳалок этажани бу феодал идрок этмоқдан ожиз эди.

Навфал учун уруш очмоқдан бошқа чора қолмаган эди. Хай қабиласи билан Навфал бош бўлган қабила ўртасида жанглар бошланади. Навфалнинг бу қарори адолат тантанасига хизмат қилар эди. Бу урушдан мақсад зўрлик ёрдамида ёвузликни янчиб ташлаш ва севишганларни висол билан бахтиёр этмоқ эди. Уруш давомида Навфал аскарининг қўли баланд кела бошлайди. Энди Лайлини Мажнунга бермаслик учун отаси

Лайлини ўлдирмоққа қасд этади. Бу ғайриинсонийликнинг авжи, тубан туйғуларнинг соғлом фикр устидан галабаси, ўта ёвузликнинг энг мудҳиш бир кўринишидир. Бу хабардан тушида огоҳ бўлган Мажнун Навфалдан урушни тўхтатмоқни сўрайди. Навфал Мажнуннинг хоҳишига кўра ўша туниёқ ўз қўшинини жанг майдонидан олиб чиқади.

Энди Мажнун ва Навфал бир-бирларидан ажралишади. Шундан сўнг биз Навфални дostonнинг охирида учратамиз. Қайсининг отаси ўғлини ўз гапига кўндириб Навфал ҳузурига келтиради ва уни Навфалнинг қизига тўй қилиб қўшмоқчи бўлади.

Мажнунни қарийн қилиб парига,
Топшурдилар ойни муштарига.

Тўй кечаси куёв билан келин — Қайс билан Навфалнинг қизи уйда ёлғиз қолганларида Навфал уй атрофидан ҳаммани кетказди, вақт ярим кечадан оғади.

Навфал йироқ ўлтуруб ичиб мул,
Ҳар дам қилур эрди бир тахайюл.

Сўнг унинг савдоси ортиб секин ёш қаллиқлар хонасига яқинлашади ва:

Секин қилиб ул кийзини пора,
Ул фуржадин айлади назора.

Шунда Навфал ўз қизи билан Мажнун ўртасидаги гаплардан хабардор бўлади. Сўнг:

Кўпти доғи уйга тебради данг,
Май ичра киши еган киби банг.
Кўрган неки ёд этиб уёлиб,
Не асрай олиб, не айта олиб...

Шу билан дostonдаги Навфал иштироки билан юз берган воқеалар тугалланади.

Навоий хонадан Мажнун чиқиб кетгандан сўнг қизнинг ўз севгилиси билан топишганидан Навфални хабардор этмайди. Унда воқеалар ривожини бошқа йўлдан кетган бўлар эди.

ИБН САЛОМ

Мажнундан фарқли ўлароқ, Хай қабиласининг бошлиғи, Лайлининг отасига маъқул бўлган шахс Ибн Салом эди. Лайлининг кўнглида Қайсга муҳаббат олови барқ уриб бу ўт тобида қизнинг ҳусни янада очилиб кетган, Лайлининг қалби эса «лекин ғами ишқдин мушавваш» бўлган бир пайтда бу кимса уни кўриб қолади. Ибн Саломнинг юрагида бу паривашга нисбатан шавқ ўти пайдо бўлади.

Ибн Саломнинг бирдан-бир «фазилати» бойлигидир. Навоий унинг теваси бутун саҳрони тутгани, молининг сонини ҳеч ким билмаслигини, шунинг учун ҳар қандай иш унинг қаршисида осонгина ҳал бўлмоғини алоҳида уқтириб ўтади.

Ибн Салом дарҳол Лайлининг отасига совчилар йўллаб, Лайлини ўз никоҳига сўрайди. Лайлининг отаси Ибн Саломни олдиндан танир, Ибн Саломнинг бою бадавлатлиги унга маълум ва маъбул эди.

Шунинг учун у Ибн Саломнинг таклифини мамнуният билан қабул қилади. Фақат ҳозир Лайли бетоб ва ҳали анча ёш. Шунинг учун бир неча фурсат ўтгач, тўйни ўтказмоққа ҳар икки томон аҳд қилишди.

Достоннинг ўттиз биринчи бобида Ибн Салом билан Лайлининг тўйи тўғрисида ҳикоя қилинади. Иттифоқо, шу кеча Мажнун билан Навфалнинг қизи ўртасида ҳам тўй бўлмоқда эди.

Ҳам Ибн Салом иттифоқи
Соз айлади ўйлонур яроқи.
Ҳар неки керак қилиб мураттаб,
Лайли ҳашамиға сўрди маркаб.

Ҳар бир тубан ва пасткаш кимса янглиғ Ибн Салом майхўрликка муккасидан кетган эди. У айшу ишрат, маншатбозликдан узилмас, кечаю-кундуз қиладиган иши шу эди. Унинг атрофидагилар ҳам ўзига ўхшаган айшпарастлар эдилар. Улар:

Айш айладилар неча туну кун
Қим не кунни майсиз эрди, не тун.

Тўй маросими ҳам шундай кечди. Ниҳоят, Лайлини бу аждаҳога топшириш муҳлати етади. Куёвга «ақд ичра банд қилмоқчи бўлиб» келиннинг қўлини туташтираётганларида, ичкиликни ғоят кўп ичганлиги сабабли Ибн Саломнинг эски хафақон касали қўзғалиб қолади. У беҳад кўп май ичганда шундай бўлар эди. Ибн Салом ҳушидан кетиб «ўлган кишилар каби йиқилади».

Улган соғиниб халойиқ они,
Бир уйга кижурдилар равони.
Ғавғо бўлди куёв бошига,
Қим келмади эл келин қошига.

Тонг ёришгач, «соҳиб хафақон куёв» ўз манзилига қайтишга қарор қилади. Қачон соғайиб кетса, ўшанда васл кечасини ўтказмоқчи бўлади.

Шу билан Лайли билан бирга биз ҳам Ибн Саломнинг нохуш ҳамдамлигидан холи бўламиз. Достонда Ибн Салом тўғрисида бошқа бирор гап учрамайди.

Кўриниб турибдики, Ибн Салом Лайлининг отаси қатори севишганларни фоже қисматига мубтало этган шахслардан бири.

Навой Ибн Салом образини бадний объективлик билан меёр туйғусини сақлаган ҳолда яратган.

Даставвал шоир Ибн Саломни навжувон «хайли араб ичра комроне» экалигини билдиради. Аммо бу шукуҳ ва савлат фақат Ибн Саломнинг бойлиги туйфайли. Унинг отлари, қўйлари, теваларига ҳисоб йўқ.

Бошқа бирор фазилатни Ибн Саломда кўрмаймиз. Шу бойлик Лайли отасининг кўнглини ўзига мафтун қилади. Ибн Саломнинг яна бир «фазилати» бизга маълум. У ҳам бўлса майхўрликка берилиб кетгани. Яна унинг хафақон касали. Ибн Саломнинг тубанлиги ана шу қурсурлари туфайли юрагидаги «шавқ ўти»ни унутиб, ёрдан воз кечиб жўнаб кетганида ҳам кўринади.

Хуллас, Ибн Салом бойлиги ҳисобига ўзига ўхшаш молпарастлар ичида эътибор қозонган, шу сабабли ҳар мушкулни ўзига осон қилувчи, калтабин, тор фикрли номуносиб бир кимса эди.

Навоий ўзининг Ибн Саломга муносабатини бир байтида жуда очиқ баён этади. Ибн Саломни Лайли хонасига яқинлаштириб, Лайлини унга топширмоқчи бўлганларини ёзар экан, шоир объективлик қобиғини ёриб чиқади ва бу ўта қабиҳ ишга ўз муносабатини бундай деб билдиради:

Ким майл этибон туман жафога
Бергайлар ул ойни аждаҳога...

Биз ҳам Навоийнинг ана шу талқинини тўла қабул қиламиз.

Лайли каби бир покдомон, ифбатли бир масъуманинг Ибн Саломга берилиши гўзал ойнинг аждаҳо илकига топширилмоғига баробар эди.

Яхшики, тақдир бу ёвузликнинг амалга ошмоғига йўл қўймади.

ЕРДАМЧИ ОБРАЗЛАР

Зайд дostonдаги ёрдамчи образлардан бири. У воқеаларни боғловчи восита сифатида хизмат қилади.

Навфал қўшинининг Хай қабиласи билан уруши тўхтагач, Мажнун яна бир ўзи даштга чиқиб кетади. Шунда Зайд Мажнунга дуч келади.

Зайд Мажнунга ўз нӯҳор аҳволини баён қилади. У Хай қабиласидан. Навфал аскарни чекингач, Хай аҳли бу чекинишни ҳарбий ҳийла деб тушундилар ва бошқа ёққа кетадилар. Зайд адашиб ўз тўпидан узилиб қолади. Йўлда унга икки туя минган одам учрайди. Улар Зайднинг бори йўғини талаб оладилар, яна беркитган пулингни бергин, деб хўп урадилар. Улардан аранг қутулган Зайд энди Мажнунга учрайди. Зайд, Мажнундан қўрқиб, менинг ҳеч нарсам йўқ, агар таламоқчи бўлсанг фақат нақд жонимгина бор, дейди. Мажнун отидан тушиб Зайдни қучоқлаб ўпади, ундан узр сўраб «ҳам нақдинг учун эваздур отим, ҳам ўзга жиҳотинга жиҳотим» деб ўзининг оти ва устидаги нарсаларини — «қалқону қиличу ўқу ёйин» Зайдга беради.

Мажнун билан Зайд диалоги энди Лайли мавзуйига кўчади. Мажнун:

Дедики: Агар азимат этсанг,
Лайли ҳашамига ёна етсанг.
Не тил била де, етур саломим,
Е бўйлаву бўйла де паёмим.
Қим онча менинг хижолатим бор,
Ул пояда саъб ҳолатим бор.

Мажнун Лайлининг қабиладоши, унинг ҳашамига алоқадор бўлган Зайдга ҳаваси келади, Навоий Мажнуннинг Лайлига садоқатини турли лавҳалар орқали қайта-қайта тасвирламоқ маҳорати ана шу диалог орқали яна бир бор ўз намоёнлигини топади. Мажнун илтижо қиладики, Лайли маконига йўл олмоқчи бўлган Зайд албатта Лайлини қидириб топсин, унинг маконига юзини қўйиб бошини шу остонадан узмасин, ўз жисминини ўша эшик остидаги тупроққа баробар этсин; Зайд шундай саодатга эришганига шукрлар қилиб жонини шу маконга ҳадя қилса арзийди. Яна Мажнун дейдики, агар шу эшик тагида жон беришга кўнглинг

бормася, менда ҳам жон ва кўнгил бор, ҳар иккаласини сенга топширайин. Сен эса:

Жоним эшигида айла помол,
Кўнглумни итининг олиға сол.

Мажнун бу сўзларни чин эҳтирос билан сўйлар эди. Зайд бундай севгидаги фидокорликка таҳсин ўқийди. Унинг юраги Мажнунга чуқур эҳтиром билан тўлиб тошади. Зайд Мажнунни қаттиқ ҳурматлайди. Мажнунга Лайли тўғрисида билганларини ҳикоя қилиб беради.

Дедиким: Аё гузини айём,
Ишқ ояти ичра ҳарфи идғом
(қўшилиб ёзилган хат)!
Ул ҳажр тунига субҳи уммид,
Не субҳи умид меҳри жовид,
Меҳриға саодат авжи матлаъ
Исмат хулали юзига бурқаъ,
Ул навъ ғамингда нотавондур,
Қим элга ҳадиси дostonдур.
Ҳам оғзи аро сенинг мақолинг,
Ҳам кўнгли аро сенинг хаёлинг.
Гар қилсанг ишоратики, сўрсам,
Сендин хабари анга етурсам.
Бу муждадир анга жондин ортуқ,
Бал ҳарнеки дерман ондин ортуқ.

Зайд ўзининг Мажнун билан учрашгани тўғрисидаги ёқимли хабарни Лайлига етказмоққа ва агар Лайлидан бирор жавоб бўлса уни Мажнунга келтирмоққа ваъда беради.

Мажнун бу гапдан мамнун бўлиб Зайдни кузатиб қолади. Зайд билан биз кейинги бобларда яна учрашамиз. У Лайлининг мактубини Қайсга келтириб топширади ва Мажнуннинг жавоб хатини Лайлига элтади.

Аммо Навоий унга бу вазифани дарров юкламайди. Аввал ўқувчи Зайднинг ким, қаердан, қандай одам

Эканлигига йшойч ҳосил қилиши керак. Шунинг учун Навоий адашган, таланган, хўрланган Зайдни Мажнунга рўбарў келтиради. Мажнуннинг бу дардли кимсага меҳрибонлиги, унга қилган лутфу инояти Зайдни унга мафтун этади. Зайд Мажнунга дил беради. Мажнун учун эса Зайд Лайли ҳашамига тааллуқли бўлгани учун қадрли эди. Кейинги бобда Мажнун Лайли қабиласининг кўчиб кетган жойида бир касал, нимжон итни топиб унга меҳрибонликлар кўрсатади. Лайлига оид ҳар бир нарсага шунчалар меҳр билан қаровчи Мажнунга Зайднинг қанчалар азиз бўлажаги аён. Шунинг учун Мажнун Зайдни қаттиқ қадрлайди. Бунга жавобан Зайд ҳам Мажнунга садоқат билан хизмат қилади.

Зайднинг Лайли ҳузурига келиб унга Мажнун сўзларини етказгандаги тасвир ҳам гоят бадииятга бой.

Навоий ёзадики, Лайли Зайд орқали ўз севгилисидан хабар топар экан, унинг нафаси кўнгил томирини эритиб юборади. Қизнинг жонига шундай ўт тушадики, унинг дудлари бошидан ошади. Қизнинг сочларими эди, унинг бошида, ёки ўша дуд бу бошдан кўтарилмоқдами эди? Лайлининг ўзи ҳам ўша олов тобида соч толлари каби буралиб кетар эди.

Лайли:

Юз узр ила Зайд сори боқиб,
Ҳасрат суйи кўзлоридин оқиб:
«К-эй тан аро жон бериб каломинг,
Жисмимга равон бериб паёминг!
Жон дардиға чорақўш сен, сен.
Одам демайин, сурўш сен, сен».

Ёрдан хабар келтирган Зайд Лайлининг кўзига ғайб хабарчиси Сурўшдек туюлади. Бу хабар қизнинг танига жон бағишлагандек бўлади. Чин севгига яқинлашган Зайд шунчалар муборак бўлиб кетган эди.

Лайли Зайдга нақд (пул) бериб унинг хизмат ҳақини тўлайди. Лайли яна «оз эрди қошимда нақд филҳол» деб ундан узр ҳам сўрайди.

Навоий бу тафсилот орқали Лайли ва Зайд ўртасидаги ижтимоий тафовутни кўргазмоқда, шу билан ҳар бир ҳаракатдаги образнинг тутган мавқеини аниқлаб уларга ҳаётийлик ва конкретлик бағишламоқда. Турмуш кўринишларининг аниқ тасвири Лайлининг Мажнунга хат ёзиб бу хатни Зайдга яширинча топширганида ҳам кўринади.

Лайли тилабон давоту хома,
Филҳол муҳаррар этти нома.
Эл англаридин ичида юз бийм,
Қосидға ниҳоний этти таслим.
Қосид олиб ўлди даштпаймо,
Ул ергаким, ул ғариб шайдо.
Иш кайфиятин солиб ароға,
Топшурди битикни бенавоға.

Зайднинг Лайли номасини Мажнунга элтмоғи ва топширмоғига оид лавҳалар ҳам қисқа, аммо тўлиқ тасвирларда берилган.

Мажнун Лайлининг мактубини ўқигач:

Зайд олиша ҳар замон қўюб бош,
Арз айлади сайлдек тўкуб ёш,
«К-эй чок юракка чора андеш,
Марҳам аро ёшуруб баса неш.
Бу номаки жонни қилди бетоб
Езмоққа жавоб йўқтур асбоб».

Бу тафсилот ҳам Мажнуннинг аҳволи ва шароитини конкретлаштирмақ мақсадида киритилган. Дарҳақиқат, саҳроларда тентираб юрган дайдида қоғоз, қалам, да-вот нима қилсин. Ҳушёр Зайд жавоб мактуби учун керакли нарсаларни ўзи билан келтирган эди.

Зайд айлаб эди борин мураттаб,
Қоғаз дағи хомау мураккаб.
Қўйди борисин қошиға бир-бир
Ул қилди жавоби нома таҳрир.

Нома битгач, Зайд уни олади ва йўлга чиқади. Навоий Зайднинг бу мактуб билан уни ошиқиб кутаётган Лайли сари жадал кетганини таъкидлаб ўтади:

Зайд олдию йўлга хез солди,
Ҳар лаҳза қадамни тез солди.
Пўяда сабоқ бериб сабоға
Топшурди битикни дилрабоға.

Зайд Мажнун ёзган мактубни олиб келиб Лайлига топширади. Шу билан дoston воқеаларидаги Зайднинг иштироки тугайди.

Зайд образи Лайли ва Мажнун ўртасидаги ёзишмаларнинг амалга ошмоғида восита бўлган, дoston воқеаларини бир-бирига боғлашда хизмат қилувчи ёрдамчи образ. У Мажнундан кўрган яхшилиги эвазига сидқидил билан унга хизмат қилади. Лайлининг илтимосини адо этиб Лайлидан ҳам яхшилик кўради. Зайд яна Мажнун ва Лайли ўртасидаги муҳаббатни ҳурмат қилар эди. Шунинг учун бу севгини ва севишганларни ўраган конкрет воқелик билан ҳисоблашиб иш тутади. Ёзишмаларнинг пинҳонийлигини сақлайди, шу билан ўзининг садоқатини кўрсатади. Дostonда Зайдга бундан бўлак юклама берилган эмас. Шунинг учун биз Зайдни дostonнинг узвий бўлаги бўлган воқеалар тасвирида керакли ўрин тутган, ammo ўз вазифасини адо этаётганда бир лаҳза кўриниб, сўнг ғойиб бўлган бир образ сифатида қараймиз. Унинг аҳамияти ва ўрни шундан ортиқ эмас.

Лайлининг доясн, Лайлининг икки канизаси, канизаларнинг Қайси гулзорда пойламоқ учун қўйиб кетган кишиси дostonдаги воқеалар чизигини маҳкамла-

моққа хизмат қилувчи ёрдамчи образлардир. Уларнинг вазифалари дoston ҳодисаларига оид тафсилотларни аниқлаштиради, бу тафсилотлар орқали воқеалар ўртасидаги мантиқий бирдамликни кучайтиради. Бу образлар, қанчалик эпизодик бўлишларига қарамай дoston бадий матосини пишиқ этади. Бу образлар тасвирида Навоийнинг бадий маҳорати, унинг ўз асарини қанчалар синчиклаб, ҳар бир катта-кичик лавҳага бир хил диққат-эътибор бериб яратганини кўрамиз. Шоир асар бадий матосининг ҳаётийлигини таъминламоқ мақсадида бирор икир-чикирни диққатдан четда қолдирмаган. Чин санъаткорлик ижодда ана шундай ҳар томонлама мукамалликни талаб қилади.

СЕВИШГАНЛАР ТОЛЕИ

Навоий ўз дostonига яна бир севги чизигини киритган. У маълум даражада Лайли ва Қайс севгисининг инъикоси. Қайснинг чин севги ошуфтаси эканлиги ана шу севги соҳибларининг саодатли қисматига сабаб бўлади. Бу севги соҳиблари Навфалнинг қизи ва унинг севгили йигити. Навоий бу ёш севишганларнинг номини атамайди. Бу ўтмиш давр ўзбек адабиётида кўп учрайдиган ҳол. Қаҳрамонлар номининг аталмаслиги уларнинг туйғуларини бош ўринга чиқаради. Яна эпизодик образларнинг номини аташ унчалик расм ҳам бўлмаган (Гарчи қуръондаги ҳикояларда кўп эпизодик образларнинг номи аталган бўлса-да).

Навфалнинг қизини Қайсга унаштирилганда ва Қайс билан бу қизнинг никоҳ тўйи қилинаётганда на Навфал, на Қайснинг ота-оналари, на Қайс бу қизнинг бошқа бир йигитга кўнгил берганлигидан хабарлари бор эди.

Навфалнинг қизи Қайс оёғига бош қўйиб ер ўпади ва унга ўзининг севгилиси бор эканлигини ва у ишқ ту-

файли беқарорлигини билдиради. Қиз Қайсга ўз юрак сирини очар экан, у Қайснинг севгидаги садоқати, Қайснинг ўта инсофли ва соф тушунчали олижаноб бир зот эканига ишонар эди. Шу ишонч қизга Қайс олдида ўз илтимосини арз этмоққа журъат беради.

Қиз Қайсга мурожаат қилиб дейди:

Бунёд эттики: «Эй ягона»,
Ишқ ичра ягонаи замона.
Ҳам меҳри сафо юзингда толеъ,
Ҳам нури вафо энгингда ломеъ,
Бу нуқта эрур қошимда равшан,
Эл олдида ҳам эрур муайян.
Қим Лайли ишида нотавонсен,
Ишқида жаҳонга дostonсен.
Қўнглунгдур анинг ғамида маҳкам,
Қим ишқи эрур санга мусаллам.
Қўнглунг ўтидин совутмоғингдур,
Ул борида ёр тутмоғингдур...

Навфалнинг қизи Қайснинг Лайли севгисида эл оғзида дoston бўлиб кетганини яхши билади. Шунинг учун у Қайсга тўла ишонади. Қўнглини ўз севгилисидан сира узмайдиган, асло ўзга ёр тутмайдиган одамга киши энг яширич сирларини очиб солса бўла беради.

Навфалнинг қизи ва Қайсни уларнинг ота-оналари бир-бирларига қовуштирмоқчилар. Бу нарса ёшларнинг ҳар иккаласига аён. Қиз Қайсга шу ҳолни эслатади. Шундан кейингина ўзининг бошқа йигитга муҳаббатидан Қайсни хабардор қилишга ўтади:

Бордур манга доғи дардманде,
Ишқим расаниға пойбанде.
Дардим ўти ичра тоби онинг,
Мен доғи келиб хароби онинг.
Лекин икимиз ўти ниҳоний,

Не мени улус билиб, не они.
Фикр айлаки, ул асирй махжур
Фахм этса сенинг била манга сур (тўй, базм.)
Бу кеча анинг не ҳоли бўлғай?
Умри кунининг заволи бўлғай!

Қиз Қайсга ҳеч ким билмайдиган сирни очади. Энди қиз Қайсдан инсоф ва олижаноблик тақозо қилган кўмакни кутади, шу мададнинг келмоғига ишонади.

Сирримни санга чу айладим фош,
Сендин манга будур эмди подош (эваз),
Ким рози бўлиб гароматимга (қайғу ҳасратимга),
Бўйнуни қўйиб маломатимга,
Қилмай мени эл аро фазиҳат (расво, ёмонлик),
Қўпсанг дағи айласанг азимат.
Ҳар кимгаки бу фасона этса,
Ул хайл сени маломат этса,
Мен бўлмасам эл аро муотаб,
Қилсанг сен ўзунгни-ўқ муҳотаб¹.

Агар тўла ишонч бўлмаса, киши ўз яширин сирини бошқага бунчалик очиқ ошкор эта олмайди, бунинг устига ҳамма айбни бўйнингга олиб бу ердан чиқиб кетгин, токи мен эл оғзида ёмон гапга қолмайин.

Қиз Қайснинг фидокорлигига ишонарди. Чунки Қайс севги соҳиби, чин ошиқ. Севги кишини фақат инсоф, ҳалоллик, фидокорликка ундайди, уни юксакликда сақлайди.

Қиз яна Қайснинг Лайлига етишмоғини тилайди. Қайс учун бундан олийроқ тилак йўқ. Қиз Қайснинг кўрсатажак муруввати мукофоти учун ҳақ Лайлининг ўз паноҳида асрасин ва уни Қайсга насиб этсин деб истак билдиради.

¹ Мен эл ичида мазамматга (гап-сўзга) қолмасам, сен шундай маломатларга ўзингни тутсанг (П. Шамсиев талқини).

Бу нав мурувват ўлса сендин,
Изҳори футувват ўлса сендин.
Уммидим эрурки қодир пок
Лайлиники келди нодир пок,
Ўз ҳифзи аро зимонда тутғай,
Ҳар маҳлақадин амонда тутғай.
Ҳам ҳажрида олмағай шикибинг (сабр),
Ҳам васлинн айлағай насибинг.

Навфалнинг қизи ана шундай ақлли, ҳушёр, севгида барқарор, вафолн бир қиз эди.

Мажнун қизнинг бу самимий сўзларидан ғоят таъсирланди. У қизга ўз севгилисига етишиб унга вафодор бўлишни тилайди.

Дедики: Аё рамида пайванд.
Бўл ишқу муҳаббатингга хурсанд.
Ёрингга вафо шноринг ўлсин,
Ким тенгри ҳамниша ёринг ўлсин.

Мажнуннинг барибир бу қизнинг уйдан чиқиб кетмоқ нияти бор эди. Қиз ўз сирларини очиб Мажнунга лутф кўрсатди. Шунинг учун Мажнун қиздан ғоят миннатдор.

Кетмаккаки жазм ниятим бор,
Кетсам санга худ не миннатим бор.
Мен худ кетар эрдим ушбу соат
Бердинг сафаримга иститоат (кўмак).
Миннат санга йўқ, ўзумга қўйдум,
Жон бирла ики кўзумга қўйдум.

Навфалнинг қизи ва Мажнун ака-сингил тутинадилар. Сўнг Мажнун қизнинг уйдан чиқиб кетади.

Соз этти оғалиғу сингиллик,
Кўп истади синглидин биҳиллик (узр).

Чиқти доғи азми пўя этти
Ғам бодиясиға (даштига) кирди кетти.

Воқеалар ўз мантиқига кўра давом эта боради. Қиз уйда ёлғиз қолади.

Уй яқинида бир пана жойда қизнинг ошиғи пойлаб ётган эди. У қўлида ханжарини тутганича, агар куёв-келин ишратангез бўлсалар, уйга кириб уларни ҳам, ўзини ҳам ҳалок этмоққа қасд қилган эди.

Бу ошиқ йигитнинг севги туйғулари пок бўлиб, у ишқ таълимини Мажнундан олган эди.

Пок эрди чу ишқи нчра ул зор,
Ишқ айлади анга ўтни гулзор.

Бу йигит Навфал қизи билан Мажнун ўртасидаги мулоқотдан қаттиқ таъсирланди. У Мажнунга офаринлар ўқиди, ўз дилбарининг вафодорлигидан мамнун бўлади. Кўнглидаги ҳаяжонли ҳислар ғалаёни билан ошиқ йигит хонага кириб келади ва ўзини ерга ташлайди. Шундан кейин воқеалар бундай давом этади:

Маъшуқ чу кўрди нотавонин
Юз саъй ила асради фиғонин.
Меҳр ила бошиға соя солди,
Бошини кўтарди кўнглин олди...
Жуз нафс муродиким йўқ эрди,
Узга бори ком даст берди...
Чун тонг қуши нола ёд қилди,
Ошиқ дағи хайрбод қилди...
Бош олдию кетти васлдин шод
Маъшуқаси қолди ғамдин озод.

Шундай қилиб, Мажнуннинг Лайлига садоқати ёш севишганларни висол шарбатидан баҳраманд этади...

Бизга маълумки, бу севишганлар бир-бирлари билан бахтиёр бўлган дамларда Мажнун ва Лайли ҳам бир-

бирларига етишган ва бахтли учрашув шаробидан маст бўлган эдилар.

Тонг ёришгач, юз берган фавқулодда аҳвол барчага аён бўлади. Мажнун эли юз берган иш моҳиятидан бе-хабар, ғамга тўлиб ўлимларига ризо эдилар. Навфал бўлган гаплардан хабардор, «айтурға вале тили бўлуб лол» жим эди.

Шоир воқеанинг ечимини Навфал орқали ҳал қиладди. Навфал «Мажнун элига басае қўлуб узр, айтур сўзи сарбасар бўлуб узр» уларга тасалли беради, бу ишлар тақдирдан эканлигини эслайди:

Не сиздин эди бу иш, не биздин,
Балким не ўғилдину, не қиздин,
Тақдирдин эрди бўйла ҳолат,
Шукр айлангу рафъ этинг малолат.

Шу йўсинда Навфал барча меҳмонларни кузатиб кўяди.

Бу ўринда келтирилган яқунловчи лирик чекиниш ҳам меҳмонларнинг бўлиб ўтган ниҳон ишлардан беҳабарлигини таъкидлайди, ҳам ошиқнинг ўз пинҳон дардида бирор давога муҳтож эканлигини ғамгин ифода-ларда такрорлайди:

Бемормен, эй табиби ҳозиқ,
Ташхисинг эмас вале мувофиқ.
Жонимни олур ғами ниҳоним,
Дафъ айлаву ё бағишла жоним.

* * *

Қайс билан Лайлининг пок ва самимий муҳаббати бора-бора эл оғзида дoston бўлиб кетди. Бу севги ҳар бир инсон қалбидан чуқур ўрин олди. Асрлар оша бу

икки ёш севишганларнинг номи халқлар ўртасида севги, садоқат, фидокорлик тимсоли бўлиб қолди.

Навой шу эзгулик ва севги достонини она тилида яратди. Бу тилни биз ҳозир эски ўзбек тили деб атаймиз. Улуғ шоир ўзининг юксак шеърияти орқали она тилининг бой имкониятларини намоён қилди.

Навой «Хамса»сининг, учинчи асари бўлмиш «Лайли ва Мажнун» ўзбек классик адабиётининг энг ёрқин ва зўр таъсир кучига эга бўлган шоҳона асарларидан бири сифатида шоирга ўчмас мангулик бағишлади.

САБЪАИ САЙЁР

ДОСТОН МУҚАДДИМАСИ

«Сабъаи сайёр» Навоий «Хамса»сининг бошқа достонлари сингари каттагина муқаддимага эга.

Бу муқаддиманинг биринчи бўлаги муножот (сарлавҳасиз) ва унинг давоми «муножоти борий...»дан иборат.

Иккинчи бўлагин эса «Шоҳи рисолатпаноҳ наъти...» ҳамда «меърож кечасининг таърифи...»га бағишланган.

Шулардан сўнг Навоий алоҳида бобда «сўз таърифида бир неча сўз...» айтади. Бу боб икки бўлимдан иборат. Шoir насрдан кўра назмнинг хушроқ экани тўғрисида фикр юритади: ўзидан олдин «Хамса» ёзган Низомий ва Хисрав Деҳлавийларни таъриф қилади. Махсус боб (VII) Навоийнинг устози ва дўсти Нуриддин Абдураҳмон Жомий васфига бағишланган. Саккизинчи бобда Навоий ўз «Сабъаи Сайёр» достонининг ёзилиши тарихини баён этади.

Тўққизинчи боб Хуросон подшоҳи Султон Хусайн мадҳига, ўнинчи боб подшоҳнинг рафиқаси тавсифига бағишланган. Ун биринчи бобда Навоий «Сабъаи сайёр» достонининг шу мавзудаги Низомий ва Хисрав Деҳлавийлар томонидан ёзилган достонлардан қандай фарқи бор эканини билдиради ва бу фарқларни изоҳлайди.

Ун иккинчи бобда «достон оғози» (достоннинг бошланиши) келади.

Демак, «Сабъаи сайёр» дostonининг муқаддимаси ўн бир бобдан иборат. Ун иккинчи бобдан эса дostonдаги воқеалар баёни бошланади.

Муқаддимада пайғамбарнинг тўрт саҳобаси (чаҳор ёрлар) мадҳияси йўқ. Муножот (яратувчига мурожаат қилиб ёзилган шеърлар) эса кўпроқ дostonнинг мазмуни ва тузилишига онд фикрлар изҳоридан иборат. Қуйида «Муқаддима»ни ташкил этувчи бобларнинг мазмуни билан кенгроқ танишиб ўтамиз.

Муножот. Навоий «Сабъаи сайёр»нинг муножот бобида яратувчига мурожаат этиб унинг таърифини қилар экан, «Хамса»нинг бошқа асарларидаги каби, бу ерда ҳам ўз фалсафий маслаги — инсон ҳимояси ва инсонпарварлик ғояларининг ташвиқига содиқ қолади.

Шоирнинг уқтиришига кўра, яратувчи улуғлигининг биринчи нишонаси унинг инсонга тил ва сўз бағишлаганлигидадир. Навоий яратувчи тўғрисида сўзлар экан, унинг буюклиги ва олий даражасини инсон билан боғлайди, яратувчининг кучини инсонга марҳаматида кўради ва кўрсатади. —

Эй, сипосинг демакда эл тили лол,
Элга тил сендин ўлди тилга мақол.
Сендин инсонга тору пуду жасад
Жасад ичра кўнгул-кўнгулда хирад.
Сен қилиб фарқ уида пинҳоний
Коргоҳи димоғи инсоний.

Яратувчи қудратининг яна бир маҳсули еру осмондир. Улардан бири доим айланиб туради, бошқаси эса ҳаракатсиз, (бу шоирона маънодаги ҳаракатсизлик, географик маънода эмас — А. Қ.) бири баланд (саркаш), бири эса қуйидир.

Кўк топиб сайру ер сукун сендин,
Бири саркаш, бири нигун сендин.

Муқаддиманинг, демак «Сабъан сайёр» достонининг бешинчи байтидаёқ, Навоий ўз достонининг асосий қаҳрамонлари Баҳром ва Дилоромни тилга олади. Уларнинг тавсифи муножотдаги фикр ва образлар билан боғлиқ равишда берилади.

Баҳром Миррих (Марс) Сайёрасининг бир номи. У уруш ва жанговарлик тимсоли. Шунинг учун Баҳромнинг қиёфаси шиддатли ва ғазабнок. Зухра (Венера) эса осмон созандаси сифатида машҳур. Уни Чўлпон деб ҳам атайдилар. Навоий Баҳром ва Зухранинг ана шундай хусусиятларини хабар қилар экан, бундай белгилар ўз достонни қаҳрамонларига оид эканлигини, улар Баҳром ва Дилоромга яратувчи қудрати орқали бахш этилганлигини таъкидлайди.

Тунд сендин сипеҳр Баҳроми,
Чангзан Зухранинг Дилороми.

Шарқ астрономияси Осмон етти бўлақдан иборат деб ҳисоблаган. Шундан етти қават осмон тушунчаси келиб чиққан. Ер юзаси ҳам етти иқлимдан ташкил топгандир.

Навоийнинг «Сабъан сайёр» достонида ҳам етти ҳикоя бор. Муқаддимада шоир ўз достонининг етти бўлимини ана шу етти қават осмонга ва ернинг етти иқлимига лутф тушириб боғлайди.

Чектинг этганда даҳр бунёдин,
Етти гунбад сипеҳри минодди,
Сунъинг этти бу етти кохи рафийъ,
Нажм гавҳарлари била тарсийъ.

(маъноси: Дунёни яратаётганингда кўк осмонда етти гумбазни юзага келтирдинг. Қудратинг бу етти осмонни юлдуз гавҳарлари билан безади).

Шундан кейин кўк узра сайр қилмоқда бўлган етти сайёра (планета) тўғрисида сўз боради. Улар ернинг етти иқлимидан ҳар бирига нур сочадилар. Сўнг шоир

ҳафтанинг етти кунини эслатади. Ана шундай мантиқий боғланишлар орқали у инсон умри ҳақида фикр юри-тишга ўтади.

Ҳафтаву ою йилни тез эттинг,
Умр ила ишларин ситез эттинг.

Муқаддиманинг бу бўлагида асосан ҳаёт гўзаллиги ва инсон фазилатларининг таърифи бош ўрин олган. Яратувчининг қудрати эса шуларга боис сифатида кўрсатилган. Инсоний фазилатларнинг энг олий ифодаси севги. Севги гўзаллик ва шу гўзалликни ҳис эта олиш замирида юзага келади. Бу фикр гул ва унинг олишқи зори бўлмиш булбул муҳаббатига оид мисол орқали исбот топади.

Гулга чун берди об ҳусну жамол
Анга булбулни қилди шефтаи ҳол...
Ул қилиб жилва бу бўлиб шайдо
Ишқ бўлди жаҳон аро пайдо.

Маҳбубада «анга ҳар неча обу тоб ортиб» «мунга (ошиққа — А. Қ.) ишқида изтироб ортиб» боради. Бу изтироб инсон вужудига ўт қўяди. Аммо бу ёндирувчи туйғуларнинг покизаловчи тоби ошиққа тозалик ва юксаклик бағишлай беради.

Шундай зўр бадний ифодаларда Навоий ҳаёт гўзаллиги, инсоннинг баланд мавқеи, чин инсоний севги туйғуларини илҳомли ҳарорат билан тараннум этади.

Аммо бу бобнинг асосий мавзун яратувчига мурожаатдан иборат бўлиши керак эди. Шунинг учун Навоий ўз кўнглидаги эзгу фикрларни изҳор этиб бўлгач, муножот мавзунга қайтади. У ишқ сабабчиси яратувчи эканини эслатади. Яратувчига хитобан «Ишқ сенсен доғию ошиқсен, яна маъшукликка лойиқсен» деб анъанавий қондаларга хос сўзларни айтиб ўтади.

Иккинчи муножотда («Муножоти борий...») ҳам инсон ҳимоясига қаратилган фикрлар бош ўрин эгаллайди.

Аввало шоир ўша қондаларга рйоя қилиб яратувчининг улуғлигини эътироф этади, унинг «Неким андин улуқ, йўқ андин улуқ» эканлигини таъкидлайди.

«Муножоти борий...»да яратувчи образи ва шоирнинг «мен»и бир-бири билан учрашади. Бу «мен» инсон образидир.

Яратувчининг тавсифи муболағаларга бой ифодаларда баён қилинади.

Кишининг нафси маст фил каби зўр, одам эса бу филнинг оёғи остидаги ярадор чумоли сингари ожиз. Шундай чумолининг қўлидан нима иш келиши мумкин? Фил уни янчиб ташлаяжак экани оппа-очиқ-ку! Шундан хулоса чиқариб шоир ёзади:

Мени гар ожиз этти феъли табаҳ.
Хостинг бу эди, манга не гунаҳ.

Нафси аммораға гар ўлдим асир
Мен нетай гар будур санга тақдир.

Менинг эгрилигим эса санга хост,
Мен не янглиғ ўзимни айлай рост.

Инсоннинг ҳар бир қадами, ҳар бир қилган ишни яратувчининг иродасига кўра амалга ошади. Бас, шундай экан, нега кишилар ўз гуноҳлари эвазига жазо олишлари, юз хил азобларга мубтало бўлишлари керак? Ахир ҳамма нарса ўша илоҳий ирода туфайли юз бермоқда-ку!

Не гузар яхшилиққа бор манга,
Не ёмонликда ихтиёр манга.
Сен ёмон айласанг мени не ҳад,
Айламак сендин ўлгон амрни рад.

Навоийнинг фикрича, бундай шароитда мақбул тадбир яратувчининг ўз бандаларига раҳм-шафқат қилмоқчилигидир. Чунки инсонни нотавон этган яратувчининг

Ўзи. Шунинг учун у инсонга яхшилик ато қилсин. Агар-
да инсон ёмон бўлганда ҳам у ўша яратувчининг ёмони
эмасми, ахир!

Яхшилик қилки, нотаваинингмен,
Ёмон ўлсам сенинг ёмонингмен,

Бу ёмонингга кўргузиб эҳсон,
Яхши қилмоқ эрур санга осон...

Ераб, ошифтамен фиғонима, ет,
Карам айлаб хатоларим афв эт!

Гарчи бордир жаҳон-жаҳон гунаҳим,
Ҳам сен-ўқсен ниҳон-ниҳон паноҳим.

Юз жаҳон журмум ўлса ҳам не бок,
Баҳри авфунг қошиндадур хошок!

Агар биринчи муножотда шоир инсон улуғлиги, бу
улуғликнинг муҳим омили севги таърифига кўп ўрин
берган бўлса, «Муножоти борий»да ана шундай олий
фазилатлар эгаси бўлмиш инсонни ҳимоя қилади, унинг
гуноҳларини кечириб лутфу иноятга сазовор этиш керак-
лигини куюниб-куюниб таъкидлайди. Бу Навоийнинг
инсонга чексиз ҳурмат ва муҳаббатидан, унинг ҳами-
ша инсон ҳимоясида қойим турганидан яна бир бор да-
лолатдир.

«Муножоти борий...»нинг охирида шоир ўз асари
«Сабъаи сайёр» тўғрисида сўзлайди, унинг эл кўнглига
мақбул бўлишини орзу қилади.

Ушбу жаннатки, айладим маъмур,
Ҳам қусур¹ анда ҳам қусур аро хур.

Етти қаср анда барчаси дилкаш,
Етти ҳур ул қусур аро маҳваш.

¹ Қасрлар.

Қасрларни назарда марғуб эт,
Ҳурларни кўнгулга маҳбуб эт.

Шухратин олам ичра пайдо қил,
Олам аҳлин аларға шайдо қил.

Уқур эл кўнглига сафо еткур,
Уқуфондин манга дуо еткур.

«Ул шоҳи расолпаноҳ наъти...» ва меърож кечасининг таърифи тўғрисидаги боблар анъанавий руҳда ёзилган. Улар бадий тасвир воситаларига бой.

«Хамса»нинг ҳар бир достонидаги каби «Сабъан сайёр»да ҳам Навоий сўз таърифига махсус боб бағишлайди. Бу бешинчи боб. Унинг сарлавҳасида шоир бундай деб ёзади:

«Сўз таърифида бир неча сўз сурмак ва сўз аҳлига андин неча сўз тегурмак ва коинотқа тақаддумнинг сифоти, мумкинотқа тааххурининг исботи ва анинг пардасидан бошқа маоний бикри жилвадин орий ва кўнгул кунжида мутаворий эрканининг изҳори» (маъноси: Сўз мақтовидида бир неча сўз айтмоқ ва ундан сўз аҳлига, яъни шоирларга бир неча сўз демоқ ва борлиққа олдинлаб кетишнинг сифатлари, борлиққа тугалишининг исботи ва унинг пардаси ортида маъмо қизининг жилвалари борлиги ва уларнинг кўнгил бурчагида беркинганлигини изҳор этиш).

Бу бобда Навоий сўзнинг жаҳон яратилишига восита бўлгани тўғрисидаги ривоятни эслатади.¹ Унга кўра гўё яратувчининг бир оғиз сўзи «кун!»² билан бутун дунё пайдо бўлган эмиш. Шу ривоятга суяниб шоир сўзнинг буюк аҳамиятини кўрсатади.

¹ Бу фикр «Ҳайратул-аброрнинг» муқаддима қисмида ҳам бор:
Даҳри муқайяд била озодаси
Барча эрур «Қоф» ила «Нун» зодаси
(Навоий. Асарлар Т., 1965. 6-том, 15-бет.)

² «Бўл» (арабча).

Чунки мавжуд бўлди нуқтаи «кун»
Бўлди мавжуд тоза, йўқса куҳун...

Сўзга бас васф будурур мужмал
Қим неким аввал ул анга аввал.

Сўз келиб аввалу жаҳон сўнгра,
Не жаҳон, кави ила макон сўнгра.

Навоий сўзнинг инсон ҳаётидаги ўрнини жуда юқори қўяди. Сўз билан одам ҳайвондан фарқ қилади. Сўз асал каби ширин, лаъл каби ранго-ранг бўлиши керак. Сўз шундай латофатга эгаки, бу гўзаллик кўздан яширин, фақат қулоққагина аёндыр.

Агарда, деб ўз фикрини давом эттиради шоир; сўз олтин кийимнинг нақши бўлса («нақш заррин либос дегани») бу либос ичидаги дилбар маънодыр.

Маъни ул шўхи сиймбар бўлди,
Қим бу қисватда жилвагар бўлди.
Шоҳиди маъни онсизин урэн,
Жилвагар бўла олмайин ҳар ён.

Ушбу тўрт мисрада айтиладикки, маъно бир шўх, жилвали маҳбуба бўлса, унинг устидаги ўзига ярашган кийими сўздыр. Шундай сўз либоси бўлмаса, маъно яланғоч бўлиб қолади, у жилва кўрсата олмайди.

Кейинги мисраларда шоир бу фикрни давом эттириб дейдики, шундай кийимга эга бўлмаган маъно қалб ҳужрасида бош беркитиб бу ҳужранинг бир бурчагига яшириниб олади. Агарда бу гўзал сўзнинг ҳарир кийимларини кийиб, улар билан безанган жамолини дилкаш қилиб чиқиб келгудай бўлса:

Солур андоғ жаҳонда ғавғое,
Қонот ичра бир алолое.

Қим халойиқни дарки лол айлар,
Лол йўқ, балки хушмақол айлар.

Навойй сўзнинг аҳамиятини шундай бадийятга бой ифодаларда таърифлайди. Шоирнинг уқдиришича, жисм бўстониинг меваси, руҳ дарахтиниинг маҳсули сўздир. Агар инсон танаси бир гуллаб яшнаган гулшан бўлса, унинг ёқимли куйловчи булбули сўздир. Уша булбулнинг ҳаёт бағишловчи нағмалари сўздир.

Жисм бўстониға шажар сўздур,
Руҳ ашжорига самар сўздур.

Гулшане келди жисми инсоний,
Нутқ онинг булбули хуш илҳони.

Бўйла булбул навоси сўздуру бас
Нағман жонфизоси сўздуру бас.

Сўзнинг қимматини шунчалар оширганидан сўнг Навойй ўз сўзларининг бу юксак қадрга муносиб бўлишини тилайди.

Хосса сўз булбули Навойй зор
Ким анга нуқта боғидур гулзор.

Боғига барг, анга наво бергил,
Барг ила боғини туто бергил.

Айла гулзори гулларин тоза,
Булбулин қил баланд овоза.

Гулининг шамъини мунаввар қил,
Атридин даҳрни муаттар қил.

Сўз ва унинг қадр қиймати тўғрисидаги ана шундай илҳомли шеърлардан кейин сўзни юксак эътибор ва эътирофга сазовор этган сўз усталари — шоирлар тўғрисидаги фикрлар баён этилиши табиийдир.

«Сабъан сайёр» достонининг муқаддимасидаги олтинчи бобда Навойй ўзидан олдин «Хамса» ёзган буюк шоирлар Низомий ва Хисрав тўғрисида сўз юритади.

Бу бобнинг бошланиш қисмидаги йигирма беш байтнинг мазмуни наср ва назм ўртасидаги тафовут ва назмнинг афзалиятликлари тўғрисидаги мулоҳазалардан иборат. Сўзнинг услуби икки бўлақдан — наср ва назмдан иборат. Нутқ ҳар иккисининг терилмоғидан ташкил топади. Аммо:

Наср аро элга худ мақолат бор,
Лек назм ичра ўзга ҳолат бор.

Демак, назмнинг эътибори ортиқроқ. Назмда бир неча бўлақлар мавжуд. Уларнинг орасида энг яхшиси маснавийдир. (Ҳар икки мисраси қофиядош бўлган тизма шеър — А. Қ.) Чунки у кенгроқ фикр юритишга лойиқ майдон беради.

Навоийнинг наср ва назм тўғрисида ёрқин, лўнда айтилган бу хулосавий фикрларини шоирнинг адабиёт назариясига оид қимматли мулоҳазалари тарзида сифатлаш мумкин.

Шундан кейин Навоий ўзидан бурун «Хамса» ёзган улуг Озарбайжон шоири Низомий Ганжавий, ҳиндистонлик форсигўй шоир Хисрав Деҳлавийларни таъриф ва тавсиф қилади. Яна бошқа бир «Хамса» муаллифи Ашраф ҳам шу ерда эслатиб ўтилган.

Низомийнинг мақтови асосан унинг сўз ва назмдаги маҳоратини кўкларга кўтаришдан иборат. Навоий бу таърифни якунлаб Низомийни энг гўзал сўз устаси деб баҳолайди.

Аҳли назм афсаҳул каломи ул,
«Хамса»нинг нозими Низомий ул.

(маъноси: шеър аҳлининг энг гўзал сўз устаси «Хамса» ни шеър билан ёзиб чиққан Низомийдир.)

Хисрав Деҳлавийни эса Навоий «ишқ оташгоҳининг аҳгари (олов), балки ул шуъланинг самандари» (кул орасида яшайдиган жонивор) деб таърифлайди. Ҳар иккала шоир — Низомий ва Хисрав мадҳиясига бара-

вар миқдордаги шеър — ўн олти байтдан бағишланган.

Шундан кейинги саккиз байт Низомий ва Хисрав Деҳлавийнинг биргаликдаги қиёсий таърифидан иборат.

Низомий ва Хисрав таърифидан кейин Навоий Ашраф ёзган «Хамса» тўғрисида сўзлайди: Бу «Хамса»нинг «яхши гар бўлмаса ёмон ҳам эмас» эканини айтиб ўтади.

Навоийнинг ўз «Хамса»си тўғрисида билдирган мулоҳазалари ғоят диққатга сазовордир. Навоий тўққиз қават осмонга баробар бино барпо этмоққа ҳаракат қилаётгандай. Аммо қўлида бир ҳовуч тупроқ ҳам йўқ. Ўзи қамиш қаламнинг қилтириғи (нол) каби ожиз бўлса-да, аждаҳо сингари катта бир хазинани эгалламоқни хаёл қилади.

Не ажаб гар Навоий бедил

Қилса бу навъ коми дил ҳосил.

Ким тутубтур анинг сари ҳиммат

Қутб тамкину осмон рифъат.

Жомий мадҳияси. Шунчалар баланд ҳиммат билан танланган йўлда одим отмоқ учун Навоийга энг яхши мадакдор, уни руҳлантирувчи, кучига куч қўшувчи улуф сиймо Навоийнинг устози ва дўсти улуф шоир ва мутафаккир Абдурахмон Жомий эди.

Навоий «Сабъи сайёр»да ўз «Хамса»сининг бошқа китобларидаги сингари, Жомий мадҳиясига махсус боб бағишлайди. VII бобнинг мазмуни шундай. Унда Жомийнинг фазилатлари таъриф этилган. Жомий асарлари бирма-бир кўрсатиб ўтилган.

Еттинчи бобни Жомий шахсияти мақтовни эмас, балки Жомий ижодининг илмий характеристикаси ва Жомий асарларининг библиографияси десак хато қилмаймиз.

Навоий Жомийни фазилатлар кони ва илм дарёси деб атайдӣ. У денгиз (бахр) ва кон сирларининг би-

лимдонидир. Осмон унинг илм дарёси юзасидаги бир кўпик сингаридир. Жомий ҳикмат (физика), табиёт, илоҳиёт, риёзиёт (математика), адабиёт, арабистика, тафсир, ҳадис, фикҳ, масъала (диний ва илмий масалалар), тасаввуф (фалсафа) каби билимларни мукамал эгаллаган.

Навоий Жомийнинг бадий ва илмий асарларини бир-икки сўз билан ғоят сиқик ифодаларда шоирона таъриф ва шарҳ этиб ўтади.

«Арбаин»ики айлабон тартиб
Арабий бирла форсий таркиб¹...

Ким қаю бирга кимки топса вуқуф.
Барча мақсуд анга бўлуб макшуф,

Солди шарҳи рубоиёт андин,
Рубъи маскун аро ҳаёт андин.

Қилкидин чун Лавомеъ этти зуҳур,
Солди офоқ ичинда ламъаи нур.

Табъидин чун Лавойиҳ ўлди паид
Жилва қилди лавойиҳи тавҳид.

Зоҳир этгач, «Ашиатул — ламаот»
Ламъа қилди аён ашиъаи зот...

Чун Шавоҳидға бўлди нуқта тироз,
Қилди юз шоҳид анда жилваи соз.

Шу йўсинда Жомийнинг янғ «Тухфатул-аҳрор» («Хурлар тухфаси»), «Силсилатуз-заҳаб» («Олтин занжирлар»), «Ошиқу маъшуқ» ва бошқа асарлари эсла-

¹ Муҳаммад пайғамбарнинг «Чиҳл ҳадис» (қирқ сўз) деб ата-
лувчи ўғитларини Жомий араб тилидан тожик-форс тилига шеър
билан ағдариб чиққан. Бу ерда Навоий шуни кўзда тутмоқда.

тиб ўтилади, қасидалари, ғазалларининг тавсифи берилади.

Жомийнинг фазлидан олам аҳли баҳраманддирлар. Навоий ўзининг ана шундай улуғ зот билан қадрдон дўст эканлигини фахр билан қайд этади. Бу ифтихор туйғулари ғоят чиройли сўз ўйини орқали баён этилган.

Не камолот аро ниҳоят анга,
Не маротибда ҳадду ғоят анга...

Баҳравар андин одам авлоди,
Олам аҳлига зилли иршоди.

Майи ҳуш аҳли жонфизои ҳам,
Жомидин баҳравар Навоий ҳам.

Охирги мисрада Жомийнинг жом тахаллуси жонбахш май тўла бу жомдан баҳравар бўлган Навоийнинг хушбахтлиги орқали лутф туширилган.

Еттинчи боб Навоий ва Жомий ўртасидаги дўстлик, Навоийнинг ўз дўсти ва устози Жомийга беқиёс ҳурмат ва муҳаббатининг ёрқин ва сермазмун шоирона ифодасидир.

Саккизинчи бобда Навоий ўзининг «Сабъан сайёр» достонини қандай қилиб яратгани тўғрисида ҳикоя қилади. Бу бобдаги маълумотлар Навоийнинг ижод лабораториясига назар солишга ёрдам беради. Унда биз шоир фикрига «Сабъан сайёр» достони мазмунининг пайдо бўлиш жараёни, бу мазмун тўғрисида Навоийнинг ўз устози Жомий билан маслаҳатлашганидан хабардор бўламиз. Шу бобда Навоий Низомий ва Хисравларнинг Баҳром ва Гуландом муҳаббати тўғрисидаги достонларда йўл қўйилган нуқсонлар тўғрисидаги ўз фикрларини ҳам билдириб ўтади.

Саккизинчи бобда яна Навоийнинг биографиясига онд маълумотлар, шоирнинг ижодда ҳаёт реаллигини аниқ кўрсатиш зарурлигини таъкидловчи адабий-танқидий мулоҳазалари ҳам келтирилган.

Саксон икки байт — бир юз олтмиш тўрт мисрадан

иборат саккизинчи боб мавҳумий тасвирлар билан бошланади.

Серюлдуз ажойиб бир тун. Шоир осмоний жисмларнинг турли-туман ҳолат ва сифатлари тўғрисида фикр юритиб туриб, кўзи уйқуга кетади. У тушида ўзини фазони зиёрат қилиб юрган ҳолда кўради. Фазода етти катта гумбаз бор эмиш. Ҳар бир гумбаз турли рангда: уларда етти нодир сифатли зотлар мақом тутганлар. Бу гўзалларнинг либослари ҳам ўша гумбазлар рангига монанд. Биринчиси қора тусда, яна бири сариқ — олтин рангда, бошқа бири зангор, бири гулранг, бири кўк, бири сандалиий (қора-сариқ), бири кофурий (оппоқ) рангда. Ҳафтанинг ҳар бир кун шоир шу қасрларнинг бирида бўлади. Етти кун давомида шоир бу қасрларни айланиб чиқди. Бу қасрларда манзил тутган фарзоналар шоирга ўз иқлимларида юз берган ажиб воқеаларни ҳикоя қилиб бердилар.

Ҳар бир афсонада¹ ғаройиб кўп,
Ҳар ғариб иш аро ажойиб кўп.
Мен бу афсоналарни тутдим ёд,
Айладим жон саҳифасида савод.

Шундан кейин Навоий ўзининг хизрваш пири билан учрашганини айтади. Пир Навоийдан кўрган ҳодисаларинг ва эшитган афсоналаринг маъносини англадингми, деб сўрайди. Шоир пирдан бу фикрни тушунтиришни сўрайди. Пир Навоийга икки йил ранж чекиб сен икки-уч хазина ҳосил этдинг, энди тўртинчи хазинани яратиш фурсати келди, деб маслаҳат беради.

Вақт бўлдики, тортибон хома,
Энди тўртинчи ёзгасен нома.
Тўрт гавҳарға бергасен тартиб
Тўрт унсурни қилгасен таркиб.

¹ Навоий бу қасрларда эшитган ҳикояларини афсона деб атайди. Уларда эса воқеий ҳикоялар баён этилган.

Сўнгра пир шонрга дейдики, ўша кўрганинг етти гумбаз етти қават осмондир. Сен ўша гумбазларга ўхшаш етти қаср бунёд этасан, у қасрларда етти ҳурни жойлаштирасан. Улар қаср рангига монанд тус ва либосда бўладилар: яна эшитган етти афсонани қўшасан. Шундай деб пир шонрни «Сабъан сайёр» достонини ёзишга чорлайди.

Шоир уйғониб бу тушдан таъсирланади. У «Комили офоқ» (Уфқларни комилй жаҳондаги камолот эгаси, яъни Жомий — А. Қ.) ҳузурига бориб унга кўрган тушини айтиб беради. Бу зот ўша тушда кўринган пирнинг ўзи эди. Жомийнинг тушга қилган таъбири тушдаги пир айтган сўзларга тўғри келади. Шундан кейин ҳулоса қилиб Навоий ёзади:

Жазм қилдимки холиқи азалий
Ким анинг ҳукми келди ламязалий.

Манга бу мулкни насиб этмиш,
Фатҳ қилмоқни ҳам қариб этмиш.

Саккизинчи бобнинг биринчи бўлагига баён қилинган бу воқеалар Навоийнинг «Хамса» достонларидан ҳар бирини ёзишга қанчалар руҳий ва маънавий таъдорик билан киришганидан далолат беради¹.

Навоий «Сабъан сайёр» достонини бошлашдан олдин шу мавзуда ўздан олдин асар ёзган Низомий ва Хис-

¹ «Сабъан сайёр»да ва бошқа асарларида Навоий туш кўргани, шу тушида кўринган ҳодиса ва улар туфайли туғилган фикр шоир хаёлига кўп мулоҳазалар солгани тўғрисидаги гапларга бефарқ қараш керак эмас. Ижодкор бутун вужуди билан шу ижод жараёнига кириб кетганида, унинг бутун фикру ёди ижод билан машғул бўлганда, шундай бўлади. Муҳтарам шоир ва драматург, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Фазлиддин Шамсиддинов (Хуршид) «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» музыкали драмаларини ёзаётган пайтларида ҳар кеча тушларида Навоийни кўрганлари, Навоийнинг ўзи бу кишига маслаҳатлар бериб турганини менга айтиб берган эдилар. (А. Қ.)

рав таърифига яна тўхтайди, уларнинг таҳсинга сазовор хизматларини яна улуғлаб ўтади. Айни замонда Навоий уларнинг дostonларидаги нуқсонларини ҳам кўрсатади. Бу танқид мантиқли ва кескинدير.

Ўткир фикрли устодлардан кўплари бепарволикка берилдилар. Уларни маҳорат мағрур қилиб юборади, шунинг учун ўзлари йўл қўйган қусурларни сезмай қоладилар. Навоийнинг фикрича Низомий ва Хисравнинг шоҳ Баҳром тўғрисидаги дostonларида қуйидаги нуқсонлар бор:

1) Дostonда дарднинг чин моҳияти йўқ. У ишқдан узиб олинган. Агар бу ижодкорлар тарих ёзиш вазифасини ўз уҳдаларига олган бўлсалар, унда дoston ёзиш шарт эмас эди. Дostonнинг мазмуни ишқ билан ёқимли бўлади. Ушанда унинг ўти кўнгилга таъсир қилади. Бўлмаса бу ёлғон, хато ва бемаза бир сўзدير.

2) Айрим воқеалар ўртасида боғланиш етарли эмас. Баҳром айш учун етти қаср бунёд қилди. Уларда етти иқлим шоҳларининг гўзал қизлари маскан тутадилар. Баҳром улар билан суҳбат қилади ва тунда ухламоқ мақсадида улардан афсона тинглайди. Қизлар шоҳга афсона айтиб берадилар. Бу қизлар қиссахон қизларми? Яна тонгдан оқшомга қадар майхўрлик қилган одамнинг ухлаш учун афсона тинглаши шартми? Бу гўзал ва шўх қизларнинг жоду билан қилган ғамзалари юз туман кўздан уйқуши қочирмайдими? Уларнинг лаблари шароб сингари қатл этишга ҳозир, кўзлари ишва билан сузилиб турсаю эркак кишининг шундай қизларга сиз эртак айтиб ҳушёр турингизу мен ухлаб олайин, дейишлиги қандай гап? Одам боласидан шундай сўз чиқиши мумкинми, ахир!

3) Бунинг устига ўз замонасининг икки улуғ фозили шундай ҳайратомуз иш тутган нодонни мақтайдилар:

Мадҳини беҳисоб ёзғайлар,
Балки мавзун китоб ёзғайлар.

Навойй устодларни бу қусур учун қаттиқ койийди, бундай ишдан элга озор етажагини таъкидлайди, уларнинг мағрурлик йўлидан кетиб беҳабар бўлиб қолганларини танқид остига олади:

Оллоҳ оллоҳ, не ганж бўлғай бу,
Сарбасар элга ранж бўлғай бу.

Бўло олмас бу иш магар бу тавр,
Ки десанг ул ики ягонаи давр.

Баски устод эдилару компл;
Бўлдилар ғарралнғ била ғофил!

Навойй ўз достонида ана шу хатоларни тузатиб ўтажагини билдиради.

Эски шарқ адабиёти анъаналарига кўра, ҳар бир асар муқаддимасида ҳукмрон подшоҳга мадҳия бўлиши шарт эди. Шу қондага кўра Навойй «Сабъан сайёр»да Хуросон подшоҳи Султон Ҳусайн Бойқаро тавсифига бир боб бағишлаган (тўққизинчи боб). Ундан кейинги ўнинчи боб эса Султоннинг рафиқаси малика мадҳидадир.

Навойй ўз подшоҳи тавсифиши осмоний тушунчалар орқали бошлайди. Султон Ҳусайн мадҳи учун фалак хизмат қилади. Қуёш ўз саҳифасини тайёр тутати. Шонир Зуҳал, Муштарий, Баҳром, Зуҳра, Аторуд, Қамар каби осмоний жисмларни шоҳ хизматига жалб этади. Ана шу таърифлардан кейингина «Шоҳ Султон Ҳусайн бин Мансур»нинг тавсифи бошланади. Унда подшоҳнинг, унинг ота-боболарининг баланд даражаси эслатилади, шоҳнинг қудратли ҳокимияти улуғланади.

Аmmo Навойй ҳеч қачон қуруқ таъриф билан чеклаиб қолмас эди. Тўққизинчи бобдаги таърифларда Султон Ҳусайн шахсиятининг белгилари кўрсатиб ўтилган. Гарчи улар муболағали безаклар билан кўмилиб кетган бўлса-да, подшоҳ шахсияти тўғрисида китобхонда бир тасаввур пайдо қилади. Яна шу бобда подшоҳ ҳо-

кимиятининг қандайлиги тўғрисида ҳам сўз боради. Бу сўзларда ҳокимиятни бошқариш тўғрисидаги Навоийнинг тилаклари изҳор этилган.

Султон Ҳусайн Навоийнинг тавсифига кўра дарвишона хусусиятларга эга бўлган шахсдир. У ҳатто ўзини дарвишлардан паст тутар эди. (Бу фикрни шоир «Ҳилолия» қасидасида ҳам таъкидлаб ўтган).

Шоҳлар қуллуғин кўриб марғуб,
Анга дарвешлик бўлиб матлуб.

Гарчи шоҳларни зердаст айлаб,
Ўзни дарвешларга паст айлаб.

Ҳусайннинг ҳарбий маҳорати, шукуҳу савлати тўғрисидаги тавсифдан сўнг шоир подшоҳнинг санъатга муносабатини кўрсатади. Бу муносабат шоҳ тузган базмлар тасвирида намоён бўлади.

Бир томонда туркий наволар янграйди. Иккинчи ёнда форсий сурудун нағмалари, балки Ироқу Ажам куйлари чалинмоқда. Шоҳ бу тароналардан гоҳ баҳори хандондек кулиб нашъа қилади: гоҳ кўзидан ёшлар тўкади. У ҳар бир оҳангни ўта таъсирчанлик билан тинглайди; тарона чеккан созандаларга катта инъомлар бахш этади. У «Май ичиб беҳисоб маст бўлмай, нафс ҳукмига зердаст бўлмай» айш қилади.

Бу тасвирларда Навоий ўз подшоҳнинг бой эмоциялар эгаси деб кўрсатмоқда, унинг маънавий дунёси, санъат гўзаллигига мойил дидини таърифламоқда. Биз Ҳусайн Бойқаронинг шундайми ёки шундай эмаслигини билмаймиз. Аммо Навоий уни шундай кўрганлигини ёки кўрмоқни истаганлигини яхши англаймиз. Навоийнинг бундай ёндашуви, айниқса, эртаси эрталаб шоҳнинг одамларни қабул қилиб иш бошқариши тўғрисидаги фикрлари изҳор этилган байтларда аниқ кўринади. Подшоҳ кишиларни ширин сўз, хандон юз билан кутсин, халқ бошидан зулмни кетказсин, адолат билан эл

қўнглини шод этсин, ҳамманинг ишини саранжом қилсин.

Эшитиб ҳукм ҳар тараф мазлум,
Бори оминга айлаганда ҳужум.

Анда ширин калому хандон юз —
Бирлаким халқдин сўрарсен сўз,

Дафъ этиб халқ бошидин бедод,
Берибон додким қилурсен шод.

Бирнинг айлаб қилурга чорасини,
Бошидин дафъ саршуморасини...

Ҳар бирнинг неким бўлуб коми,
Бир дам ичра бўлиб саранжоми.

Қим ёнарлар ўқуш мурод била,
Укдалиг ишлари кушод била.

Демак, Султон Ҳусайн тавсифига бағишланган тўққизинчи бобнинг туб моҳияти подшоҳни сифатлашдангина иборат эмас. Балки бу бобда Навоий олий инсоний фазилатларни тарғиб этади. Бу фазилатлар софлик, самимият, назокат, юксак дид, камтарлик, санъатга муҳаббат, нафсдан устун тура олиш, инсонларнинг мушуқулини осон қилиш, адолатпарварлик ва халқпарварликдан иборат.

Учинчи боб малика таърифидадир. Унда шоир «Исмаат баҳористонининг шукуфта боғи ва ифбат шабистонининг гавҳари шабчироғи...» бўлмиш аёлни, унинг «икки саъд ахтар икки фарзанди»ни таърифлайди, уларни подшоҳ ёнида муносиб ва муборак мавқеда бўлишларига истак билдиради.

Сен дуресенки, шаҳга рўзисен,
Шоҳнинг дурри шаб фурузисен.

Икки ёнингда оташин гавҳар,
Дур ики ёнида самин гавҳар,

Бахтга тожи торак ўлғайсиз,
Шаҳға ҳар кун муборак ўлғайсиз

Чатри иқболингиз қилиб олий,
Шоҳи офоқ зилли иқболи.

Шундай қилиб, Навоий «Сабъаи сайёр» достонининг муқаддимасини анъаната биноан муножот, наът, подшоҳ ва унинг оиласига васфдан иборат қилиб тузди. Аммо шу мавзудаги дoston бўлакларида Навоийнинг кўнглига яқин бўлган энг эзгу туйғулар инсонга муҳаббат, инсонпарварлик, халқпарварлик, адолатпарварлик гоёлари ўзининг ёрқин бадийи фодасини топди.

Муқаддимада яна Навоий ўзидан бошқа хамсанавис шоирлар таърифини қилди, уларнинг шоҳ Баҳром тўғрисида ёзилган дostonларидаги нуқсонларни кўрсатди, ўзининг «Сабъаи сайёр» дostonида шу сюжетга киритган ўзгартиришларини изоҳлаб ва асослаб берди.

«Сабъаи сайёр»нинг муқаддимасидаги Жомий образи Навоийнинг ўз устози билан ҳамфикр, ҳаммаслаҳат бўлиб иш тутишини намоён этувчи лавҳалар жуда муҳимдир. Улар бу икки улуг мутафаккирнинг самимий дўстлиги нақадар улкан ижодий натижалар берганини яна бир бор исботлаб туради.

БАҲРОМ ВА ДИЛОРОМ

Навоий «Сабъаи сайёр» дostonининг ўн биринчи бо-бида шоҳ Баҳром тўғрисида қисқача тарихий маълумот бериб ўтади. Навоий Баҳромнинг тарихини, унинг га-лабали юришлари ва фатҳларини рад этмайди. Аммо дostonдан мақсад бу шоҳлик тарихини баён этиш эмас,

балки «Етти бўстон мажлис афрузи» тўғрисида ҳикоя қилмоқликдир.

Шу билан Навоий ўз «Сабъаи сайёр» достони қаҳрамонининг прототипи шоҳ Баҳром эканини эътироф этади. Аммо шоир бу шоҳ ҳақида тарихчиларга маълум бўлмаган ҳодисаларни тасвирламоқчи.

Шоҳ Баҳром мамлакатда адолат ва тартиб ўрнатди. Унинг қудрати қаршисида тожварлар бўйин эгдилар. Шоҳнинг хазиналари тўла, мулки обод. Шоҳ кўп вақтини айш-ишратда ўтказади. У ёқимли мусиқий куйларни тинглашни жуда ёқтиради.

Шаҳфаким ишрати мудом эрди,
Соз бирла суруд ком эрди.

Кўп эди хизматида руд аҳли,
Базмида жонфизо суруд аҳли.

Баҳром яна овни яхши кўрар эди. У моҳир мерган бўлган. Баҳром отган ўқлардан бирор сайд қочиб қутила олган эмас.

Ўқи ҳар сайд сори топса кушод,)
Захмидин сайд эмас эди озод.

Тўкубон сайд қони пайдар-пай,
Анга ҳамранг тортар эрди май.

Баҳромнинг ана шу икки қизиқуви унинг Дилоромга муҳаббат қўйишига боис бўлди.

Моний Баҳромга Дилоромни тавсиф этар экан, биринчи навбатда Дилоромнинг бениҳоя гўзаллиги, яна моҳир созанда эканлигини айтади. Агарда Дилоромнинг чиройини кўргач, бирор киши жон бермай омон қолган бўлса, Дилором чанг чала бошлаганда, у кишининг минг жони бўлса, улардан биронтасининг ҳам тирик қолмаслиги аниқ.

Ҳуснича одами нишон бермай,
Киши кўрмай аники жон бермай.

Кўрган ўлмакка қилмас охайг,
Вой, ул дамки, олса илгига чанг,

Чанги чун жонфизо садо чекса,
Ўзи ул савт ила наво чекса,

Кўрса ёхўд эшитса ким они
Қолмагай бир, гар ўлса минг жони.

Дилором ўз ҳусни ва истеъдоди билан Баҳромнинг диди ва талабларига ғоят муносиб келадиган бир ёр эди. Баҳром мусиқийни севар, мусиқий аҳлини кетказмай, ҳамиша ёнида тутар эди. Шунинг учун Дилором сингари бир гўзал мусиқий моҳирасининг шуҳрати Баҳром каби ишқибозни банд қилмоғи табиийдир. Яна овчи Баҳром бирор шикорни қўлдан чиқарган эмас. Унинг отган ўқларидан сайдлар омон топган эмаслар. Шунинг учун Баҳромнинг Дилором каби бир сайдни қўлга киритмоққа жазм қилиши ҳам шоҳ табиатининг тақозосидан келиб чиқади.

Демак, Навоий Баҳромнинг ҳаракати, туйғулари ва қарорини Баҳром характерининг мантиқидан келтириб чиқаради. Бу характер эса жонли, ҳаётий характердир.

Баҳромнинг Моний билан учрашуви, Монийга кўрсатган эътибори, меҳмондўстлиги ва меҳрибонлиги ҳам ана шу характер белгиларидан биридир.

Ов пайтида саҳро йўлида ёлғиз келаётган мусофирнинг қорасига кўзи тушган заҳотиёқ Баҳром унга диққат қилди. Бу Баҳромнинг характерига хос хусусиятдир. Ҳали Моний чўлда узоқдан пайдо бўлмасидан бурун Баҳромнинг хаёлидан шундай фикрлар ўтмоқда эди: Шоҳ Баҳром ўзининг шукуҳи, давлати, ҳокимиятининг қудратига шукроналар қилиши керак. Унинг шоҳлик фаолиятининг туб моҳияти элни шод қилмоқ, адолат билан иш тутмоқ, мақсадига эриша олмай ожиз қолган кишиларни муродига етказмоқдан иборат бўлиши лозим.

Чун тааммул қилиб бу жоҳу жалол
Кўнглига ҳардам ўтқариб бу хаёл:

«Ким бу шукронағаки қилди илоҳ,
Мени бу нав олам аҳлига шоҳ.

Элни шод айламак керакдурмен,
Адлу дод айламак керакдурмен.

Комсиз комин айламак ҳосил,
Бенаволарни айламак хушдил».

Ишни мундоғ шумора айлар эди,
Лек ҳарён назора айлар эди.

Худди шу пайтда узоқдан Монийнинг қораси кўрилади. Баҳром бу нокомнинг «Ёёқ этмоқ бу нав йўлга хиром» қилиши унга бирор шафқат риоят қилажагини ўйлайди. Шу мулоҳаза билан шоҳ ўз мулозимига икки от билан бериб у йўлчини ўз ҳузурига келтиришни буюрди. Бу лавҳани Навоий жуда аниқ, барча икир-чикирларини муфассал кўрсатган ҳолда тасвирлайди:

Бир мулозимга ҳукм қилдики: «Бот
Миниб отинга элт яна бир от .

Ул мусофирни отга миндургил
Чоптириб хизматимга еткургил».

Баҳром бу узоқда кўринган пиёда мусофирни мақсадига эриштирмоқ хаёлида унга аҳамият берган эди.

Баҳром характерининг муҳим белгиси унинг ҳар бир ҳаяжон ва интилишга қаттиқ берилиб кетиши эди. Бу ҳол унинг Дилоромга ғойибона ошиқ бўлган вақтидаги ҳаяжон ва изтироблари орқали очиб берилган.

Монийнинг Дилором тўғрисида берган маълумоти ва у гўзалнинг Моний чизган сувратини кўриб унга ошиқ

бўлган Баҳром Хитога элчи йўллайди. Улар Хито давлатининг бир йиллик солиғи миқдоридagi баҳони тўлаб бу гўзал чўри ва моҳир созандани келтиришлари керак. Дилором келгунгача Баҳромнинг тоқати тоқ бўлди. У доим Дилоромнинг сувратига термилар, уни қучоғига олмоққа интилар эди. Ишқ дардидан у беқарорликка тушиб қолди, тани заъфдан титрамоққа тушди. Бу ҳарорат борган сари авж ола борди.

Навоий ошиқ Баҳромнинг ҳолатини унинг ҳаракатлари орқали бирма-бир кўрсата боради. Баҳром дуч келган одамдан Дилором тўғрисида бирор хабар топтомоқчи бўлар, дилбарининг ватани тўғрисида сўрар, жавоб олгач, қониқмай яна шу ҳақда гап бошлар эди.

Баҳромнинг юрагидagi ишқ ўти тутаб аланга олиб кетди. Навоий Баҳромнинг ишқ оловида ёнмоқда эканини тасвирлар экан, умуман ишқ оташининг тоби фақат етишув орқалигина тинчлануви мумкинлиги ҳақида умумлашма фикр изҳор этади:

Қимки, ишқ нчра мубтало бўлғай,
Ҳар не жуз васл, анга бало бўлғай.

Ҳажр ўти неча қўйса жисмига доғ,
Сабр қилмоқ эрур ул ўт уза ёғ.

Демак ишқ оловида ўртанмоқда бўлган ошиқ учун сабр қилмоқ бу оловга ёғ қуйган билан баробар. Шундайин ишонарли ва таъсирли восита билан Навоий севгининг қудратини баён қилади.

Ниҳоят Дилором Баҳром ҳузурига етказиб келинди. Шоҳ ўз севгилиси висолига эришди.

Ҳосилан шоҳ топти чун комин,
Демагил комкин, Дилоромин.

Навоий бу ерда жуда чиройли сўз ўйини ишлатади. Дилоромни топиб шоҳ мурод ҳосил этди. Шоҳнинг дили эса ором топди.

Баҳром ўз Дилороми билан висол шодликларига кўмилиб кетди. Мана мурёду мақсадга етишган бахтли ошиқ Баҳромнинг Навоий қаламидаги тасвири:

Шоҳ Баҳром ўйла зори анинг,
Ки йўқ онсиз дами қарори анинг.

Кўзин олмай лиқосидин бир дам,
Қулоғин ҳам навосидин бир дам.

Кўз юзида қулоқ навосинда,
Жон ғамида, кўнгул ҳавосинда.

Бўлубон жонсиз, ўлмайин онсиз,
Онсиз ўлгон замон, бўлиб жонсиз.

Туну кун лаҳни бирла бода ютуб,
Юзидин базми айшини ёрутуб.

Кўрмаса они қолмайин жони,
Кирибон жони кўргач-ўқ они.

Улар ҳамиша бирга базм тузишар, бирга овга чиқшар, бирга сайр қилишар эдилар. Бундай пайтларда шоҳ яна «манзиле топибон тутуб ором, дилбари васлидан топар эди ком». . Баҳром Дилоромдан бир лаҳза узоқлашмас эди. Баҳромнинг «ўт солиб жонига висоли анинг ҳажри ёди не эҳтимоли анинг. Ёри ул эрдию аниси ҳам ул, ҳамроҳи ул эди, жалиси ҳам ул».

Навоий ошиқ Баҳромнинг юриш-туриши, ошиқона ҳолати, ўз севгилисига қанчалар боғланиб қўлганини жуда аниқ, ишонарли тасвирларда келтиради.

Энди шоҳ Баҳромнинг хатти-ҳаракатини кузатайлик. Бунда ҳам Навоий ҳаёт ҳақиқатидан чекинмайди. Аксинча, Баҳром кайфиятидаги ўзгариш туфайли шоҳлик фаолиятида юз берган нуқсонларни очиб берган. Шоҳ Баҳром севги туфайли давлат ишини унутди. Бунинг оқибатида мамлакатда тушкунлик бошланди. Улус ва Сипоҳ ичида норозилик пайдо бўлди.

Баҳром шоҳликдаги парокандаликни сезгач, унинг олдида икки савол қатъиян туғилди: ишқми ёки шоҳлик?

Навой ана шу масалада Баҳром характеридаги зиддиятни очиқ-ойдин намоён этади.

Навой шоҳ Баҳромнинг давлат иши билан шугулланмай қўйганини аниқ мисолларда кўрсатган. Ишқ туфайли подшоҳ мулк ва сипоҳга боқмайди, додхоҳларни қабул қилмайди. Подшоҳнинг бундай юриш-туриши эл оғзига тушиб кетди. Ҳар бир одам подшоҳнинг хатти-ҳаракатидаги шу нуқсон тўғрисида сўзлар эди.

Баҳромнинг хатти-ҳаракатидаги бу ўзгариш тасодифий ҳол эмас. Навой бунинг Баҳром табиатидан келиб чиққанини таъкидлайди. Баҳром ғоят қизиқувчан табиатли киши эди. У ғалаба қозонишга одатланган. Ҳозир Баҳром севгида эришган ғалаба шаробидан маст. Навой уқтирадики, ишқ шоҳу гадога баробар ўз ҳукмини ўтказади. Ишқ шамоли тоғни ҳам, хашакни ҳам барабар совуради, ишқ сели ободни ҳам, вайронани ҳам тенг даражада бузади: Ишқ аждаҳони чумолига айлантириб юборади, шоҳни эса гадо каби зору ожиз қилиб қўяди. Шоҳ Баҳром ана шундай ишқнинг асири бўлиб қолган эди.

Мамлакат ишининг тушкунликка юз ўғирниши аркони давлатни ташвишга солди. Улар подшоҳни мамлакатдаги оғир мушкулотдан хабардор қилдилар.

Энди Баҳром характеридаги асосий белги ҳаракатга келади. Баҳром даставвал шоҳ эди, сўнгра ошиқлик касб этган эди. Ҳар бир шоҳ учун энг муҳим, энг қадрли нарса унинг тожу тахтидир. Тожу тахт учун подшоҳлар ҳар қандай хиёнат ва жиноятга тайёрлар. Улар ўз отаси ёки ўғлини ўлдиришга, севгилисидан воз кечишга, одамлар қонини дарёдек оқизишга рози бўладилар. Подшоҳлар учун асосий мақсад ҳокимият. Бу мақсад улардаги инсонлик ҳиссини йўққа чиқаради. Тахту тож йўлида шоҳлар йиртқич ҳайвонларга айланиб кетади.

лар. Навоий Баҳром характеридаги ана шу хусусиятларни ифодалаб ёзади:

Билдиким, мулк иши хароб ўлмиш,
Мулк эли ҳоли изтироб ўлмиш.

Ишқдин гарчи хаста ҳол эрди,
Лек кўнглида бу хаёл эрди:

Ки, не навъ ишга айлагай тадбир,
Ки бу тавриға айлагай тағйир.

Мулкдин йўқ гузир анга ҳосил,
Ердин худ гузир эрур мушкил.

Лек кўнгли чу беҳузур эрди,
Анда ҳар лаҳза бу хутур эрди:

Ки: *«Агар бўлса шоҳлик боқий,
Топилур бўйла маҳваши соқий».*

Буки васлини топмишам пайваст,
Шоҳлик ўлмаса бермас эрди даст.

Мулк эли бўлмаса не ул бордур,
Не тириклик уйига йўл бордур.

Лек то бўлғусидур ул мавжуд,
Не аниг ғайридир эрур нобуд.

Иккисин ким деса қилмайин жамъ,
Шуша муздин дегай ёсоймен шамъ.

Кўнгли чун мулк ила хизона тилаб,
Ишқ тарк этгали баҳона тилаб»...

Бу мисраларда Баҳром характерининг бир томони яққол кўринади. Висол лаззатлари, деб фикр қилади шоҳ, менга шоҳлик туфайли насиб бўлди. Шунинг учун

подшоҳлик ҳокимиятини қўлда маҳкам тутмоқ даркор. Ишқ ва шоҳликни бир хил тутмоқчи бўлган одам муздан шам ясамоқчи бўлган одамга ўхшайди. Энди Баҳром мулк ва хазинани сақлаб қолиш ниятида ишқ таркини қилмоққа баҳона қидира бошлайди.

Навоий Баҳромнинг бундай мулоҳазаларини баён этар экан, узил-кесил хулоса қилиб ёзадики, севги билан шоҳлик бир-бирига мувофиқ келмайди. Ишқ лофини урувчи шоҳ ўз сўзига содиқ бўлмайди.

Ишқ ила шоҳлиғ мувофиқ эмас,
Ишқ лофида шоҳ содиқ эмас!

Агарда ошиқ ишқ йўлида жонидан кечмаса, ундай ошиқдан ишқ ниҳоятда йироқ бўлади.

Ошиқ ўлғонки, кечмагай жондин.
Ишқ беҳад йироқдурур ондин!

Баҳромнинг ҳозир қилган ошиқлиги қуруқ лоф эди холос. Ундай севгида самимият йўқ. Баҳром осонгина Дилором висолига етишди, ундан лаззат ва ҳаловат кўрди. Энди эса Баҳромшоҳ тожу тахтга халал етадиган бўлгани учун бу севгидан, ҳатто Дилоромнинг ўзидан ҳам воз кечишга тайёр.

Баҳром Дилоромдан қандай қилиб бўлмасин қутўлиш ниятига тушади. Тезда бу ниятнинг ижроси учун баҳона ҳам топилди.

Баҳромнинг мерганлик маҳоратига Дилоромнинг бу доимий машқ натижасидир, деб берган баҳоси Баҳромни қаттиқ газаблантиради. Шоҳ Дилоромни «Истади қатл айламак они, кесмак озод сарв раънони». Подшоҳнинг атрофидаги кишилар аёл кишига тиг уриб қатл қилиш яхши эмас, деб Дилоромнинг бошини сақлаб қолдилар.

Баҳром бу маслаҳатга кўнган бўлди. Шоҳнинг буйруғига кўра, Дилоромнинг сочларини бир катта тошга боғладилар ва уни сувсиз саҳрода ёлғиз ташлаб кетдилар.

Икки гисусидни каманд айлаб,
Ташладилар гулула¹ банд айлаб.

Гисусним улусқа эрди каманд,
Оқибат бўлди ўз ҳалокига банд.

Ҳар бир ғалабага осонликча эришган тақдир эрка-
тойи шоҳ Баҳром бегуноҳ аёлдан унинг бир оғиз ўйла-
май айтган сўзи учун ана шундай ўч олди. Чунки Дило-
ром шоҳнинг айшу ишрати, лаззат-ҳаловати учун хиз-
мат қилувчи бир чўри, гўзал ашё эди. Хўжа уни хоҳласа
авайлаб асрайди, хоҳласа чилпарчин қилиб ташлайди.

Агар биз бу ерда Навоий Баҳром деган кимсанинг
бир аёлга қилган жавр-жафосини кўрсатмоқда десак
тўғри бўлмайди. Навоий бу давҳа орқали шоҳлик та-
биатини, унга хос чиркин бир иллатни фош этмоқда.
Подшоҳлар тожу тахтдан бўлак ҳеч нарсани қадр қил-
майдилар. Улар ўзлари фойдаланиб бўлган, энди эса
салтанат ишига озгина бўлса-да, монелик қилиши мум-
кин бўлган ҳар бир инсонни, гарчи у ўз севгилиси бўл-
ган тақдирда ҳам, итқитиб ташлайдилар, шафқатсиз
махв этадилар. Яна Навоий бу ҳодиса орқали Баҳром-
нинг Дилоромга бўлган муҳаббатини ҳозиргача сам-
миятдан мутлақо узоқ эканини билдирмоқда. Улуғ адиб
учун воқеаларни соддалаштириш ёки тўппа-тўғрилиқ
ётдир. Навоий Баҳромдек мураккаб характернинг зид-
диятлари орқали дoston замиридаги воқеа ва характер-
ларнинг ҳаётийлигини кучайтирмоқда.

Кейинги воқеаларда бу мураккаблик ва зиддиятлар
янада яққолроқ кўрина боради.

Шоҳ Баҳром кечқурун ўз қасрига қайтгач, уйқуга
толди.

Шомким бодадин хароб ўлди,
Масти май, балки масхоб ўлди.

¹ Катта тош.

Эрталаб уйқудан-уйғонгач, Баҳром яна Дилоромни тилайди. Атрофидаги кишилар кеча юз берган воқеаларни шоҳга эслатадилар. Энди Баҳром ўз қилмишидан қаттиқ пушаймон ейди. Энди Баҳром характеридаги зиддият янада очиқроқ кўрина бошлайди. Баҳромда шоҳ эмас, балки инсон тикланади. У одам ошиқ сифатида фикр қила бошлайди. Баҳром саҳрога ўзи қайтиб бормоқчи, Дилоромни қидириб топмоқчи бўлади. У дейди:

Қайда бўлса топай нигоримни,
Қилайин садқа жони зоримни.

Тирик ўлса бўлай фидоси анинг,
Берибон жон топай ризоси анинг.

Улган ўлса ўзимга тиг урайин,
Диятига ўзимни ўлтирайин.

Аммо яна бу ошиқлик кайфияти шоҳлик билан тўқнашади. Шоҳлик мартабаси Баҳромга бу кўзлаган ишини қилмоққа йўл қўймас эди.

Баҳром қилган жиноятига сабаб унинг характеридаги шоҳлик ғурури ва бу ғурурнинг ошиқлик туйғуси билан тўқнашиб ундан устун чиққани эди. Энди эса Баҳром субъект сифатида объектив шароит билан тўқнашади. Ҳозир Баҳром характеридаги ошиқлик белгиси шоҳлик белгиларидан устун чиқди. Аммо шоҳлик шароитнинг объектив кучи олдида у яна ожиз қолди. Навоий шундай ростгўйлик ва бадий назокат билан Баҳром характеридаги ички зиддиятларни ҳамда характер ва шароит ўртасидаги боғлиқлик ва ўзаро шартликни ифода этади.

Қўймади тожу тахт номуси,
Айламакка ўлук замни бўси.

Топмас эрди хирад далолати ҳам,
Мони эрди хирад далолати ҳам,

Жони икки бало аросинда,
Мўр икки аждаҳо аросинда.

Не лук эрди, не тирик сони,
Бўлмас эрди тирик демак они.

Навоий Баҳромнинг Дилоромдан айрилиб қолганидан кейинги ачинарли ҳолатини бой бадий буюқларда тўлиқ акс эттирган.

Баҳром қаттиқ изтироб чекмоқда. У одамлардан чекиниб бир хилватда ўзини-ўзи азоблар, тинмай нолау фарёд чекар эди. Натижада унинг «Ким тани сустайиб қўли толди, ҳажр жисмига сустлиқ солди». Энди унинг олдинги кучи, қудрати мағрурлигидан асар ҳам қолмаган эди. Достонда Навоий Баҳромнинг монологини келтиради. Унда Баҳром айрилиқ дардида оғир мусибатлар чекиб тўлғанаётганини айтиб зорланади. У дунёдаги бор савдони, тож тахтини, давлатни унутган. У фақат Дилоромни тилайди. Дилоромсиз ҳаёт унга керакмас, Беқарор Баҳром ўз яқинларини «тиғ ила кўкрагимни чок айланг, бир-икки зарб ила ҳалок айланг», деб ёлборади. Баҳромнинг чекаётган азоб-уқубатлари, Дилоромдан айрилиб қолгани учун қилаётган пушаймони ва тортаётган дард-андуҳи энди унинг кўнглида чин севги ўти алангаланаятганини билдиради. Баҳромнинг иши «то субҳ навҳа қилмоқ эди, қону тупроқ аро йиқилмоқ эди».

Навоий Баҳромнинг ана шундай аянчли аҳволини тўла тасвирлайди. Тахту тожни деб гўзал Дилоромни қурбон қилган шоҳ ишқ томонидан мағлубиятга мубтало этилди.

Баҳром висол шодликлари билан масту аласт эканида ишқнинг фақат бир томонини билган эди. Дилоромдан айрилиб, айрилиқ тутунларининг аччиқ дудлари азобидан кўз ёшлар тўкаётган Баҳром энди ишқ қудратига тан берди ва унга таслим бўлди. Энди у ошиқлик жандасини кийди, чин ишқ йўлига кирди. Баҳром қалбини тилка-пора қилмоқда бўлган бу дард-

лар соф инсоний севги тантанаси эди. Пок ва самимий севги азоб-уқубат, дард, мусибат, кўз ёшлари билан тўла. Ишқ йўлига кирган ошиқ фидокор бўлиши шарт. Ишқда яримталикка ўрин йўқ. Киши ўзлигини тамомила, ҳеч каму кўстсиз, ишқ йўлига бағишласагина, у ошиқликнинг баланд рутбасига сазовор бўлади. Айрилиқ чангалида ўзлигини унутган, тахту шоҳликни хаёлидан ҳам чиқариб юборган Баҳром ҳозир чин ошиқлик даражасига етишган эди. Ишқ ва ошиқликнинг шоҳ ва шоҳликдан баланд туражагини Навоий ана шу мисолларда кўрсатади. Чин севги чин инсонийлик тимсолидир. Шоҳлик эса ўткинчи мартаба, шунинг учун у беҳуда. Шоҳликка интилиб ишқдан воз кечмоқ ҳалокатнинг гаровидир. Навоий бу фикрни Баҳром монологада баён этади.

Менмудурменки, чунки қилдим зўр,
Аждаҳо савлатимдин ўлди мўр.

Эмди ишқ аждаҳоси зўр этти,
Аждаҳокуш танинни мўр этти.

Ишқ чун разму кин шнор этди,
Хайли сабримни тору мор этди.

Менда бор эрди ақл ҳам, дин ҳам,
Ғамда тоқат, балода тамкин ҳам.

Не бало ишқ бошима солди,
Ким саросар бу хайл қўзғолди.

Шундай қилиб, Баҳром айрилиқ исканжасига тушгандан кейингина, Дилоромнинг ҳақиқий ошиқига айланди, ишқ кучи, қудратига асир бўлди. Эндиги воқеаларда шоҳ Баҳром эмас, балки шоҳлик хомхаёлини бартараф этиб ишқ иқтидорига бўйин эгган ошиқ Баҳром тўғрисида сўз боради. Зотан висол севги ўтини ўчиради, айрилиқ шамоли бу оловни гуриллатади эмасми?!

Шоҳлик ва ошиқлик ўртасидаги тўқнашув ва ишқнинг шоҳлик устидан ғалабаси ўн саккизинчи бобда аниқ ифода этилган.

Шоҳ Баҳром қандай кайфият ва ҳолатда бўлмасин, давлат ишлари билан шуғулланиши шарт. У тахтга келиб ўтирди. Аммо Баҳромнинг бошида ҳуши йўқ, жисми ўлик каби қотган, тахт эса унга тобут бўлиб туюлар эди. Навоий Баҳромнинг бундай ҳолатидан катта умумлашмалар қилади.

Шоҳ чун тахти узра топти мақом,
Хираду ҳуши йўқ эди то шом.

Жисмин айлаб эди ўлукдек сахт,
Тахта янглиғ бўлуб эди анга тахт.

Кимки тахт узра айлади маъман,
Тахтадур оқибат анга маскан.

Баҳромда ишқ туфайли пайдо бўлган нотоблик авж ола бориб уни бутунлай беҳол қилиб қўйди. Унинг оҳу афгонлари кўкдан ошди. У кечалари тонг отгунча нола қилиб чиқар, тонг ели юргач, сал жисми тингудай бўлса, эрталабдан кечгача ҳуши оғиб йиңилиб қолар эди.

Ишқ муҳлик,¹ фироқ эди золим,
Жисм ила ақли қолмади солим².

Баҳромнинг сиҳати бутунлай кетди, ...«тори жисми узилгали етди».

Аркони давлат ва ҳақимлар йиғилишиб маслаҳат қилдилар. Тўрт юз ҳақим шоҳни даволашга киришдилар. Икки йиллик муолижадан сўнг шоҳ сал ўзига кела бошлади. Сўнгра ҳақимлар чиройли қасрлар бино қилинса, уларни томоша қилиб шоҳ ўз савдосига даво топар деб маслаҳат бердилар.

¹ Ҳалок қилувчи.

² Соғ.

Баҳромга тобе бўлмиш етти мамлакатнинг ҳукмронлари етти қаср қурдилар. Баҳром бу қасрларни томоша қилиб сал даво топди. Аммо:

Хастанинг боқи эрди савдоси,
Хаста кўнглида ишқ васвоси.

Ким тамоғ улди ул ети паргор,
Шоҳ қолди назорадин бекор.

Энди ҳақимлар бу қасрларни гўзал сувратлар билан безашга, уларнинг ҳар бирини ичи ва ташқарисидан бир хил ранг билан бўяшга маслаҳат бердилар. Бу вазифа рассом Монийга топширилди.

Аркини давлат Монийга дедилар:

Нақшини улча сен билурсен, қил,
Неки кўнглинг тилар қилурсен, қил!

Сенга не нав қил, демак сўз эмас,
Ҳар киши сўз билур, бу сўзни демас.

Моний ишга киришди. Баҳром қасрларнинг безалиш жараёнини кузатиб дардига бир оз шифо топа борди. Қасрлар безағи битгач «шоҳ мижозиди ишқ ўтига гудоз гарчи қолиб эди, валекин оз».

Ҳақимларнинг маслаҳатига кўра етти мамлакат шоҳларининг қизлари оталари қурдирган қасрларда жойлашдилар. Улар Баҳромнинг никоҳига ўтказилган эдилар. Шоҳ булар билан суҳбат қуриб лаззат олса, зора дарди камаяр, дедилар ҳақимлар. Ҳафтанинг ҳар бир кунда шу қасрлардан бирида Баҳром базм қурарди. Базм тугаб тун бўлганида гўзал маликалар шоҳга ўзларини яқин тутмас эдилар. Кундузи шоҳ ишрат қилиши, тунда эса тўйиб ухлаши керак. Шунда унинг қуввати тикланиши мумкин. Баҳром уйқусизликдан азоб чекади. Шунинг учун унинг фармойишига би-

ноан ҳар кеча катта йўлда дуч келган мусофирни тутиб келтирадилар. У мусофир ўзи билган воқеалардан ҳикоя қилиб беради. Шу ҳикояларни тинглаган шохнинг кўнгли ҳузур топиб, кўзи уйқуга кетади.

Шу йўсинда дostonда етти саёҳатчининг ҳикоялари пайдо бўлади.

Навой Баҳромнинг муолижа жараёнини батафсил ҳикоя қилган. Қасрларнинг бино қилиниши, сўнг уларга безаклар берилниши, уларда гўзал маликаларнинг маскан тутиши ва Баҳромнинг улар билан баъм қуриши ҳақимларнинг маслаҳати билан бирин-кетин, алоҳида-аҳолида амалга оширилган тadbирлардир. Шоир қасрдаги маликаларнинг Баҳром билан муносабатлари ифбат чегарасидан ўтмаслигини айрим-таъкидлаб ўтади.

Мусофирлар ва уларнинг ҳикояларини тинглаш тўғрисидаги қарор эса Баҳромнинг ўз фикрида уйғонди. Демак ҳақимларнинг муолижалари озми-кўпми таъсир кўрсатган эди. Бутунлай беҳуш бўлиб қолган Баҳром сал-пал ўзига келиб мустақил фикр юритиш даражасига келди.

Бу тафсилотлар Навойнинг воқеалар ривожини, бу ривожнинг тадрижий давомига қанчалар аҳамият берганини кўрсатади. Навой ҳеч қачон воқеалар оқими-ни сунъий равишда тезлатиш ёки сустлашишга йўл қўймайди. Воқеалар боғлиқлиги мустаҳкам. Улар бир-бирларидан сабаб-оқибат сифатида келиб чиқадилар.

Еттинчи сайёҳ ҳикоясида Баҳром ўзининг йўқотган севгилсини Дилоромдан хабар топади.

«Сабъан сайёр»нинг ўттиз тўртинчи бобида бу хабардан огоҳ бўлган Баҳромнинг дарҳол Хоразм мулкига нишон юбориши ва ниҳоят Дилором билан топилуви ҳикоя қилинади. Хоразмлик сайёҳдан Дилором тўғрисида хабар топгач, Баҳром саҳаргача беқарор бўлди. Тонг ёришгач, Баҳром ўзи Хоразм сари отланмоқчи эди, ammo аркони давлат унга йўл қўймадилар.

Хоразмга жўнатилган қосид Баҳромнинг Хоразм шўҳига Дилоромни Баҳром ҳузурига дарҳол етказиш тўғрисидаги мактубини топширди. Баҳром Дилоромнинг ўзига ҳам мактуб йўллаган эди. Бу мактубда Баҳром Дилоромни тезроқ ўз ёнига етиб келишга даъват қилар, Дилоромсиз Баҳромга ҳаёт йўқ эканини билдирар эди.

Хожа ва Дилором Хоразмдан Баҳром мамлакати сари йўл оладилар. Орада бир манзил қолган кунни Баҳром яширинча ўз ёри ҳузурига етиб борди ва у билан учрашди. Юртга қайтишгач, Баҳром хожани ўзига хос вазир қилиб тайинлади. Энди шоҳ Баҳром севгилиси Дилором висоли билан бахтиёр эди. У тамомила соғайиб кетган, ҳафтанинг ҳар етти кунни майу ишрат билан банд.

Маҳвашлар билан қилиб май нўш,
Тутгай ўз маҳваши била оғуш.

Неча йил бўйла комлар сурди,
Ҳой-хуйин фалакка еткурди.

Шу йўсинда хушвақтлик билан умр ўтказмоқда бўлган Баҳром бир кунни ов пайтида кўп оқизилган қон ва қаттиқ ёққан сел туфайли очилиб кетган ботқоқликда ер қаърига кириб кетди. Баҳром билан биргаликда севгилиси Дилором, бутун яқинлари ва лашкари ер остига балчиққа кўмилиб йўқ бўлиб кетдилар.

Дилором тўғрисидаги хабар «Сабъаи сайёр» достонининг ўн иккинчи бобида келади.

Маҳваши лубати хитойн зот,
Кўриб андин Хитоу Чин бедод,

Ҳуснича одами нишон бермай,
Киши кўрмай аники жон бермай.

Навоий Дилоромнинг ҳуснини ана шундай таъриф-
лайди. Инсонлар орасида унинг ҳуснига нишон бера
оладиган бирор одам йўқ. Дилоромнинг гўзаллигига
жонини фидо қилмайдиган ҳам бирор киши топилмайди.

Дилором беқиёс ҳусндорлиги устига яна моҳир со-
зандадир. Агар Дилором чанг чалишга бошласа ва
чангга жўр бўлиб «ўзн ул савт ила наво чекса» борми?!
Уша пайтда унинг ҳуснини томоша қилиб наволарини
тинглаган одамнинг агар минг жони бўлгудай бўлса,
биттаси ҳам омон қолмайди.

Кўрса ёхуд эшитса ким они,
Қолмағай бир, гар ўлса минг жони.

Ана шундай беқиёс гўзал қиз, нодир истеъдод со-
ҳибаси бўлмиш санъаткор бир Хито савдогарининг чў-
риси эди. Хўжаси Дилоромни сотишга тайёр. Аммо
бундай қимматбаҳо матонинг нархи ҳам баланд. Сав-
догар Дилоромга Хито мулкининг бир йиллик хирожи
миқдориди баҳо белгиллаган.

Дилоромнинг тўла портретини Навоий унинг Баҳ-
ром ҳузурига келтирганидан кейин чизади.

Фарқидин то қадам фусуну фиреб,
Бошидин то оёғи зийнату зеб.

Юзи ёнида гисуйи мушкин,
Келтуруб карвон нофаи чин.

Йўқки ул карвони мушк сиришт,
Манзил айлаб фазойи боғи биҳишт.

Зулф йўқ, лайлким очиб ики дом,
Лек ҳар домн лайлдин бир лом.

Доми остида лолау насрин,
Тутуб анда ики газолан чин.

Кўзи жайран, қароси мушки хўтан,
Томизиб ҳоли мушкин ул жайран.

Нуқтаи холи ранги шомӣ висол,
Юзининг субҳи нуқтаси ул хол.

Юзи гулзору икки лаб анда,
Ики гулбарги булғажаб анда...

Тишлари лаъл ичинда риштаи дур
Еки ҳайвон суйи аро мўлдур.

Қошлари дайр тоқидек пайваст,
Тоқлар нчра икки кофири маст...

Дема қад, нозанин ниҳоли биҳишт,
Руҳ сармоясидин анга сириншт.

Беликим риштаи хаёл келиб,
Топмоқ ул риштани маҳол келиб...

Хур йўқ, йўқ не ҳур, балки пари,
Не пари, балки офати башари...

Бу мисралар аёл гўзаллиги, малоҳат ва латофатининг олий даражадаги бадиий таърифидир. Шоир бу ерда гўзал аёл образининг комил тасвирини беради.

Тавсиф гўзаллик соҳибасининг бошидаги фарқидан то оёғининг остигача («Фарқидан то қадам») ноз, жилва, аёллик латофати билан тўла эканлигини («Фусулу-фиреб») унинг бошдан-оёқ гўзал тақинчоқлар, безаклар билан ясатилганига ўхшатади. Яъни бу беқиёс чирой эгасининг ҳам ички дунёси, ҳам ташқи суврати бир-бирига монанд жилвагар ва дилрабо.

Шундан кейин шоир қизнинг қора сочлари, оҳу кўзлари, тимқора холи, гулзор каби чеҳраси, ундаги икки гул баргига ўхшаш лаблари, у лаблар орасида яширини-

ган, аранг кўзга кўринадиган оғзи, ипга терилган дўр сингари тишлари, майхона тоқи сингари бир-бирига уланиб кетган қошлари, жаннат ниҳолига ўхшаш позанин қомати, хаёл янглиғ нозик белини бирма-бир тавсифлайди. Бу шоирона мақтовлар бундай хур, паридан ҳам ортиқ гўзал аёлнинг ўз ҳусндорлиги билан одамият аҳлини мафтун этажасига иқрор билан яқунланади.

Ана шундай бениҳоя камолот эгаси Дилором шоҳ Баҳром ҳузурида.

Упти ер юз туман ниёз била,
Ҳар ниёзи сиришта ноз била.

Шунчалар гўзал паривашнинг шоҳ Баҳром ҳузурида «юз туман ниёз ва ҳар ниёзда сиришт ноз» билан ер ўпиши гўзалликнинг асирлигидан дарак беради. Яна бу шоҳ Баҳромнинг ўз муроди мақсадига етишганини ифодаловчи лавҳа эди.

Аммо ҳали шоир Дилором камолотининг ҳар бир қиррасини кўрсатганича йўқ. Бу асира гўзалликдан ташқари олий даражадаги чолғучи ҳам эди. Дилоромнинг созандалик маҳоратини шоир унинг чанг чалаётган ҳолати тасвирида келтирган. Дилоромнинг чалаётган нағмалари шунчалар таъсир кучига эгаки, уни эшитган эл диндан чиқишга, ҳатто ақлдан озишгача бориб етади. Яна Дилором чолғуга жўр бўлиб наво қила бошласа, у наволарни эшитган олам аҳли ўртаниб ёниб кетади.

Дилоромнинг бутун вужуди, туриш-турмуши гўзаллик ва камолат авжини билдиради.

«Сабъаи сайёр» достонида Навоий ўз аёл қаҳрамонининг ана шундай таърифини кўп таъкидлаган. Аммо Дилоромнинг Баҳром билан ов пайтида қилган диалогини ана шу кўп таърифланган қаҳрамоннинг биринчи бор ҳаракатда кўринган пайти эди.

Баҳром Дилоромнинг талабини амалга ошириб ов пайти учраган кийикни моҳирона сайд этди. Дилором

эса Баҳром ўрганиб қолган ва кутган мақтов сўзларини айтмади, балки бечора қизнинг тақдирини ҳал қилган тўғри фикрини-Баҳромга билдирди.

«Ҳар ким бир ишни варзиш этар,
Иш камолни кўр, не ерга етар»

Моҳият эътибори билан тўппа-тўғри, ҳатто маълум даражада маҳорат эътирофи бўлмиш бу фикр Баҳромга малоллик бағишлайди. Шоҳнинг озурда бўлганини кўрган Дилором ишни тўғриламоқчи бўлди, аммо акс натижа юз берди, иш бутунлай бузилди. Навоий бу ҳолни тасвир этар экан, ўзининг Дилоромга хайрихоҳлигини, унинг ҳолини диққат билан кузатиб турганини, унинг беихтиёр ҳақ гапни айтиб қўйиб, ўз қисматини оғирлаштирганини ачиниб тасвирлайди.

Шўх кўрдик, шоҳ итоб этти,
Деди: ислоҳ этай, хароб этти.

Дилоромнинг бу қисматига биз ҳам афсус қиламиз.
Мана Дилоромнинг айтган сўзлари:

Дедиким, шаҳға юз итбдурур,
Ким бу сўзким, дедим савобдурур.

Менки бир нағма соз қилсам чанг,
Руҳ чиқмоқ сари қилур оҳанг.

Йўқ эди бу мулоямат бирла,
Мунга етти мудовамат бирла.

Шоҳқим бир кийкка урди хаданг,
Десам идмонни ишга келди батанг.

Наҳотки, шу тўғри, ҳаққоний мулоҳазаларда шоҳ Баҳромнинг иззат-нафсига ботадиган бирор гаплар бўлса? Доим машғулот қилиш билан Дилором чанг чалишда камолот касб этди. Шоҳ ҳам доим овда бўлиб машқ .

қилиб кийикни маҳорат билан сайд этмоққа моҳир бўлди.

Шу гаплари учун Дилором шоҳнинг ғазабига учради. Асира қизнинг аянч қисмати ҳар қандай истеъдод, гўзаллик ва севги ҳам подшоҳлик олдида қадрсиз эканини кўрсатади. Подшоҳнинг ғазаби лутфу эҳсон кўзини кўр қилади, Дилоромдек латиф ва гўзал бир вужудни ҳам сувсиз, бепоён саҳрода ёлғиз ташлаб уни юз жафоларга мубтало этади. Узоқ фурсат номаълум бўлиб кетган Дилором ниҳоят еттинчи мусофир ҳикоясида яна дostonнинг бадний тизмасида пайдо бўлади.

Еттинчи иқлим мусофирининг ҳикояси. Бу ҳикоянинг асосий образи Дилоромдир. Агар бунгача биз Дилоромни Баҳром орқали кузатиб келган бўлсак, ушбу ҳикояда Дилоромнинг фаол ҳаракатларини кўрамиз. Унинг саргузаштларини тинглаймиз.

Навоийнинг Дилором бошига тушган ҳодисаларни мусофир ҳикоячи тилидан эмас, балки Дилоромнинг ўз сўзлари билан бериши воқеалар ривожига аниқлик бағишлайди, унинг бадний ишонарлилигини кучайтиради.

Еттинчи иқлим мусофири Хоразм элининг машҳур мусиқийчиси эди. Бирдан Хоразмда Хўжа пайдо бўлди. Хўжанинг ихтиёрида бағоят моҳир созанда бир чўри бор эди. Бу чолғучи қиз ўзининг дилфиреб нағмалари билан эл кўпглини мафтун этди. Энди у мусиқийчининг бозори касод бўлди, созанда қиз хизматига ўтди, у билан сирдош дўст бўлди.

Еттинчи иқлим мусофири Хоразмга келиб қолган Дилором тўғрисида Баҳромга ҳикоя қилиб берди. Бу ҳикоянинг биринчи қисми Дилоромнинг саҳрода Баҳром уни ташлаб кетганидан кейинги кўрган-кечирганлари тўғрисида. Ҳикоя мусофир сўзлари билан баён этилади.

Хоразм хони ўз чиройи ва истеъдоди билан барчани мафтун этган гўзал созанда қизни ўз никоҳига олмоқчи бўлади. Лекин Хўжа бунга розилик бермайди. Шунда хон Дилоромни зўрлик билан олиб кетади. Лекин Ди-

лором гўзал нағма тараннум этганида ҳамманнинг ҳуши бошидан оғар эди. Бундай ҳол ҳаминша такрорлана бергач, хон Дилором висоли ҳавасидан воз кечди. У Дилором билан сингил тутинди.

Дилоромнинг янги дўсти, хоразмлик мусиқийчи унинг нағмаларини тинглар экан, созанда қизнинг қалбида махфий дард борлигини сездн. У бир куни Дилоромдан шуни сўради. Дилором, сенга дардимни айтадиган бўлсам, бу сирдан огоҳ бўлгач, Хоразм мамлакатидан чиқиб кетишинг шарт, деб талаб қўйди. Дўсти бунга рози бўлди. Шундан кейин Дилором бу мусиқийчига ўз сири-ни очди.

Бу сир тўғрисидаги Дилором ҳикояси бир юз етмиш уч байтдан иборат. Унинг ярми Баҳром ва Дилором ўртасидаги воқеалар тасвири. Иккинчи ярми эса Дилором саҳрога ташлаб кетилганидан сўнг юз берган ҳодисалар ҳикояти.

Дилором ўзининг Баҳромга бўлган муҳаббати тўғрисида бундай дейди.

Ончаким шоҳ манга эди мойил,
Хаста кўнглум анга эди мойил.

Васлин истарга ихтиёрим йўқ,
Ҳажрида лаҳзае қарорим йўқ.

Шавқ ўти икки ёндин андоғ тез
Ки бўлиб шуъласи спехр ситез.

Демак Баҳром Дилоромга кучли муҳаббат қўйганидан Дилором қалбида ҳам Баҳромга нисбатан шундай муҳаббат пайдо бўлган эди. Энди Дилором ҳажр азобида тўлғанади, бўлиб ўтган ишлар учун ўз-ўзини койийди. У юз берган ишларда ўзини айбли санайди. «Шоҳдин илтифоти номақдур (чексиз) қилгон эркандур мени мағрур» деб ҳисоблайди. Дилоромнинг айтишига кўра,

у ўзининг бир қорабахт, гадо, қул, каниз эканини унутган, шоҳни ўзи каби бир шахс (банда) деб ҳисоблай бошлаган. Дилором ана шу кайфият ва туйғу ўзининг бошига тушган мусибатларга сабаб бўлди, деб билади. Навоий Дилоромнинг бу қарорини маъқулламайди. Лекин шоир Дилоромнинг Баҳромга қилган муомаласини оқламайди ҳам. Навоий Баҳромнинг қилганини ноҳақ деб унинг Дилоромга зулм ўтказганини қоралаган, шундан, умуман шоҳларда садоқат йўқлигини таъкидлаб ҳукм чиқарган. Аммо шоҳ ва каниз ўртасида бараварлик йўқ, ҳар ким ўз ўрнида туриши, шунга қараб иш тутиши шарт. Ҳаёт объективлиги шунини тақозо этади. Дилором ана шу оддий ҳақиқатни унутган эди. Дилором бошига шунча кулфатлар тушгандан кейингина бунини тушунди. Каниз энди дейдики, Баҳромшоҳнинг мерганлик маҳоратига:

Керак эрдик, жон фидо қилсам,
Шастининг муздни адо қилсам.

Дилором ўзининг ўша пайтда Баҳромга берган жавобини «ақлдан жаҳл сари қайтиш», «ул қадар ҳашву ҳарза (бекорчи, ноўрин гап) айтиш», деб баҳолайди. Яна тақдирга бўйин эгган бу бечора каниз шу бир оғиз сўзи учун ўзини ҳар қандай жазога лойиқ деб билади:

Ки агар адл ила қилиб чора,
Мени қилдурса эрди юз пора.

Деганимга жазо эмас эрди,
Қилганимга сазо эмас эрди.

Подшоҳ билан ўзини тенг деб билган ҳар бир кишининг, ҳатто шоҳнинг севгилиси бўлмиш зотнинг ҳам тақдири шундай эди.

Дилоромнинг Хўжаси уни кўрмоқ учун келаётган эди. Тасодифан саҳрода у ёлғиз ётган Дилоромни учра-

тиб қолади. Хўжа Дилоромни олиб Баҳром кўзидан
узоқроққа — Хоразмга жўнайди.

Хоразмга йўл олишдан олдин Дилоромнинг айтган
гаплари ҳам диққатга сазовордир.

Мен дедимким, агар канизига шоҳ
Ғазаб этти, худой эрур огоҳ.

Бор эдим улча ўлди изҳори,
Юз тумон ончанинг сазовори.

Чунки шоҳ кину қаҳрини сурди,
Тенгри асради, гар ул ўлтурди.

Дилором ўз устидаги оқ кафан сингари кийимни еч-
масдан, тўғри шоҳ ҳузурига бормоқчи, унга:

Ки гуноҳики, мен қилиб эрдим,
Ултурурдек эдим билиб эрдим...

Янги жон манга берди эрса худо
Ани ҳам келмушам қилурға фидо,—

демоқчи бўлди. Дилором шунда шоҳ «авф расмин иноят
этгусидир» деб умид боғлайди. Қанчалар маъсумалик,
инсоф ва адолатга ишонч яширинган бу мисраларда!
Ҳеч қандай гуноҳи йўқ бир покиза вужуд ўзини ўлимга
сазovor даражада гуноҳкор деб ҳисоблайди ва афв
иноят кутади!

Хўжа ва карвон аҳлининг Дилором сўзларига жаво-
би чўрини реал ҳаётга қайтаради. Улар фарёд кўтариб
Дилоромга дейдилар:

Ева десен! Узунгдаму йўқсен?
Еки хони ҳаётдин тўқсен?

Шоҳки, бир сўз учун тўкар қонинг,
Яна қилмоқ недур фидо жонинг?

Шоҳ бир шуълан фурузондур,
Ҳар кишига етишса сўзондур.

Ўт аро ихтиёр ила сурмак:
Баҳра бермас, бағайри куйдурмак.

Шоҳким бўйла тангдил бўлмиш,
Ғазаби ўти муштанл¹ бўлмиш.

Қочмоқ андин савоб эрур бу дам,
Неча андин йироқ—офат кам!

Бу гаплар ҳаёт сабоқлари эди. Навоий бу қисқа нутқда шоҳларнинг ҳақиқий қиёфасини очиб берган. Улар ёндирувчи олов, куйдиришдан бошқага қодир эмаслар. Қанча шоҳдан узоқ турса киши, шунча офатдан нари кетган бўлади. Софқўнгил Дилором бу сабоқни олиб Хўжанинг оқил маслаҳатига рози бўлди. Улар Хоразм сари кетдилар.

Хоразмга етиб келиб, эл орасида моҳир созанда сифатида шуҳрат қозониб, ўз ҳусни-чиройи билан барча элни мафтун этган Дилоромга энди Хоразм хони ошиқ бўлади. Уни хон ўз никоҳига олмоқчи бўлди. Дилоромнинг бу таклифни рад қилишига, хоннинг зўравонлигини ғоят усталик билан рад эта олишига сабаб не? Бу Дилоромнинг Баҳромга садоқатидан келиб чиқдими ёки унга муҳаббати боис бўлдими? Бу саволга дostonда жавоб йўқ. Унга севги қўйиб катта пул тўлаб соғиб олган, ардоқлаб, ҳамиша ёдида тутган, гўё усиз бирдам яшай олмайдиган шоҳ Баҳромдан бу каниз нима кўрдию ўзга юрт хонидан нима кўрар эди? «Ишқ лофида шоҳ содиқ эмас!» Дилором бу ҳақиқатга ишонган эди. Шунинг учун у Хоразм хонининг таклифини қабул этмади.

Дилоромнинг Хоразмдаги хатти-ҳаракати унинг характеридаги ўсишни кўрсатади. Ҳаётнинг аччиқ таъмин олган канизнинг ақли етуклик касб эта бошлаган эди.

¹ Алангаланувчи.

У яна бир подшоҳнинг асираси бўлишдан Хўжа қўлида чўри бўлишни афзал кўрди.

Бундай маънавий эркинликни сақлаб қола билишда Дилоромга санъат кўмаклашади. Умуман Дилоромга боғлиқ воқеалар замирида унинг санъати ва истеъдоди бош ўрин тутди. Дилором сингари гўзал аёллар кўп бўлган. Аммо унингдек моҳир созанда ва санъаткор истеъдод эгалари кам бўлган. Баҳромнинг севгиси за меҳрибонлигига ишониб подшоҳга канизларча эмас, балки тенг даражада муомала қилиш ҳам шундай санъаткорларга хос нуқсондир.

Ҳаёт сабоқларидан ибрат олган Дилором энди санъат ёрдамида ўзини Хоразм хонидан ҳимоя қила олган бир оқила аёлга айланди.

Чангини қўлга олиб айлади соз,
Чанг ила нағма айлади оғоз.

Нағма ул нав ошкор этти,
Ким эшитгач, шоҳ ўзидан кетди.

Етса ҳар кимсанинг қулоғига бу,
Инқилиб элтибон ани уйқу.

Бўлиб ўтган мусибатли воқеалардан сўнг Дилором ўзининг қанчалик подшоҳлар иштиёқига сабабчи бўлса ҳам, барибир сотиб олинувчи ёки сотиб юборилувчи каниз эканини ёдда сақлар эди. Хўжа эса уни нақадар азиз тутмасин, катта пулга сотишга тайёр савдогар эканини ҳам бу чўри унутмас эди.

Гарчи мундоқ азиздурмен анга,
Сотқун олган каниздурмен анга.

Эшитиб барча аҳлу жоҳу тамиз
Ким бор эрмиш биравда бўйла каниз.

Бўддилар нақд санж байъим¹ учун,
Тўкилар молу ганж байъим учун.

Бу мисралар Хўжа ва Дилором ўртасидаги муносабатларнинг моҳиятини очиб беради. Хўжа Дилоромни авайлаб-асраб уни катта усталар тарбиясида етук санъаткор қилиб шакллантирди. Хўжанинг бутун мақсади Дилоромни катта пулга савдо қилмоқ, ундан манфаат топмоқ эди. Дилором буни яхши тушунади:

Ҳар тарафдин чу мол рез этти,
Хўжа ўз фарзандини каниз этти.

Неча кўпрак кўриб харидорим
Тезрак айлар эрди бозорим.

Моний ҳам шу Хўжанинг гумаштаси сифатида иш тутди. У Дилоромнинг сувратини қизиб Баҳромга олиб келиб кўрсатди. Баҳром ишқибоз бўлиб Дилоромни катта пулга Хўжадан сотиб олди. Дилоромнинг ҳусну камоли ҳуснфуруш ва санъатфуруш қулдор савдогарнинг даромад манбаи, воситачи рассомнинг тирикчилик боиси, подшоҳнинг овуноқ эрмаги эди.

Навоий Дилоромнинг тақдири орқали феодал истибодди ҳукмронлигида гўзаллик ва истеъдоднинг аянчли қисматини очиқ ва таъсирли равишда кўрсатади. Бу реал ҳаёт лавҳалари эди.

Албатта Дилоромнинг бошига тушган воқеалар орасида унинг учун энг кўнглили фурсатлар Баҳром билан ўтган кун ва тунлари эди. Шунинг учун яна ўзга элларда дарбадар бўлган Дилором ўша дамларни қўмсайди, уларнинг ўтиб кетганига мотам тутди ва устидаги оқ либосини кафан деб билади. Унинг учун Баҳром билан биргаликда кечирган бахтли айёмдан ажралмоқ ўлим

¹ Савдо.

билан баробар эди. Дилором ўша фурсатларнинг яна қайтишини истайди ва кутади.

Аmmo Дилором Баҳромни севарми эди, унинг ишқида ва ҳажрида ошиқона куярми эди?

Бу саволга дostonда Навоий аниқ жавоб берган эмас. Агар шоир Баҳромнинг севги ва айрилиқда ўз қилмишларидан аччиқ пушаймонликда чеккан азобларини тўла тасвирлаган бўлса, Дилоромнинг Баҳромга оловли муҳаббати тўғрисида кўп сўз айтмайди. Яна шуни унутмаслик керакки, Баҳромнинг Дилоромга бўлган муҳаббати дастлабки паллада ошиқона эмас, подшоҳона эди. Яъни ҳар бир гўзал ва муносиб нарсани ўз қўлига киритишга ўрганган подшоҳнинг хоҳиши асосида пайдо бўлган эди. Фақат ўз айби билан Дилоромдан айрилиб қолгандан кейингина Баҳром айрилиқ ва ўкиниш исканжасида ўзининг Дилоромни қаттиқ севиб қолганини, усиз ўзига ҳаёт татимас эканини англади. Дилором Баҳром учун аввал бир лаззат, сўнгра севги объекти бўлди. Чўри қиз ўзининг ана шу мавқеига кўниккан эди. Ана шундай ҳолат Дилором учун исталган ва энг яхши бир ҳолат бўлди.

Дилоромнинг Баҳромга муносабати икки ҳолда рўйравшан кўринади.

Биринчидан: Бўлиб ўтган машаққатли саргузаштлар учун Дилором Баҳромни эмас, ўзини айблайди. Бу ожиз канизнинг юксак одамийлигидан келиб чиқади. Бу маъсума аёл қалбининг покизалиги, юксак ҳимматининг намойишидир. Бу ҳол орқали Навоий ўз аёл қаҳрамонини баланд маънавий парвозда намоён этади.

Иккинчидан: Баҳром Дилоромга ёзган махфий номасида унга муҳаббатини изҳор этган, бу севгида жон фидо қилишга тайёрлигини билдирган. Дилором бу номадаги сўзларни куйга солиб қўшиқ қилади. Бу қўшиқ Дилоромнинг ҳам севги изҳори каби янграйди.

Дилором турмуш азоб-уқубатларини торта-торта тоқати тоқ бўлган эди. У ҳамиша Баҳромга садоқатини

сақлади, у билан яна учрашув умидида яшади. Энди шу умид амалга ошиш арафасида унинг юраги ўз ёрига еттишиб висол оғушида кўмилишга интизорлик билан талпинар эди.

Дилоромнинг кўнглидаги дардлар, фиғону нолалар ва ичкиб соғинган дамларига етмоқ йўлидаги беқарорлик унинг дардли сўзларида зўр, эҳтирос билан янграйди:

Ки бу йўл не бало узоғ ўлди,
Тобидин доғим узра доғ ўлди.

Етти оғзимға ранждин жоним
Қолмади ғам емакка имконим.

Умрдин ноумид бўлдим ло!
Меҳнати ҳажр ичинда ўлдим ло!

Ул кун ўлғайми, эй, меҳри даний
Ки солиб шоҳ хизматиға мани.

Қулоғига сўзимни еткурсанг,
Аёғига кўзимни еткурсанг.

Васлдин ҳосил ўлса дармоним,
Бўлмағай ўлсам ўзга армоним!

Навоий Баҳром билан Дилоромнинг учрашувларини бадий меъёр ва муносиб мезонда тасвир этган. Баҳром Дилоромнинг сурудини эшитгач, ўзи беркинган дарахт қавагидан чиқиб «ёр аёғига бўлди андоқ паёт, ки қуёш кўргай офтобпараст» ва ҳушидан кетди. Дилором ҳам «Шоҳ аёғига дур сочиб кўзидин, борди ўпгач аёғини ўзидин».

Хўжа бу аҳволдан огоҳ бўлгач, бу икки беҳуш ётган севишганларни бир чодир билан ўради. Гўё ой билан қуёш қора парда остига беркингандай бўлдилар.

Баёнини тугаллаш мақсадида шоир улар ўзига кел-
гач не бўлганидан хабарим йўқ, деб қўшиб қўяди.

Ўзига келгач ул ики дилҳоқ,
Не дейишгандин бўлмадим огоҳ.

Шу йўсинда Баҳром ва Дилором бир-бирлари билан
қайта бор топишадилар ва бахтиёрлик билан умр кечи-
радилар.

Баҳром ва Дилором тарихи шу ерда якунланган деб
ҳисоблаш мумкин.

ИШҚ ВА МУРУВВАТ

(Аввалги иқлим мусофирининг ҳикояти. Шанба оқшоми)

Сарандиб шаҳрида Жасратхон деган қудратли бир
подшоҳ бор эди. Унинг Фаррух исмли ҳусн, ҳулқ ва
ақлда ягона фарзанди бўлган. Шоҳ саксон ёшларга бо-
риб қолганда ўғлига тожу тахтни топширмақчи бўлди.
Аммо Фаррух бунга рзилик бермади.

Фаррух бир маҳал тушида қуддуслик гўзал бир қизи
ни кўриб унга кўнгил берди. Фаррух шу қизни ахтариб
кетмоқчи бўлди. Отаси аввал рухсат бермади, лекин
ўглининг қарори қатъий эканини билгач, ноилож ризо-
лик берди ва Фаррух катта қўшин билан Қуддусга кел-
ди. Қуддусда Фаррух яна туш кўрди. Тушида унга сев-
гилинг Ҳалабдадир, деган пайғом бўлди. Фаррух қў-
шиндан кўп қисмини ўз элига қайтариб жўнатди. Ўзи
эса озгина одам билан Ҳалаб сари йўл олди. Йўл узра
бир махмил (одамлар кўтариб юрадиган супача) усти-
да ўз севгилисини кўриб қолди ва ҳушидан озди. Ўзига
келганда атрофда у гўзалдан асар ҳам қолмаган эди.

Фаррух бир қоғозга ўзини кузатиб бораётган одам-
лар учун ватанга қайтишга рухсатнома ёзиб қолдирди.
Ўзи эса шоҳона либосларини ечиб ўрнига бир қора па-

лосни ёпинди-да, яширинча ғойиб бўлди. У турли ерларда телбалардек тентираб юрди, ниҳоят бир гулхан кўлини макон қилиб ётди.

Ҳалабда Ахий номли ғоят саховатли бир бой яшар эди. У доимо ғариб, мазлумларга лутфу иноят кўрсатар ва шу сифати билан машҳур бўлган эди.

Бир куни Ахий Фаррухни вайронада учратиб қолди ва уни ўзи билан олиб кетди. Уйга олиб келиб Фаррухга кўп илтифотлар кўрсатди. Аммо бу меҳмон доим дарду алам чекар, қора палосини заррин либосларга алишмас эди. Ахий Фаррухнинг ишқ асири бўлганини фаҳмлади. Бир куни Ахий ўз меҳмонига кўп май ичкизди. Маст бўлган Фаррух Ахийга кўнглидаги бор дардини очиб солди. Фаррух севган аёлнинг бутун белгилари Ахийнинг «Ҳарам иффатига содиқ эди» (Яъни, ўша аёл Ахийнинг рафиқаси бўлиб чиқди — А. Қ.)

Ахий мурувватли эл қондасига биноан ўз рафиқасини талоқ қилиб уни Фаррух никоҳига ўтказди ва уларни шоҳона тартиб билан Фаррух элига кузатди.

Ахий ўзига ёдгорлик учун Фаррух ёпиниб юрган палосни олиб қолди.

Йўл давомида Фаррух ўз севгилисини донмо ғамли кўрар эди. Аёл Фаррухга ўз бошига тушган савдоларни айтиб берди. Фаррух ҳам уни ўз саргузаштларидан хабардор этди.

Фаррух Ахийнинг мурувватидан ҳайратда қолди ва бу гўзалга уйланиш фикридан воз кечиб, у билан акасингил тутинди.

Фаррух ўз юртига етиб келганида отаси Жасратхон дунёдан ўтган эди. Фаррух салтанатни эгаллади. У Ҳалаб услубида бир қаср қуриб тутинган сингисини ўша ерга жойлаштирди.

Ҳалабда қолган Ахийнинг иши касод бўлди. Экинларига офат етди, савдоси зиён топди, душманларининг тухматига учраб ўз шаҳри подшоҳининг қаҳрига қолди ва ниҳоят, бандиликка тушди. Аммо зиндон соқчисининг

Ахийга раҳми келиб уни қочириб юборди. Ахий Фаррух ёпинган палосни устига илиб Сарандиб сари кетди. Сарандибда у бир вайронани маскан қилди.

Фаррух Ахийдан ибрат олиб ғариб мусофирлар ҳолидан огоҳ бўлиб турар эди. Ногоҳ Фаррух вайронада ётган Ахийни кўриб қолди ва ёпинган палоси орқали уни таниди. Фаррух Ахийни ўз саройига олиб кетди, яхши ҳурматлар кўрсатиб меҳмон қилди. Сўнгра Фаррух ўз «синглиси»ни Ахийнинг никоҳига ўтказди.

Ахий унинг рафиқаси яна бир-бирлари билан топишдилар ва Фаррух давлатининг соясида бахтиёр умр кечирдилар.

Қора рангли палос етишув тонгини келтирди. Шунинг учун қора ранг кишиларга мубораклик зеби бўлди.

Баҳром бу мусофирни Ахий авлоди эканидан хабар топгач, уни ўз хизматига олди. Шундан сўнг шоҳ фароғат билан уйқуга кетди.

Бу ҳикоянинг асосий ғояси лутф-иноят, яхшиликдир. Бу фикр севги ва мурувват зиддиятида ифода этилган. Воқеалар давомида мурувват севгидан устун чиқади. Бундай мурувватга фақат чин севги ҳиссига эга бўлган инсонгина қодир бўла олар эди. Ахий ва Фаррух ана шундай зотлардир.

Фаррух ҳар жиҳатдан Навоийнинг кўнглига яқин қаҳрамон. Унинг характерида шаҳзода Фарҳод характерига хос белгилар учрайди. Чунончи Фаррух отасининг тахтни эгаллаш тўғрисидаги таклифини қабул қилмайди. Навоий шаҳзодаларнинг тожу тахтга ана шундай муносабатда бўлишларини тилар ва ташвиқ эгар эди.

Фаррухнинг севги домига илиниши ҳам Фарҳоднинг ўз севгилиси аксини ойнада кўришига ўхшаб кетади. Фаррухнинг ўз маҳбубасини тушида кўриб унга кўнгил бериши шарқ адабиётидаги кўп учрайдиган ишқ дебочасидир. Бунга ҳатто мустаҳкам ўрнашган андоза сифатида ҳам қараш мумкин. Фаррух бу севги изтироб-

ларининг зўри билан ҳокимият ва шоҳликка бефарқ бўлади, севги кўйида гадоликни шоҳликдан афзал кўради.

Шунинг учун ёр кўйида дарбадар бўлганида шоҳлик либосларини ечиб гадолик палосини ёпиниб олганди.

Ахийнинг мурувват ва футувват эгаси экани Фаррухга ибрат бўлди. Ахийнинг унга қилган меҳрибончилиги эвазига Ахийнинг рафиқасига уйланмади, балки у билан ака-сингил тутинди.

Фаррухнинг бу ҳаракатига яна бир боис ўша гулчеҳранинг Ахийга муҳаббати эди. Чин муҳаббатни яхши билган Фаррух бу аёлнинг эрига бўлган муҳаббати учун ҳурматли муносабатда бўлди. Бу Фаррух характериға хос белги, бу характернинг мантиқи тақозо қилган натижа эди.

Шоҳлик мансабига эришган Фаррух инсонпарварлик, ғариб мусофирларға лутфу иноят йўлидан борди. У аҳолининг туриш-турмушидан хабардор, уларға кўмакдош подшоҳ сифатида иш тутди. Яхшилик хизматиға бел боғлашда Фаррухға ибратли таълим берган устози Ахий эди. Ахийнинг сабоқлари умумий насиҳатлар эмас, амалий ҳаракатлардан иборат бўлган.

Навоий Фаррух образи орқали ошиқлик, мурувват, ҳимматни улуғлайди. Фаррух образи Навоий ижодидаги ижобий қаҳрамонлар сафидан муносиб ўрин олади.

Ахий ҳам худди шундай. У ўз характерининг тақозосига кўра ҳаминша кишиларға лутфу марҳамат кўрсатади, ўз давлатини, юрагининг қўрини мазлумларнинг бошани силашға, кишиларнинг ҳожатини раво қилишға сарф этади. Бу Ахийнинг Фаррухға кўрсатган меҳрибонлигида айниқса тўла намоён бўлади. Ахийнинг Фаррухға нисбатан қилган ишлари ҳаётда деярли учрамайдиган воқеадир. Навоий ана шундай ноёб ҳодисалар орқали ҳиммат ва мурувват даражасининг қанчалар

баланд бўлиши зарурлигини уқтирмақда. Зотан бундан ортиқ даражада олийжаноблик, инсонларга меҳр-шафқатни тарғиб этиш мумкинми?

Навобий ана шундай эзгулик жавобан янада юксакроқ эзгуликни келтириб чиқаради, деб таълим беради. Дарҳақиқат, Фаррухнинг Ахийга кўрсатган шафқат ва меҳрибонлиги ундан ортиқ бўлди. Демак эзгулик ўз миқдориди эмас, ундан зиёд равишда такрорланади. Инсонлар ўртасидаги муносабатлар шундай эзгу интилишларга асосланиши керак.

Аввалги иқлим мусофирининг ҳикояти мазмун эътибори билан катта бир мустақил дostonга мавзу бўла олади. Аммо Навобий воқеаларни гоёт сиқик ифодаларда баён этиб бу мазмунни икки юз эллик байтга жойлаган. Аммо ҳеч қаерда, ҳеч бир ҳодиса ёки ҳаракат ифодасида шоир юзакиликка йўл қўйган эмас. Аксинча, Фаррухнинг севги изтироблари, унинг бошига тушган савдоларини тасвир этганда лозим тўлаликни сақлайди, воқеаларнинг мантиқий асосда ривожланишига қаттиқ риоя қилади.

Масалан, Фаррухнинг кўрган тушини олайлик. Кенг сахро. Унда одам кўп. Шулар орасида бир маҳмил (кажава) кўринди. Сал кучлироқ эсан сабо маҳмилнинг пардаларини кўтариб юборди. Фаррухнинг кўзи маҳмилда ўлтирган гўзалга тушди. Йигитнинг жисми қуёш оловидек кучли ўтда ёниб кул бўлган хашак сингари ўртаниб кетди. Фаррухнинг кўнглига ишқ оташи туташи.

Навобий тасвирда воқеалар моҳиятига боғлиқ бўлган бирор икир-чикирни диққатдан четда қолдирмайди, аксинча уларга аҳамият беради, ана шундай тугунлар орқали воқеаларнинг ҳар бир бўлагини бир-бирига маҳкам улайди.

Навобий ўз асарида диологлардан ҳам ўринли фойдаланган. Диологларда баён этилган фикрлар гоёт изчил. Навобий диологлари теран мазмун, кучли манти-

қийлик, мулоҳазаларнинг аниқлиги ва жумлаларнинг сермазмунлиги билан ажралиб туради.

Мана Фаррух сафарга чиқмоқ учун отасидан рухсат сўрамоқда:

Супуруб ер жабин била бисёр,
Айлади муддаосини изҳор:

«Ким, жаҳонгардлик эрур ҳавасим,
Йўқ ани манъ этарға дастрасим.

Хирадим қилди бу ҳавас беҳад,
Чун ҳавас голиб ўлди, кетти хирад.

Бу азиматда ихтиёрим йўқ,
Азм то қилмағум қарорим йўқ.

Бўйла ишқим, манга таваллодур,
Шоҳдин рухсат ўлса авлодур.

Бўлмаса рухсат, ўлғуча оғаҳ:
Кетгудекмен бошим олиб ногаҳ».

Бу мисралар орқали Фаррухнинг кўнглида ҳаваснинг пайдо бўлиши, бу ҳаваснинг хираддан устун чиққани тўғрисида сўз боради. Яна Фаррух сафарга рухсат бўлмағи авлодир, дейди. Чунки йигит рухсат бўлмаган тақдирда ҳам сафарга азм этажаги қатъий.

Бу мисралардаги мазмун, фикрларнинг ҳар бир бўлаги бир-бири билан мантиқан қаттиқ боғланган, улар бир-биридан келиб чиқади.

Подшоҳ Ога эса:

Чекти паргола беғридин лола, |
Дедиким, эй боғирга паргола,
Фурқатинг бирла урма бағрима ўқ,
Ҳар не сўз дер эсанг дегил, мунн йўқ!

Ким бугун тонглалик бўлубдур меи,
Умру жон узрини кўлубдурмен,
Ханжари ҳажр кўнглума урма,
Мен худ ўлгум, бурунроқ ўлтурма!

Бу сўзларда шоҳнинг фикри илтижо орқали баён этилган. Отанинг кўнглига ўғли айрилиқ ханжарини санчмасин, бу отанинг вақтидан бурунроқ ҳалок бўлмоғига сабаб бўлади. Бу диологнинг қандай натижалангани бизга маълум. Фаррухнинг қарори қатъий эканини англаган шоҳ унга катта қўшин ва хазина бериб сафарга йўллайди.

Диологлар бу ҳикоятда анча бор. Ахий ва Фаррух диологи (Ахийнинг уйида), Фаррух билан маҳваш ўртасидаги диолог (Ҳалабдан Сарандибга кетаётганда), Фаррух ва Ахий диологи (Фаррухнинг юртида).

Баҳромшоҳ билан мусофир ўртасидаги диолог ҳам шу ҳикоятга мансубдир.

Бу диологлар воқеаларнинг моҳиятини очишга, воқеалар ривожиди, шунингдек, қаҳрамонларнинг ҳолати, кайфиятини кўрсатишда муҳим аҳамиятга молик.

Ҳикоятнинг асосий қаҳрамонлари Фаррух ва Ахий. Ахийнинг рафиқаси¹ гарчи воқеаларни боғлаш ва ўстиришда муҳим ўрин тутса-да, у характер сифатида таърифланмаган. У асосан боғловчи персонаж, характерларни ҳаракатга келтирувчи воситадир. Ҳикоя сюжетининг ўқи Ахий ва Фаррухнинг шу аёлга муҳаббатидир. Аммо ҳикоятнинг туб моҳияти, Ахий ва Фаррух характерларидаги эзгуликни кўрсатиш бўлганлигидан, бу аёл образи кўп ҳаракат билан таъминланган эмас. Бу образ

¹ Навоий уни маҳваш: гулруҳ деб атайти. Улар сифатлашдирлар, Н. Маллаев ва Н. Ганихўжаевалар аёлнинг номини Гулчехра деб ёздилар. Аммо Навоий бу аёлга нисбатан Гулчехра деган сифатлашни фақат бир жойда ишлатган холос — А. Қ.

ана шу эзгулик ғоясининг изҳорига хизмат қилувчи ёрдамчи образдир.

Биринчи иқлим мусофирининг ҳикоятда тимсолий бир образ бор. Бу қора палос, унинг ранги Баҳромшоҳ биринчи бор шанба оқшоми базм қурган қора қаср рангига монанд. Баҳромнинг дилсиёҳлиги ҳам шу рангга уйғун. Ошиқ Баҳромга озор бераётган айрилиқ шоми ҳам тийра. Аммо ҳикоятнинг эзгулик тантанаси билан тугалланиши бу қора рангга улғусифатлик бағишлайди. Шунинг учун Навоий хулоса қилиб ёзади:

Чунки шоҳ хилъати қаро бўлди,
Қора киймак улус аро бўлди.
Қора ранг элга тожи торакдур,
Ким бу ранг ичрадур муборақдур.

Яна қора тун кетидан ёруғ кун келиши муқаррар. Шунинг учун висол тонгига умид боғлаб яшамоқ лозим. Ушанда айрилиқнинг қора кечаси узоққа бормай йўқ бўлиб кетади.

Шоми ҳижронга қолмагай жовид,
Қайда субҳи висол топқай умид.

Етти мусофир ҳикояларининг ҳар бири ана шундай умумлашмалар, яқунлар билан ниҳоя топади. Навоий ҳар бир ҳикоятни ҳаёт билан боғлайди, уларнинг мусофирлар уйдурмаси эмас, балки кундалик ҳаётда юз берган ҳодисалар эканини таъкидлай боради. Уша ҳикоятлардаги ҳодиса ва хулосалар (масалан, биринчи ҳикоятда қора ранг тўғрисидаги фикрлар) турмушда учрайдиган айрим ҳолатларни изоҳлаб беради. Ҳар бир ҳикоячи мусофирнинг ўша ҳикоядаги қаҳрамонларга алоқадор шахс бўлиб чиқиши ҳам бу ҳодисаларнинг ҳаётда юз берган ишлар эканини исботлайди. Булар ҳаммаси Навоийнинг реал ҳаёт замирида тургани, ўз

ҳикояларини турмуш билан боғлашга катта аҳамият берганини кўрсатиб туради.

Айрим белгиларнинг ҳар бир ҳикояда такрорланиши (ранглар изоҳи, ҳикоячиларнинг ҳикоя қаҳрамонларига муносабати), барча ҳикояларнинг бир андозада бўлишлиги, уларнинг яхлитлик касб этишига хизмат қилади.

ГУНОҲ, УЗР, АФВ

(Иккинчи иқлим мусофирининг ҳикояти. Яқшанба оқшоми)

Сариғ рангли қасрда Баҳромшоҳ олтин ичида кўмилгандек зарбофт либослар билан ясашиб базм қурди.

Оқшом бўлгач йўлдан тутиб келтирилган бир мусофир Жамшид замонида Рум подшоҳи хизматида бўлган заргарнинг саргузаштларини айтиб берди. Бу заргарнинг оти Зайд Заҳҳоб бўлган. У подшоҳнинг ишончини қозонган, аммо шоҳ мулкига хиёнат қилишдан ўзини тия олмаган эди.

Зайд подшоҳни олтиндан тахт ясашга кўндирди ва шу тахтни ясамоқ учун хазинадан икки минг ботмон олтин олди. Заҳҳоб Зайд саккиз бурчакли, саккиз пояли тахт ясади. Бу тахтнинг пастки бўлагига тўртта тўти, юқори томонида тўртта товус жойлаштирилган эди.

Шоҳ тахтга ўтирганда тўтилар «Шоҳга ком ўлсин, анга бу тахт мустадом ўлсин», деб дуо қилар, юқоридаги тўрт товус эса шоҳ бошига хумо сингари соя солиб турар эдилар. Шоҳ тахтга чиқаётганда зиналар бир-бирларига тегиб паст бўлар, шоҳ тахтга ўлтиргач, зиналар яна тикланар эди. Бу тахтнинг саккиз юмалоқ гардиши бўлган. Сал ишорат қилинса, шу гардишлар ишга

тушиб тахт югуриб кетар эди. Шунинг учун уни «тахти, равон» деб атадилар¹.

Шоҳ бу тахт учун жуда хурсанд, унда гурур билан даврон сурар эди.

Зайд тахт учун ажратилган олтиндан кўп қисмини ўғирлаган эди. Зайднинг душманлари тахтдаги тўтилардан иккитасини яширинча алмаштириб қўйдилар. Бу тўтилар шоҳ тахтга ўлтираётганда «тахт рўкашдур, мусаини-фи ғашдур», деб ўргатилган жумлани айта бошладилар.

Шоҳ Зайднинг хиёнатидан шу орқали хабардор бўлди ва уни зиндонга ташлади.

Зайд бир йўлини қилиб зиндондан чиқиб қочди ва Фаранж элига етиб келди. У Қўстантиния шаҳрида макон тутди. Бу шаҳарда олтин бутлар ўрнатилган бир бутхона бор эди. Зайд ўзича, бу ерда шунча олтин туриб мен шоҳнинг олтинини яшириб юрган эканман деб ўйлади. Зайд ўша кунни бутхонага кириб ибодат қила бошлади. Ниҳоят у бутхона аҳлининг бошлиғи бўлиб олди. Зайд ҳар кеча секин-аста ҳеч кимга билдирмай олтин бутларни ясама бутлар билан алмаштирар эди. Барча олтинларни шундай қилиб йиғиштириб олгач, уларни олиб қочиб кетди.

Зайд Румга қайтиб келган пайтида подшоҳ қаттиқ касал эди. У шоҳни даволади ва яна унинг илтифотига сазовор бўлди. Сўнг Зайд ўзи келтирган олтинларни шоҳга тақдим этди.

Зайднинг душманлари ҳам подшоҳга кўп хиёнат қилган эдилар. Улар зиндонга солиндилар.

Шоҳнинг фармойишига кўра олтинлар халққа ула-

¹ Бу ерда «тахтиравон»нинг тасвирини муфассал келтиришдан мақсад Зайднинг устакорлиғи эмас; балки Навоийнинг техникавий янгилликларни қанчалик бой тасаввур қилганига муҳтарам китобхонларнинг диққатини жалб этмоқликдир. Дарҳақиқат, XV асрда ҳозирги ўзи юрар зиналарни: гўзал ва муҳташам лимузинларни фикрга келтирмоқ учун қанчалар келажакка ёрқин назар қилмоқ лозим эди — А. Қ.

шилди, оқу қаро кишилар барчаси сариф олтинга кўмил-
дилар. Бандилар ҳам зиндондан озод қилинди. Улар-
нинг ранги олтин каби сарғайиб кетган эди.

Ҳикоячи мусофир румлик табиб экан. У Зайд авло-
дидандир. У Баҳром хизматиға кирмоқ учун келмоқда
экан. Шоҳ Баҳром бу мусофирни ўз надимлари қато-
риға қўшди, сўнг осуда уйқуга бош қўйди.

Бу ҳикоят, хиёнат, узр ва авф тўғрисидадир Навоий-
нинг фикрича, гуноҳсиз банда йўқ, ҳар бир киши қан-
дайдир хатога йўл қўйиши муҳаққақ. Шунинг учун агар
айбдор ўз айбини бўйнига олиб тавба-тазарру қилса у
лутф уноятга сазовордир.

Гарчи гуноҳнинг ҳаду поёни йўқ,
Айламасанг авф ҳеч имкони йўқ.

Чунки чекибон лутф саропардаси,
Кечсанг алар кардау нокардасин.

(«Ҳайратул-аброр»дан)

Ушбу ҳикоят ана шу қонданинг исботиға хизмат қи-
лади.

Зайд шоҳ атрофидаги амалдор ва ҳунармандлардан
бири. У сарой доирасидаги барча шахслар каби қатор
фазилат ва иллатларға эга. Зайднинг фазилати моҳир
заргарлиги ҳамда билимдон табиб эканидадир. Яна у
ғоят тадбиркор, ҳар қандай шароитда ўзи учун йўл то-
пиб мураккаб вазиятдан қутулиб чиқиб кетишға қодир,
чаққон, уддабурон бир кимса эди.

Унинг асосий иллоти маишатпарастликдир. Зайд
ойу йилларни айш билан ўтказар эди. Айшу ишрат эса
пул, бойлик эвазига қўлга киради.

Шу сабабли Зайд ўз моли билан шоҳнинг молини
фарқ қилмас, мамлакат хазинасидан ўғрилиқ қилар,
шоҳ ҳақиға хиёнат қилиб умр ўтказар эди.

Чун амонатда бедийнат эди,
Иши шоҳ молиға ахиёнат эди.

Шоҳ эса Зайднинг хиёнатидан беҳабар, уни ўзига яқин тутар, унга ишонч билан қарар эди.

Подшоҳ Зайднинг ҳунаридан мамнун бўлгани туфайли унинг баъзи айбларини билса ҳам парво қилмас эди.

Бу шоҳ сарой муҳити, унга алоқадор шахсларнинг типик кўринишидир. Сарой атрофида турли товламачилар, шайтонсифат ҳунармандлар, ўғри ва каззоблар ўралишуви табиий ҳолдир. Навоий буни яхши билар эди.

Зайднинг хиёнати унинг душманлари томонидан шоҳга ғоят оригинал усулда хабар қилинганда шоҳ хайрон қолди ва деди:

Ки, бу иш қилғон киши бўлғай,
Ким анинг Зайд ила иши бўлғай.
Ваҳм этиб андин айламиш ноком,
Айбини қуш тили била эълон
Ул агар Зайддин ҳаросондур,
Бизга таҳқиқи беҳад осондур.

(Таъкид менки — А. Қ.)

Демак сарой аҳли Зайддан қўрқар, унинг хиёнатини шоҳга очиқ айтишга журъат қилолмас эдилар. Подшоҳ ҳам шу аҳволни билар эди. Чунки тўтилар Зайд сирини очганларида бу ишни уюштирган одамлар Зайддан қўрқиб шундай йўлни танлаганларини шоҳ дарҳол фаҳмлади. Зайдни жазоламоқ эса подшоҳ учун жуда осон эди. Чунки подшоҳ билан ҳамдам бўлмоқ «аждаҳонинг комида мақом тутмоқ» билан баробардир. Шундай шароитда кеча шоҳнинг эркатойи бўлган хиёнатчининг бугун ҳибсга тушиши табиийдир.

Ҳикоятнинг охирида маълум бўладики, Зайдни тутиб берганларнинг ўзлари ҳам кўп хиёнатлар қилган эдилар.

Шоҳ алардин кўриб жиноят кўп.
Ҳам бўлиб эрди беиноят кўп.

Подшоҳ уларни ҳам зиндонга таъшлaш нияти бор эди. Аммо хасталик туфайли бунн унутди. Зайднинг тавбасидан кейин унинг талабига кўра шоҳ ўша хиёнатчиларни банди қилишга буюрди.

Демак бир хиёнатчини шоҳга чақиб, уни йўқотгач, ўрнини бошқа хиёнатчилар эгаллаб олар ва хиёнат давом этар эди. Зайднинг душманлари аввал Зайднинг шоҳ яқинидаги баланд мавқеини, сўнгра эса унинг зиндон чоҳидаги ўрнини эгалладилар. Бу ҳикоятда шоҳ атрофида бирор покиза, соф кўнгилли одам учрамайди. Подшоҳ саройининг ҳавоси шунчалар бўғиқ ва тубан эди. У ерда хиёнат ва жиноят ҳукмрон. Худди шундай муҳит биринчи иқлим мусофирининг ҳикоясида ҳам тасвирланган. Ахий Фаррухга иноят кўрсатиб, уни хурсанд этиб ўз элига қайтаргач, бир неча туҳматчилар шаҳар шоҳига бундай хабар етказадилар:

Ки: «Ахий мамлакат қилурга хароб,
Яна бир шоҳга ясаб асбоб.
Шоҳнинг шаҳридин узотибдур,
Ўзга душманлар ичра қотибдур».

Ахийнинг эзгу ишларини душманлари шундай тескари талқин этдилар. Натижада бегуноҳ Ахий оғир азобларга мубтало бўлди.

Бу тафсилотларнинг аҳамияти шундаки, Навоий подшоҳ саройидаги нопок шароит ва разил унсурларни фош этади. Бу муҳитда хиёнат, ҳасад, қўрқоқлик ва зулм ҳукмрондир. Ҳеч ким бир-бирига ишонмайди: фақат сурбетлик, чақимчилик, зўравонлик ўз ҳукмини ўтказди. Шундай чиркинлиги билан яна бу даргоҳ мамлакат, халқ ҳаётини бошқаришга даъво қилади.

Бундай аҳвол Навоий яшаган замонда хусусан унинг ўзи мансуб бўлган шоҳ саройи муҳитига ҳам хос кўринишлар эди. Навоий бундай ҳолатни қоралайди; уларнинг тубан ва номуносиблигини кўрсатади. Шоир ўз

ҳикоятларини замон ва ундаги мавжуд шароит билан боғлаб боради.

Зайднинг саргузаштлари. Зайднинг бошига тушган ҳодисаларни уч даврга бўлиш мумкин. Биринчи давр Зайднинг Рум шоҳи қошида баланд мавқега эга бўлган пайти. Бу вақтда у шоҳга ҳам яхши хизмат қилди, ҳам яширинча шоҳ олтинларини ўғирлаб, айшу ишрат билан машғул бўлди. Ниҳоят ўз хиёлати учун Зайд жазо топди.

Иккинчи давр Зайднинг Қустантиниядаги кечмишлари. Учинчи давр Зайднинг Румга қайтиши, шоҳга садоқат кўрсатиб яна ўз баланд мавқеени тиклаши.

Навой ҳикоятда ана шу уч даврда юз берган ҳар бир ҳодисани оз сўз ва мазмундор мисраларда аниқ ва имкон борича батафсил баён этади. Ҳар бир икир-чикирни диққатдан четда қолдирмай, воқеаларнинг мантиқий боғлиқлигини таъминлайди.

Зайднинг бутхонадаги олтин бутларни ўғирлаш мақсадида бутпарастликни қабул этиши, бутпарастлар ичида баланд мақом касб этиб ниҳоят уларга пешволик мартабасигача етиб олиши Зайднинг ишбилармонлиги, чаққонлигидан дарак беради. Бу яна унинг характеридаги ёлгончилик, хиёнаткорликнинг бир кўриниши эди. Зайднинг Қустантинияда қилган фирибгарликлари Румдаги алдамчиликдан қолишмайди. Бу Зайд характерининг моҳиятидан келиб чиқади. Ҳам моҳир уста, ҳам уста қаллоб ва хиёнатчи характерини Навой Зайднинг ҳаракатлари орқали очиқ кўрсата боради. Фақат Зайднинг Қустантиниядаги хиёлати бошқа мақсадга, яъни Румдаги хиёлатини ювиш мақсадига хизмат қилиши керак эди. Аммо хиёнат хиёнатлигича қола беради. Унинг вазифаси ўзгарган билан моҳияти ўзгармайди.

Зайд Румга қайтгач, яна алдамчилик қилади. У қалбаки пушаймон билан маҳфиёна зиндон чоҳига ту-

шиб ўлтириб олади. Подшоҳ бундан хабардор бўлиб уни ўз ҳузурига чорлаганида, Зайд аввал ўз душманларини жазолашни талаб қилади, акс ҳолда чоҳдан чиқмаяжagini билдиради. Зайд касал шоҳга зарур эди. Шунинг учун шоҳ Зайднинг айтганини амалга оширади. Шундай қилиб Зайднинг талаби ижро этилди. Кўриниб турибдики, Зайднинг ўз мақсадларини амалга оширишдаги асосий қуроли макр ва ҳийлагарликдир. Зайд образида шоҳ атрофини ўраган фирибгар, алдоқчи, хиёнаткор, аммо ўз ҳунарига моҳир ва доимо бу маҳоратини сунистеъмол қилувчи шахсни кўрамиз.

Навоий Зайд ҳаракатлари орқали бу характери очиб беради, уни шоҳ саройида ўралашадиган шахсларга хос типик характерга айлантиради. Зайд рақибларининг хиёнатчи эканлиги ҳам шу ҳулосанинг исботи учун хизмат қилади.

Шоҳ саройидаги муҳит, ўзаро муносабатлар, ана шундай характерларни туғдирувчи, шакллантирувчи ва ўстирувчи шароит эди. Шоҳнинг ўзи ҳам бу шароит ва характерлар фаолияти қаршида ожиз бўлиб, шу объектив омиллар билан ҳисоблашмай иложи бўлмаган.

Бу ҳикоятдаги шоҳ инсофли ва ҳушёр фикрли бир инсон образидир. Шоҳнинг ўз атрофида юз бераётган хиёнат ва ёлғончиликка, тубанлик ва чиркинликка баъзан бепарво бўлиши, биринчидан, ҳам унинг шу шароит олдида ожизлигидан, ҳам унинг бу ҳолга кўникиб кетганидан дарак беради. Иккинчидан эса, шоҳнинг характерида афв фазилати катта ўрин олган.

Навоий ҳукмронларни ҳамиша афвга ундар эди. Ушбу ҳикоятдаги шоҳ ҳам афв асосида иш тутди. У ўз ҳузурига узр сўраб келган Зайднинг гуноҳидан ўтди. Зайднинг банди қилинган душманларини ҳам кейинчалик маҳбусликдан озод қилди. Яна шоҳ Зайд

томонидан шоҳга тақдим этилган бойликларни элга улашишга буюради.

Ганжи қорунни ҳеч қилмай бийм,
Этти дин аҳлига борин тақсим.

Ҳукм қилдики, тўнин оқу қаро,
Қилдилар фарқ сариқ олтин аро...

«Сабъан сайёр» ҳикоятларида Навоий ранглар муносабатини моҳир рәссомлар каби тасвирлаган.

Агар биринчи иқлим мусофирининг ҳикоятида қора ранг Баҳром кайфиятидаги айрилиқ мотами рангига монанд келса, Навоий қора тун кетидан тонг ёришуви фикри билан бу тасаввурни бир мунча юмшатади.

Иккинчи иқлим мусофирининг ҳикоятида сариқ ранг асосий ўрин тутаетди. Шунинг учун асосий тасвир воситаси, ҳикоя мазмунида бош ўрин олган воқеалар олтин билан боғланган. «Тахтиравон» ва бутхоналардаги бутлар олтиндан ясалган. Элга улашилган олтинлар кишиларнинг кийган зарбафт либосларига безак бўлдилар, одамларга шодлик бағишладилар. Яна зиндондан озод қилинган гуноҳкорларнинг ранги олтин сингари саргайиб кетган эди. Шу туфайли элга кулги бўлдилар.

Ниҳоят биринчи ҳикоятдаги тонг тўғрисида айтилган фикрлар иккинчи ҳикоятда ўз мантиқий давомини топди. Тонг чеҳраси саргаймаса, чарх унга қуёшни кўрсатармиди?

Бўлмайин субҳ заъфароний чеҳр,
Чарх кўргузмас анга ҳаргиз меҳр.

8

Демак ҳижроннинг қора шони чекинмоқда, висол қуёши чиқишини интизорлик билан кутаётган субҳнинг чеҳраси заъфароний рангда эди.

ҚИСМАТДАГИ САРГУЗАШТЛАР

(Учинчи иқлим мусофирининг ҳикояти. Душанба оқишони)

Мисрда ғоят қарамли бадавлат бир киши бўлган. Унинг Саъд исмли ўғли бор эди. Саъд ақл ва фазилада нодир бир йигит.

Бир маҳал икки мусофир бу хонадонда меҳмон бўлдилар. Меҳмонлар яшил либосда эдилар. Улар билишга ғоят қизиқувчан Саъдга қуйидаги ҳикояни айтиб бердилар:

Шаҳрисабз ёки Кеш деб аталган шаҳарда Китвар деган жой бор. Бу ерда бир бутхона мавжуд. Ким ўша бутхонада тунаб қолса, тушида икки қуш келиб унга фол очадилар. Бири яхшилик, бири озору ранжни билдиради.

Саъд бу воқеага жуда қизиқди. У Шаҳрисабзга бориб ўша ишлардан огоҳ бўлмоқчи бўлди. Отаси олдин розилик бермади, сўнгра ўғлининг қарори қатъий эканини билгач, ноилож розилик берди.

Саъд ўша мусофирлар ҳамроҳлигида Шаҳрисабзга етиб келди ва айтилган бутхонада тунади. Тушида икки қуш Саъд ёнига учиб келиб қўндилар. Улардан бири сенга пари насиб бўлади, деб башорат қилди. Иккинчиси эса дев қўлида асир бўласан, деб фол айтди.

Бутхонада кўрган тушни Ҳаким Пайлақус таъбир қилар эди. Саъд Пайлақусни бир ғор ичидан ахтариб топди ва ўзи кўрган тушни таъбир этишни сўради.

Пайлақус узоқ фурсатдан бери Саъдга интизор эканлигини, Саъд тўғрисида Пайлақусга ҳам ўша бутхонада кўрган тушида пайғом бўлганини айтди.

Пайлақуснинг тушида икки қушдан бири, ватанинг қора гўр бўлади деган, иккинчиси эса Саъд сенга йўл кўрсатувчи юлдуз бўлади, деган экан. Бу тушни хизр-ваш пир таъбир этган. Пир Пайлақуснинг таъбир илми билан шуғулланажagini билдирган ва қолган гапни

«Жомаспнома»дан ўқийсан, деган. «Жомаспнома»да эса Пайлақуснинг юз йил ғор ичида ётиб таъбир билан шуғулланиши, сўнгра эса Саъднинг келиши, Саъднинг кўрган тушини таъбир этгандан сўнг Пайлақуснинг юксак камолот касб этиб ғордан қутулиши ёзилган экан.

Пайлақус таъбир қилиб дейдики, Саъдга Шаҳрисабз подшоҳининг гўзал қизи насиб бўлажак. Шоҳнинг яккаю ягона фарзанди бўлмиш бу қиз мустаҳкам кўрғон ичида яшайди. Қимқи уни ўз никоҳига тиласа, уч шартни бажариши керак: Кўрғон йўлидаги соқчи дев Қатронни курашиб енгиши лозим. Сўнг олим саволига жавоб бера олиши, ҳамда фирибгарнинг найрангини ечиши даркор. Шу ишлардан бирортасини удалай олмаган одамнинг бошини кесиб суяқларини итларга ташлайдилар, қавму одамларини эса талон-тарож этиб юртдан ҳайлайдилар. Ҳар куни бир неча мазлум шу қизга етишаман деб умр—жонидан маҳрум бўлади.

Пайлақус Саъдга бир муҳра (соққача, мунчоқ) берди, яна Саъдга бир нома ёзиб берди. Агар Саъд кураш чоғида муҳрани оғзига солиб, унинг сувини душманга сочса, душманнинг кўзи уйқуга кетар эди. Яна Пайлақус Саъдга куч бағишловчи сўзлар ўргатди. Иккинчи соқчи олим эса Пайлақуснинг шогирдидир. Агар Саъд ушбу номани олимга топширса, у Саъдга ёрдам кўрсатади. Олимнинг ёрдами билан Саъд фирибгарни ҳам енга олади, Пайлақус шодлик билан дуо қилиб Саъдни кузатиб қўйди.

Саъд бояги икки ҳамроҳи билан Шаҳрисабз шоҳи ҳузурига келиб унинг қизини сўраб арз баён қилди. Шоҳ эртасига эрталаб жангга киришишга рухсат берди. Шоҳга Саъд маъқул тушган эди.

Эртага бўлажак ғалабали кураш иштинёқида Саъд ўз манзилида катта базм ушютирди. Базм авжига чиққанида Саъд мастлик билан ёр кўрғони сари йўл олди. Кўрғон соқчиси дев бу масту беҳуш йигитни осонлик билан тутиб олди ва бандиликка солди. Дев эртага

жанг олдидан бу бандини ўлдириб ўз душмани кўнглига ваҳима солмоқни ният қилди.

Саъд эртаси куни уйғонганида ўзини зиндонда кўрди. Биринчи қушнинг фўли амалга ошган эди. Саъд фор бошига қўйилган тошни олиб ташлаб эркинликка чиқди ва жангга отланди.

Жанг бошлангач, Саъд Пайлақус берган муҳра ёрдамида дев Қатронни курашда енгди. Иккинчи кўрғонга етиб бориб бу кўрғоннинг соқчиси бўлмиш Ҳакимга дуч келди. Ҳаким Пайлақуснинг номасини олгач, ер ўпиб Саъднинг хизматига тайёр эканлигини изҳор этди. Учинчи кўрғоннинг соқчиси Зол эса у Ҳаким томонидан ипдан ва латтадан ясалган тимсол эди. Саъдга Ҳаким уни бир тепиб ўтиб кетаберасан, деб йўл кўрсатди. Саъд Ҳакимнинг айтганини қилди.

Шоҳ Саъднинг ғалабаларидан мамнун бўлиб, уни ўзига куёв қилди. Саъд ўз ёри билан топишиб шоду хуррамлик билан ҳаёт кечирди.

Шаҳрисабз подшоҳи дунёдан ўтгач, Саъд шоҳликка ўлтирди. Унинг адолатидан мамлакат обод, халқ хурсанд эди.

Яшил ранг баҳор рангидир. Хизр ҳам зангор ранг туфайли абадий ҳаётга эришган.

Бу ҳикояни сўзлаган мусофир Саъднинг уруғларидан экан. Баҳромшоҳ уни шаҳар ҳокими этиб тайинлади. Сўнгра Баҳром ғамдан холи бўлиб тинч уйқуга кетди.

Бу ҳикоятда олдиндан белгилаб қўйилган қисмат, унинг турмушдаги ўрни, шу қисматга бўйсуниб тўғрисидаги фикрлар изҳор этилган.

Саъднинг тақдири, яна таъбирчи Ҳаким Пайлақуснинг олдиндан белгилаб қўйилган кечмишлари ана шу фикрнинг амалга оширилишини кўрсатувчи лавҳалардир.

Саъднинг бутун фаолияти олдиндан белгиланган қисмат тақозосига кўра амалга оширилади. Унинг оти (Саъд — бахтиёрлик) бу қисматнинг бахтли эканига

ишорадир. Саъднинг илм ва фазли, иноятли, очиққўл, қўрқмас, сахий, мусофир—ғарибларга меҳрибонлиги ва бахтли тақдирнинг юз беришига восита бўладилар. Саъднинг бу фазилатлари унга отасидан ўтган эди.

Ота ва ўғил махсус меҳмонхона бино этиб у ерда сафар аҳлига меҳрибонлик кўрсатар эдилар. Уларнинг марҳамати шунчалар чексиз эдики, ундан баҳра топган меҳмонлар ҳам уялиб қолар эдилар.

Саъд бу ишни шуҳратпарастлик мақсадида эмас, балки оламли кўрган одамларнинг билганларини ўрганиш, қандай қилиб билик касб этганларидан ибрат олиш мақсадида қилар эди.

Навойи бу таъриф ва тавсиф орқали фақат ўз қаҳрамонининг ижобий сифатларини кўрсатишнигина кўзда тутган эмас. У Саъднинг одамларга марҳаматли экани орқали унинг юксак ҳимматини, ана шу лутфу иноятлар орқали Саъднинг фазлу камоли ва билим доираси қанчалар ортганини намоён этмоқда. Демак, билимдонлик ва камолнинг сабабчиси инсонпарварлик ва марҳаматдир.

Воқеаларнинг мантиқий жиҳатдан қаттиқ боғлиқлиги, уларнинг узлуксизлиги, тасвирнинг аниқ ва ишонарли бўлишига хизмат қилади. Навойининг ҳар бир асарига каби учинчи иқлим мусофирининг ҳикоятида ҳам шу қоидаларга риоянинг мустаҳкамлигини кўрамиз.

Икки меҳмон яшил рангли кийимлар кийган эдилар. Шунинг учун табиий Саъд улардан:

Ки қаю мулк сизга бўлди мақар?
Недин ўлди либосингиз аҳзар?—

деб сўради.

Меҳмонлар зангори сабззорларга кўмилган Шаҳрисабз шаҳридан эдилар, бу мамлакатнинг табиати бой, яшил боғлари кўп эди. Уни Кеш ҳам деб атайдилар. Меҳмонлар яна Саъдга Шаҳрисабз яқинидаги Китвар

деган жой тўғрисида, у ердаги ажойиб бутхона, унда тунаган одамнинг бошига тушадиган турли савдолар тўғрисида сўзлаб берадилар. Шунга аҳамият бериш керакки, ўша даврларда кишиларнинг билим доирасини кенгайтирувчи восита асосан ана шундай суҳбат ва мулоқотлар бўлган.

Саъд билан бу икки мусофир ўртасидаги ҳамкорлик то ҳикоятнинг охиригача давом этади. Мусофирлар Саъдга Шаҳрисабз сафарида ҳамроҳ бўладилар, уни Шаҳрисабз шоҳи ҳузурига олиб келадилар. Демак Саъд ва мусофирлар бадий чизиғи ҳикоятнинг бошидан охиригача изчиллик билан давом эттирилади.

Саъднинг сафарга отланиши отасининг дастлаб сафарга рухсат бермаслиги, сўнг ўғлининг шашти қатъий эканлигидан ноилож ризо бўлиши биринчи ҳикоятдаги Фаррухнинг сафарга отланишига оид лавҳани эслатади. «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳоднинг Юнон элига сафарга чиқмоқчи бўлганида ҳам отаси рухсат қилмаган эди. Демак ота-ўғил ўртасида сафар тўғрисидаги ихтилоф ҳар бир асарда такрорланади. Сафар тасвирига оид ҳикояларда бу ҳолат зарурий, бир андоза сифатида иштирок қилади. Лекин буни ёзувчининг хоҳиши ёки муайян зарурий қолип деб қараш тўғри бўлмайди. Бу реал турмуш кўрнишидир. Қайси бир ота хоҳ Саъднинг, хоҳ Фаррухнинг, хоҳ Фарҳоднинг отаси ўз севиқли ва ягона фарзандини нотаниш элларга мусофирликка жўнатишга рози бўлар эди? Яна бу сафар хоҳиши ярим хаёлий, ярим афсонавий сабаб — тушда (ё ойнада) кўрган образ, ёки ўткинчи йўловчиларнинг тасодифий ҳикояси туфайли пайдо бўлган бўлса.

Сафарнинг бошланиши ҳам худди шундай андоза асосида тасвир этилади. Саъд ва Фаррух катта қўшин ҳамроҳлигида йўлга чиқадилар. Фарҳод билан отаси Хоқон ўзи бирга кетади. Бу ҳам ҳаёт реаллигининг инъикоси эди.

Саъдни кузатиб бораётган қўшиннинг тасвирига
Навий анча ўрин берган:

Айлади амр Саъди озода
Сафар асбобни этмак омода.
Ишчилар ўн кун этти жаҳду шитоб,
Токи бўлди мураттаб ул асбоб...
Бухтийи симкаш қатор-қатор,
Юки ичра дирам ҳазор-ҳазор.
Тўрт юз қул камар ба зар бори,
Лаъли дурдин безаб камар бори.

Йўлга олинган бойликлар, олтин камарли қуллар
Саъдга керак бўлмайди. Уларнинг воқеалар ривожига
ҳеч қандай иштироки, айниқса таъсири йўқ. Аммо шоир
бу тафсилотларни келтирар экан, воқеалар тасвирининг
реаллигини оширади, бу воқеалар сувратини ўқувчи
тасавурида аниқ туғиладиган қилиб чизади. Яна бу
сафар ҳашамати Саъд отасининг молу давлати, унинг
мавқеи, ҳамда фарзандига ғамхўрлиги, меҳру муҳаб-
батидан нишон беради.

Яна бу лавҳа Навоийнинг достонидаги воқеалар тиз-
масига оид бирор тафсилотни диққатдан четда қолдир-
маганини кўрсатади. Саъднинг Шаҳрисабзга етиб кели-
ши, овқатланиб, дам олиб сўнг ўша бутхонага келиши,
дайр хизматчиларининг Саъдга кўргазган лутфу дил-
жўйликлари, Саъднинг бутхонани томоша қилиб ҳайрат-
да қолиши — ҳамма-ҳаммаси шоир томонидан бирма-
бир кўрсатиб ўтилади. Бирор икир-чикир тушириб қол-
дирилмайди. Айни замонда шоир меёр туйғусини қаттиқ
сақлайди. Тасвирлар айрим белгилар, бир-икки қисқа,
лекин мазмундор ифодалар орқали берилади.

Бутхонада тунашга қарор қилган Саъднинг ички ҳо-
лати, ҳаяжонлари, ваҳима ва надомати, унинг вужуди-
ни, қоплаган таъсири кечинмалар аниқ ва хилма-хил
бўёқларда тасвир этилган.

Дайр даврида Саъд эди ношод,
Қилғонидин ўзига ул бедод,
Анга худ ваҳм ул сифат ғолиб.
Ки бўлиб чиқмоғига кўп толиб.
Жуз надомат хаёлига етмай,
Ул надомат ва лек суд этмай,
Мутааззир кўзига уйқу иши.
Бўлмайин уйқу туш кўрарми киши?

Бегона ўлкада, нотаниш шароит ва одамлар ичида, серваҳм бутхонада мавҳум фол кутиб якка-ёлғиз тунамоқ, албатта, шундай хавотирли кечинмалар туғдирад эди. Шоир ўз қаҳрамонининг шундай ҳолатини, ҳаяжонларини, бирма-бир рўйи-рост ҳикоя қилади.

Саъднинг кўзига уйқу келмас, кўнглида ғулғула жўш урар эди.

Тонгга тегру ичига ваҳму ҳарос (қўрқув)
Ҳар замон кўнгли ичра юз васвос.

Фақат саҳарга яқин кўзини сал уйқу илғади.

Борча тун оғзи ичра уйқу сўзи,
Субҳдам уйқудин қизиқти кўзи.

Ана шундан бошлаб Саъднинг ҳаёти белгилаб қўйилган қисмат йўлидан кетади. Ҳатто унинг мастлик—беҳушлигида дев Қатрон қўлига бандиликка тушиши, гарчи бу воқеалар мантиқидан келиб чиққан бўлса-да, (базм, майхўрлик, ёр ва зафар ғурури) барибир ёзмиш томонидан белгилаб қўйилган эди. Лекин шуни унутмаслик керакки, Саъд саргузаштларининг замирида бу йигитнинг билишга интилиши ётарди. Инсон ҳамиша атрофидаги дунёни, одамларни, ўзини имкон борича кўпроқ, чуқурроқ билишга ҳаракат қилиши керак. Инсон фаолиятининг моҳиятини белгиловчи омиллардан бири шу.

Саъд ҳаёти билан боғлиқ воқеалар ҳаммаси бахтли интиҳога эга. Саъд туфайли Пайлақус юз йиллик бандиликдан қутулди, ёвуз дев Қатрон инсон даҳоси ва қудратига таслим бўлди, фириб ва найранг тор-мор келтирилди. Саъд ўз мақсадига етишиб бахтиёр бўлди. Шуларнинг ҳаммасига боис Саъднинг билишга интилиши ва бу борадаги қатъияти эди.

Саъд чин инсоний фазилатлар эгаси. Шунинг учун уни кўрган ҳар бир одам унга муҳаббат ва ҳурмат пайдо қилади. Шаҳрисабз подшоҳи ҳам шунинг учун Саъдга муҳаббат билан қаради.

(Шоҳ) Кўргач онинг хужаста талъатини,
Топти кўп кўнглида муҳаббатини.
Кўрушуб они сарфароз этти,
Ул яна ер ўпуб ниёз этти.
Кўп сўраб қилди сандали таъйин,
Тахт олида топти ул таскин...

Шоҳнинг марҳаматини кўрган Саъд хурсандликка берилди. Шоҳ Саъдга бундай маслаҳат берган эди.

Букун осудалик ғанимат бил,
Тонгла қўрғон сари азимат қил.

Саъднинг тузган маишати шу осудаликнинг кўриши эди. Яна Саъд Пайлақуснинг таважжуҳи, унинг кўмаги туфайли ўзининг ғалаба қозонишига ишонар эди.

Шундай кайфиятдаги кишининг майхўрлик базмига ружу қилиши табиий. Демак Саъд образи тўлақонли реал инсон образи эди. У ҳар бир тирик шахс каби фазилат ва заифликларга эгадир. Унинг базм қуриши ва базм асносида қилган нолойиқ ҳаракатлари ана шу заифликлар натижасидир.

Мана яна бир бор воқеаларнинг мантиқий ривожига назар солайлик.

Саъд фақат эртанги кураш ҳаяжони билангина эмас, балки гўзал ёр висолининг иштиёқи билан ҳам тўлқинланарди. Шунинг учун базм давомида ишқ ва бода унинг кўнглидаги жанг хавотирини тарқатиб юборгач, ёр жозибаси уни ўраб олди ва «ичибон май кўнгул муроди била санами моҳчеҳра ёди била» дилдор даргоҳи сари йўл солди. Йигитнинг бошида май ғул-ғула қилар, кўнглида эса маҳбуба. Навоий воқеаларни бир-бирига маҳкам боғлаб уларнинг мантиқий асосини ва шу туфайли реал тасвирини кучайтириб боради.

Мастликка чўмган базм аҳли Саъднинг ташқарига чиқиб кетганидан огоҳ бўлмадилар.

Мана йигит ёр қўрғони атрофида мастона гир кезади. Бу ерда тасвир сувратда чизилган сингари аниқ.

Урар эрди ҳисор даврида гом,
Иқила-қўпа тутмайин ором,
Ошиқона чекиб суруд наво,
Ҳардам айлаб юқори кўнгли ҳаво.

Саъднинг қўрғон ҳомийси дев билан дуч келиши лавҳаси ҳам тасвирнинг аниқлиги, воқеаларнинг ҳақиқийлиги, улар ўртасидаги мантиқий жипсликнинг зўрлиги билан ажралиб туради.

Саъд нола чекиб қўрғон атрофида маст тентираб юрганида ўша «Зангийи хунхор» ҳам:

Қалъа даврин кезиб тутар эди пос,
Кўнглида бийм йўқ, ичинда ҳарос.

Соқчининг қулоғига Саъд чекаётган ун келиб етади. Девнинг «ғазабдин бошига чиқти тутун» ва беҳуш телбани тутиб бандиликка солди. Аммо дев бу асир ўзининг эртанги рақиби эканини билмас эди.

Шундай қилиб биринчи қуш айтган фол рўёбга чиқди. Бу ҳол Саъд характерининг ва Саъдни ўраган шароитнинг тақозосига кўра юз берди. Бу воқеаларнинг моҳияти, ривож ва натижасида бирор ноаниқлик, айнақса сунъийлик заррача ҳам йўқ. Ана шундай тасвир бадний маҳоратнинг кичик, аммо ёрқин бир кўринишидир.

Саъд билан Қатрон ўртасидаги курашнинг тафсилоти берилмаган. Лекин муҳра ёрдамида ухлатилган девни Саъд даст кўтариб боши устидан ошириб ерга отиши гоят аниқ ва пухта ифодаларда кўрсатилган.

(Девнинг) Кўзу чун бўлди уйқунинг ватани,
Саъд андоқ қўнқорди ердин ани,
Ким чу чиқти боши уза ул дев
Етти ул халқдин фалакка ғирев.

Саъднинг девни енггандан кейинги ҳаракатлари унинг характеридаги ғолиблик, қаҳрамонлик белгиларини очади, яна унинг ўз ғалабасидан мамнунлик кайфиятига мос келади. Иккинчи қўрғон соқчиси Ҳакимни ўзига муте қилиб бўлгач, Саъд шоҳга дадил мурожаат қилади.

Қи не ишга яна шуруъ қилай,
Қилур иш қайсидур, денгизки билай!

Навой учинчи тўсиқнинг ер билан яқсон қилинишига кўпроқ ўрин бағишлайди.

Бу Зол кўп балоларга боис бўлган. У олов сочувчи аждаҳо сингари эди. Саъд унинг қаршисига ҳеч қўрқмай етиб келди ва кўксига куч билан бир тепди.

Шунда:

Зол тебранди чунки ўз еридин
Жузв-жузви тўкилди бир-биридин.

Чунки унинг ташқи кўриниши аждаҳога ўхшаш серваҳм бўлса-да, асли ўзи латта ва елимлардан ясалган эди. Унинг иплари афсун билан аждаҳога ўхшатиб қўйилган, ямоқлари олов, парча-пурушлари қизил рангли қилиб ишланган эди.

(Саъд) Сеҳрларни чу ботил этти тамом,
 Ендию шоҳ сори қилди хиром.

Навойи ана шу кичик бир лавҳада катта ва чуқур фикрни изҳор этган. Фусун ва фирибгарлик илм-ҳикмат ва жасорат қаршисида ожиздир. Ҳийла ва алдамчиликнинг таги пуч. У бир қатъий зарба берилса ер билан яксон бўлади.

Учинчи иқлим мусофирининг ҳикоясида барча воқеалар Саъд билан боғланган. Унинг ҳаракатлари ҳикоятнинг асос моҳиятини ташкил этади. Аммо бу ҳаракатларнинг келиб чиқиши ва йўналишида Пайлақуснинг ҳам ўрни бор.

Пайлақус ақл-дониш, эзгулик тимсоли. У ғор ичида юз йил яшаб юксак камол касб этди. Пайлақуснинг тақдири эзгуликнинг ғалабасига ишончни билдиради. Бу ғалаба сабр ва доимо камолотга интилиш орқали қўлга киритилади. Аммо Пайлақуснинг фаолияти фақат унинг сўзлари орқалигина берилган. Биз унинг ўзини бирор ҳаракатда кўрмаймиз. Ҳикоятнинг бадий матои, воқеаларнинг ривожи шуни тақозо қилар эди.

Ҳикоядаги бошқа образлар—икки мусофир, шоҳ, малика, дев Қатрон, Ҳаким эпизодик характерга эга.

Лекин ҳар бирининг воқеалар тараққиётида ўз ўрни бор. Улардан бирортаси бўлмаса ҳикоянинг мазмунидаги тўлиқлик йўқолади.

Бошқа ҳикоялар каби учинчи иқлим мусофирининг ҳикояси ҳам ғоят сиқик ва лўнда қилиб тузилган.

Зангори ранг баҳор рангидир. Шоир бу ранг хусусиятини таърифлаб бундай деб ёзади:

Ранги ахзар баҳор ранги эрур,
Сабзау марғзор ранги эрур,
Афъийи ғам чу элга айлади зўр,
Ани жоми зумуррад айлади, кўр!

(Маъноси: Зангор ранг баҳор рангидир, сабза ва ўтлоқлар рангидир. «Ғам илони элга зўрлик қилганда унинг кўзини зумрад (зангор) қадаҳ кўр қилди (яшил май ғамни йўқотди)» *П. Шамсиев талқини*).

Учинчи иқлим мусофирининг ҳикоясидаги воқеалар дostonга баҳор, навжувонлигини олиб киради, ёш, яшил майсазорлар шукуҳини бахш этади. Бу Баҳром кўнглидаги дардларнинг сал-сал ювила бошлагани, бахтли висол умиди сабзаларининг уна бошлаганидан бир нишона эди.

САХОВАТ ТАҚДИРИ

(Тўртинчи иқлим мусофирининг ҳикояси. Сешанба оқшоми)

Баҳром сешанба кuni гулранг қасрда базм қурди. Шоҳ гулранг кийимлар кийган эди. Гулчеҳра нозанин унинг мезбони бўлди. Гул тусли тахт устида ўлтириб шоҳ ўз яқинлари билан гулфом бодалар нўш этди.

Йўлдан келтирилган мусофир парда ортида ўлтириб ўз ҳикоясини бошлади.

Деҳли шоҳи Жўна адлу инсоф ва саховатда беназир эди. Шоҳ Тароз шаҳри ҳокими Масъуднинг саховатда ундан ҳам ориқ эканини эшитиб Тароз сари отланди. Жўнанинг «Сариус сайр» деган оти бор эди. Яшин каби тез юрадиган бу от Деҳли билан Тароз орасини икки кунда босиб етиб келди.

Тароз ҳокими Масъуд ҳузурига арз билан келган кишини ҳокимнинг одамлари аввало яхши овқатлантирадидлар, кўнгли тилаган шаробдан ичкизадилар. Ҳаммомга тушириб, ювинтириб, гулгун либослар кийгизадилар.

Шундан кейин у одамни ҳоким ҳузурига олиб кирадилар. Жўнани танитай, уни арзхоҳ деб қабул қилиб, унга ҳам ана шундай муомила қилдилар. Масъуд бу «мусофир»ни ўз базмига дохил этди, унга ичган билан бўшамайдиган май идиши ва учқур от ҳадя қилди. Суҳбат асносида Масъуд сахийлик қондасини ўзининг одил подшоҳидан ўрганганини айтди.

Шоҳ Жўна Масъуднинг саховатига қойил бўлиб Деҳлига қайтди.

Тароз шаҳри Жунпур ўлкасига қарашли эди. Жунпурнинг волийси Жайпур золимлиги билан от қозонган эди. Шоҳ Жўна Жайпурнинг ўрнига Масъудни волий этиб тайинлашга қарор қилди.

Жайпур бундан хабар топиб ўз ноиб Баллу билан маслаҳат қилди ва Масъудни йўқотиш чорасига киришди.

Жайпур Масъуд билан дўстлашган бўлди. У билан борди-келди қилиб турди. Бир неча базм чоғида Масъуд мастликдан беҳуш йиқилганда Жайпурнинг одамлари Масъудни боғлаб олиб келиб чоҳга ташладилар. Ҳоч ким бунга сезмади.

Эртаси эрталаб Масъуднинг одамлари унинг йўқолганини кўриб фарёд кўтардилар. Ҳаммадан кўра кўпроқ Жайпур ёқасини чок қилиб фиғон тортар эди. Масъудни қидириб топа олмай, охири одамлар унинг мотамини тутдилар.

Ҳушига келганида Масъуд ўзини чоҳ ичида, ярим танаси балчиққа ботиб ётган ҳолда кўрди. Жайпурнинг одамлари уни арқон билан чоҳдан тортиб чиқариб олиб бир уйга олиб кирдилар ва калтаклай бошладилар.

Ҳар куни шу хил азоблаш давом этар эди. Масъуд ўзининг гуноҳи нимада эканини сўраса, уни сўзлашга қўймас эдилар. Охири Масъуд жуда ҳолдан тойди. У бундай қийновдан кўра ўзини ўлдиришларини сўради. Азобловчиларнинг бошчиси Баллу эди. У Жайпурдан Масъудни ўлдирмоққа фармон олиб келди. Масъуд чоҳда, эртага қатл этилади.

Баллунинг гўзал бир нозанин қизи бор эди. Бу қиз Масъуднинг кўп таърифини эшитган ва унга яширинча кўнгил берган эди. Аммо қиз ишқини пинҳон тутар эди. Отасининг бир маҳкуми эртаси кун қатл эттиражагидан огоҳ бўлган бу қиз икки канизи билан чоҳ бошига келди. Соқчининг мастлигидан фойдаланиб қиз чоҳнинг бошини очди ва маҳбусдан унинг кимлигини сўради. Унинг Масъуд эканини билгач, дарҳол икки канизи билан Масъудни чоҳдан чиқариб олди, ўз уйига олиб кетди ва у ерда яширин сақлади. Қиз бир неча қават тўшак солиб, шарбат ҳамда турли таомлар бериб Масъудни боқди.

Жайпур ва Баллу юз тарафга одам югуртириб Масъудни қидирдилар, аммо топа олмадилар.

Қизнинг яхши парвариши кор қилиб Масъуд анча ўзига келиб қолди. Қиз ва Масъуд биргаликда қочмоққа қарор қилдилар. Қиз тайёрлаб қўйган икки отга миниб йўлга тушдилар. Орқаларидан қувғин бошланди. Таъқиб этаётганлар етай деб қолганларида қочқинлар денгиз ёқасига етиб олиб соҳилда турган бир бўш кемага ўлтирдилар ва денгиз ичра кетдилар. Ун кундан кейин улар денгизнинг нариги соҳилига етиб келдилар. Ҳар иккаласи кемадан тушиб шаҳар сари кетдилар. Йўлда босқинчилар учраб уларнинг бор-йўғини, отларини, кийимларини тортиб олдилар. Хайриятки, тун пайти эди. Шунинг шукрини қилиб яланғоч қолган қиз ва йигит йўлда давом этишди ва йўлда бир қабилага дуч келишди. Қабила аҳли уларнинг аҳволига раҳм қилиб кийим-устибош бердилар. Йигит ва қиз у либосни кийиб шаҳарга етиб келдилар ва бир харобада жойлашдилар. Очлик зўр келди. Масъуд бир емак топиш учун бозор сари кетди. Қизнинг дармони қуриган, юришга мажоли йўқ эди. У харобада қолди. Масъуд тоскашлик қилиб харид қилинган молларни шоҳ чорбоғига элтди. Бунинг учун икки дирам тўланар эди.

Шоҳ Жўна Масъуднинг ғамида беқарор бўлиб май ичар эди. Унинг қўлидаги жом Масъуд ҳада қилган жом эди. Шоҳнинг ёнида гулчеҳра санам нағмасозлик қилар, боғда Масъуд совға қилган от «Гулгун» турар эди.

Масъуд буларни кўриб унга меҳмон бўлган киши совғаларни сотган экан, деб ўйлади. Сўнгра кўзи Жўнага тушди ва ўз меҳмонини таниди.

Масъуд ўзини шоҳга танитишдан андиша қилди. Чунки унда қилган яхшиликлари эвазига жавобан эҳсон талаб қилган бўлар эди.

Тосни унинг бошидан олганларидан сўнг Масъуд бармоғини тишлаб кўзида ёш билан чорбоғдан ташқарига йўл олди. Шоҳ эшигида турган одамлар (улар Жўна билан бирга Масъуд ҳузурида бўлган эдилар) уни таниб қолдилар. Улар ўкириб йиғлаб, Масъуд сари югурдилар.

Ташқаридаги шовқиндан хабардор Жўна югуриб чиқиб Масъудни кўрди, уни таниб қучоғига олди.

Сўнг шоҳ буйруғига кўра юборилган бир неча хўжасаро гулчеҳралар харобадан қизни келтирдилар: Уни боғдаги қасрлардан бирига тушириб, унга гулранг кийимлар кийгаздилар.

Ҳаммомда ювиниб чиққан Масъудга ҳам гулранг либослар ато қилинди. Шоҳ уни ўз фарзанди каби қабул қилди. Масъуд шоҳга бўлган ишларни айтиб берди.

Шоҳ Масъудга Тароз ва Дарбаст ҳокимлигини берди, кўп хазиналар инъом этди ва гулруҳ билан Масъудни никоҳ қилди.

Жайпур ва Баллу қатл қилиндилар. Уларнинг қонларидан тупроқ гулранг бўлди.

Навоий бу ҳикояни қуйидаги ҳаётни улуғловчи нақл билан тугаллайди:

Хушдурур боғи коинот гули,
Барчадин яхшироқ ҳаёт гули.

Бу ҳикояни сўйлаб берган мусофир Тароз юртидан бўлиб, Масъуднинг уруғларидан экан. Баҳром уни ўзи-га ҳамдаму ҳамроз этди, сўнгра шоҳнинг кўзи бахтли уйқуга чўмди.

Бу ҳикоят анча мураккаб сюжетга эга. Унда эзгулик ва ёвузликнинг кескин тўқнашуви ифодаланган.

Масъуд ҳаёт ва инсон фаолиятининг мазмунини кишиларга яхшилик қилишда деб билади. Бунинг эвазига у ҳеч нарса талаб қилмайди. Эзгулик Масъуднинг табиатидан, бу табиатнинг туб илдизидан келиб чиқади.

Жўна ҳам шундай. У кишиларга лутф, мурувват, сахо кўрсатишни ўзининг виждоний вазифаси деб тушунган.

Интилишларнинг умумийлиги, қалб тепишининг ҳам-оҳанглиги Масъуд ва Жўнанинг бир-бирига садоқатли дўст бўлувига асос солди.

Жайпур ва Баллу эса ёвузлик тимсолидирлар. Улар эзгуликка қарши курашга бор вужуди билан отланган унсурлардир. Ҳеч қандай айби бўлмаган Масъудни чоғга банди қилиб, уни азоблаб, сўнг ўлдирмоққа қасд қилишлари шу ёвузликнинг яққол кўринишидир. Бу жиноятнинг юз беришига сабаб Жайпурнинг қандай йўл билан бўлмасин ўзи эгаллаб турган мансабни сақлаб қолмоққа интилиши эди. Ана шундай тубанлик охири уларнинг ўзини ҳалокат чуқурига олиб келди.

Баллунинг қизи муҳаббат ва садоқат, жасорат ва фидокорлик тимсоли. У Масъуднинг юксак одамийлиги, олий фазилатлари ва гўзаллигига кўнгил берган эди. Қиздаги самимий севги Масъуд қалбидаги эзгулик билан иттифоқ тузади. Воқеаларнинг мантиқий якуни ана шу иттифоқнинг ёвузлик устидан ғалаба қозониши қатъий ҳақиқат эканини англатади.

Навоий бутун ҳикоят давомида ўз ижобий қаҳрамони Масъуднинг барча хатти-ҳаракатларини изчил равишда тасвирлайди. Бу тасвир Тароз шаҳрининг жаннат-мисоллиги таърифидан бошланади. Мулкнинг бундай:

ободлиги шоҳнинг адолатпарварлиги туфайли бўлади. Навоий ўз кўнглига энг яқин бўлган бу фикрни ҳамишатаъкидлаб келган. Тароз шаҳри ва унинг ҳукмрони Масъуд мисолида шоир ана шу эзгу хулосани яна бир бор уқдириб ўтади.

Шоҳнинг чун адолат ўлди фани,
Эли ушбу жиҳатдин асру ғани.
Шаҳру куйи беҳиштдек маъмур,
Эл била уйлар анда ҳуру қусур.
Моли забтиға эл бўлиб ҳайрон
Топмайин, ганж қўйғали вайрон.

Масъуднинг сахо ва карамда беқиёс эканлиги муболағали тасвирларда кўрсатилади. Масъуд даргоҳида ҳар бир арзғўй энг азиз меҳмон каби қабул қилинади. Шу арзғўйлар қаторида келган Жўнани ҳам подшоҳона иззат билан кутдилар.

Демак бу даргоҳга қадам қўйган ҳар бир кишини, унинг ким бўлишидан қатъий назар, подшоҳона даражага муносиб деб билар эдилар.

Навоий ана шундай муомалани бирма-бир кўрсатади. Бу муомала тартиби меҳмондўстлик ва одамгарчиликнинг зарур қондаси сифатида шоир томонидан талқин этилади.

Эшик олдида махсус белгиланган одамлар қўйилган. Улар бу ерга келган ҳар бир кишини кутиб оладилар.

Меҳмоннинг отига ем берадилар. Меҳмоннинг ўзини бир қаср каби муҳташам қилиб қурилган меҳмонхонага жойлайдилар. Меҳмон аввало ҳаммомга таклиф қилинади. Бу ҳаммомнинг тослари олтинсимон, қуёш янглиғ, дасталари кумуш ой сингари. Қора лунгилар хушбўй ҳид таратадилар, уларга ип ўрнига тилло ришталар тортилган. Меҳмон ҳаммомдан чиққач, унга гулранг кийимлар кийдирилади. Бу тўнлар Масъуднинг ўзи устидаги либослар кабидир. Меҳмон шарафига зиё-

фат қурилиб яхши таомлар тортилади. Агар унинг кўнгли бодани тиласа мавзун соқийлар унга яхши бодалар тутадилар.

Масъуд ҳузурига келган Жўна ана шундай ҳурмат билан қарши олинди. Жўна ўзини жаннатда деб ҳис этди.

Жўна Масъуд қўл остидаги шаҳар ҳаёти фаровонлигидан, бу ердаги меҳмондўстлик ва одамият намойишидан ҳайратда эди. У Масъуддан «бу қадар донишу салоҳият, мунча жамъияту рафоҳият... ки не янглиг санга бу бермиш даст» деб сўрайди.

Бу саволга Масъуднинг берган жавоби яна Навоийнинг одил подшоҳлик тўғрисида тузиб берган низомининг бадий баёнидан иборат. Агар подшоҳ адолатли бўлса, зулм торини узиб ташласа, унинг давлатидан одамлар хавфсизлик ва омон топадилар. Ҳунар, фазл, дониш юксалади, эл фаровонлиги ортади. Бу Навоийнинг юрагидаги энг эзгу орзулари эди.

Подшоҳидурур ажаб одил,
Адли олам эли аро шомил.
Зулм торини ул сифат узмиш,
Адл созини ул сифат тузмиш.
Ким анинг давлатидин аҳли замон,
Топмамишлар бағайри амну амон.
Мулк аро чунки бўлди амният,
Юзланур мулк элига жамъият,
Андин-ўқдур ҳунар ҳисоби ҳам,
Фазл ила дониш иқтисоби ҳам...

Навоий Масъуднинг саховат ва карамини подшоҳнинг адолатпарварлигидан келтириб чиқаради. Яна шу орқали Масъуднинг ўз шоҳига садоқатини ҳам намойиш этмоқда. Демак сахо ва карам, адолат ва халқпарварлик, садоқат ва ростгўйликнинг илдизи бир, улар бир-бири билан туташ, бир-биридан келиб чиқади.

Уларга ёвузлик ва зулм, мансабпарастлик ва ундан келиб чиқувчи жиноят зид туради. Бу салбий омиллар Баллу ва Жайпур қиёфасида гавдаланади.

Жайпур ҳар жиҳатдан Масъудга қарама-қарши бўлган бир лаънатидир. Мана унга Навоийнинг берган хараактеристикаси:

Биров эрди Тароз уза волий,
Ҳиммати пасту мансаби олий
Шаҳр анга Жунпур, оти Жайпур
Зулм ила ҳинд мулкида машҳур
Ҳам келиб эрди додҳоҳ андин
Бўлиб эрди неча гуноҳ андин...

Унинг:

Бор эди ноиби оти Маллу
Табъида зулму кина сори ғулу.

Уларнинг тузган жинояткорона режалари золимлик ва ситамкорликнинг иттифоқидан келиб чиққан эди.

Эзгулик ва ёвузлик табиатан бир-бирига зид. Бу зиддият айниқса Масъудни қийнов лавҳаларида очиқ кўрсатилган.

Масъуднинг, бу қийноқлардан мақсадингиз нима, деган саволига бадҳоҳ гумроҳлар унга нисбатан азобу уқубатни яна кучайтириш билан жавоб қайтарадилар. Касби кишиларга озор ва фалокат етказувчи зулмпеша мансабпарастлардан яна нима ҳам кутиш мумкин?

Неча ким, зорлиғ била Масъуд
Дедиким: «Айтингиз недур мақсуд?
Ғараз ар мол эрур эмас ул кам,
Жон эса йўқ турур музояқа ҳам.
Қилмади истимо золими ҳас,
«Йиғоч урмоқни,— деди,— қилманг бас!»
Барги гулдек танин топиб яланғоч,
Икки золим урарлар эрди йиғоч.

Навойй бу зулмпешаликни қаттиқ қоралайди. Бу баённинг ўзига хос муфассаллигида кўринади. Баён кам-сўз, аммо мазмун тўла ифодаланади. Уқувчи барча воқеаларни кўз олдига аниқ келтиради. Бу воқеаларнинг ҳар бири — Масъуднинг зор ҳолати, Баллунинг одамийликка зид буйруғи азобловчиларнинг қилмоқчи бўлган ишларини ўқувчи тўла тасаввур қила боради.

Навойй характер яратишдаги изчилликни доим сақлайди. Жайпур ва Баллу тугал салбий образлар сифатида тасвирланган. Бу умумий сўзлар билан эмас, уларнинг ҳаракатлари орқали ишонарли қилиб кўрсатилган.

Масъуд ва Жўна тугал ижобий характерлардир. Қиз ҳам шулар қаторидан ўрин олади. Гарчи у золим Баллунинг қизи бўлса-да, ўз табиати, одамийлиги билан отасидан тамомила фарқ қилар эди.

Бу қиз чин севги ва садоқат, ақл ва жасорат тимсолидир. У юксак фазилатлар эгаси, олийжаноб ва покиза бир вужуд.

Навойй қизнинг Масъудга бўлган севгисини керакли далиллар билан асослаб ва исботлаб кўрсатади. Бу қиз Масъуднинг ҳусни ва фазилатларидан огоҳ, унинг ўзини узоқдан кўрган ва кўнгил берган эди.

Аммо у севгисини яширин тутиб азоб чекарди. Масъуднинг йўқолганини эшитиб қиз қаттиқ хавотирланди, аммо унинг ўлганлигига ишонмас эди. Чунки севги ва ўлим бир-бирини рад қилади. Масъуднинг барҳаётлиги шу севгининг тантанасидир. Аммо қизни чоҳ бошига келтирган куч унинг севгисигина эмас, балки одамийлигидир.

Навойй қизнинг Масъудга муҳаббати, ўз севгисини изҳор этишини кутилмаган шароитда ғоят таъсирли равишда кўрсатган. Масъуд учун унинг халоскори «фаришта, раҳмати ҳақ билан сиришта» бир зот бўлиб кўринади. Бандининг ўз севгилиси эканини англаган қиз,

ҳам ўз севгисини, ҳам дарддошлиги, ҳам фидокорлигини изҳор этади.

Деди: «Эй жисминга фидо жоним!
Жонинга садқа жисми пазмоним!
Сени кўргунча мундоқ, ўлсам не
Хаста жонинг фидоси бўлсам не?»

Қизнинг Масъудни ўз уйида яшириш тўғрисидаги дадил қарори, уни тезлик билан амалга ошируви бу фидокор маъсуманинг ақл-заковати, тадбиркорлигидан дарқ беради.

Агар қиз ва Масъуд образлари чизигининг биринчи бўлагида фаолият қиз томонида бўлса, бу чизиқнинг иккинчи ярмида Масъуд кўпроқ ҳаракат билан таъминланган. Бу шароит тақозоси эди. Навоий ҳаракатларни шароит билан боғли равишда кўрсатади. Бундай тасвир воқеаларнинг ҳаётийлигини кучайтиради.

Ҳикоятнинг иккинчи ярми саргузашт воқеалардан иборат. Улар жуда қизиқарли, ўқувчининг ҳамиша диққатини жалб этувчи воқеалардир. Булар Навоийнинг саргузашт жанридаги маҳоратини кўрсатиб туради.

Тўртинчи иқлим мусофирининг ҳикоятида бирор афсонавий кўриниш йўқ. Барча ҳодисалар реал заминда юз беради. Уларнинг мантиқий ривожини асосли ва ишонarli.

СЕВГИ ВА ЖАСОРАТ

(Бешинчи иқлим мусофирининг ҳикояти. Чоршанба оқшоми)

Бу кеча шоҳ Баҳром ҳаворанг кийимлар кийиб, мовий қасрда ишрат қурди. Базм охирида йўлдан олдириб келинган мусофир қуйидаги ҳикояни сўзлаб берди:

Адан мулкида Жобир отли денгиз қароқчиси бор эди. У турли жойларга қўйилган пойлоқчилар орқали

келаётган кемалардан хабар топар ва уларни талаш билан шуғулланарди.

Жобир денгиз ўртасидаги бир оролда истиқомат қилар, тортиб олган молу мулкларни шу ерда жамлар эди.

Уша ердаги оролларда «Биҳишт саро» деган шаҳар бўлиб, унга Навдар шоҳлик қилар эди. Бу шоҳнинг Меҳр отли ҳусну жамоли ғоят баркамол қизи бўлган. Бир куни Меҳр денгиз сайлига чиққанида ногоҳ Жобир қўлига асира бўлиб тушди. Қароқчи қизни ўз оролидаги қасрда сақлади. Аммо Жобир Меҳрнинг юзига боққан заҳоти беҳуш бўлиб йиқилар эди. Шу туфайли Жобир Меҳр висолига эришиш орзусидан воз кечишга мажбур бўлди.

Яман мамлакатининг шоҳи Нуъмоннинг башар ичра бемонанд Суҳайл деган ўғли бор эди. Суҳайл ва Меҳр бир-бирларига қаттиқ кўнгил берган эдилар.

Бир куни Суҳайл Меҳр мамлакатига денгиз орқали йўл олди. Сувда Жобир ва Суҳайл тўқнашдилар. Қаттиқ жанг бўлди. Жобир очиқ курашда Суҳайлни енга олмаслигини кўриб ҳийлага ўтди. У сув остига шўнғиб Суҳайл кемасининг тубини тешди. Суҳайл кемаси чўка бошлади. Жобир Суҳайлни ҳушсиз ҳолда қўлга олиб ўз оролига олиб кетди. Жобир Суҳайлнинг мардлигига тан берди, аммо ундан қўрққанидан зиндонда тутди.

Меҳрнинг отаси Навдар ва Суҳайлнинг отаси Нуъмон аҳд қилишиб Жобирга қарши жангга отланишди. Навдар қуруқликдан, Нуъмон сувдан йўлга чиқишди.

Йўлда буғи ва марал кўп ўрмондан ўтаётганда Навдар овга қизиқиб қўшиндан узоқлашди ва Жобир қўлига асир тушди.

Нуъмон қўшини денгиздаги қаттиқ тўлқинда ҳалокатга учради. Жобир кемаларда ўликдек ётган одамларни талаб асир қилди. Шулар орасида Нуъмон ҳам бор эди.

Жобир тўла ғалаба қозонган бўлса-да, Меҳр висолига етолмай, алаmidан фақат май ичар эди.

Меҳр зиндонда ётган бандини қутқариб уни Суҳайл ҳузурига ёрдам учун жўнатмоқчи бўлди. Бандини чоҳдан чиқариб олгач, Меҳр унинг Суҳайл эканини билиб ўз уйида яшириб сақлади.

Бир маҳал Жобир боғ сайри қилиб юрганида Суҳайл унга қарши чиқди. Яккама-якка курашда Суҳайл Жобирни енгиб уни чоҳга ташлади.

Жобирнинг бутун молу дунёси, одамлари Суҳайл қўлига ўтди. Барча бандилар озод қилинди. Булар орасида Навдар ва Нуъмон ҳам бор эдилар. Ҳар иккала шоҳ ўз мулкларини Суҳайлга топширдилар. Меҳр билан Суҳайл бир-бири билан топишиб бахтиёр яшадилар.

Меҳр нилуфарзорда сайр этар, унинг либоси ҳам нилуфар рангли эди. Мовий рангли либосдаги маҳвашлар ҳўб дилкашдир.

Бу ҳикоятнинг бутун моҳияти, туб асоси, воқеаларни ҳаракатга келтирувчи куч Меҳр ва Суҳайл ўртасидаги муҳаббатдир.

Гўзаллик жозибаси, севги ҳарорати, садоқат ва мардлик қудрати бу ҳикоянинг асосий мавзудир.

Зулмпеша Жобирни ожиз қилиб қўйган куч Меҳрнинг беқиёс гўзаллиги, унинг муҳаббатдаги садоқати эди. Вафодорлик ва самимий севги ҳар нарсадан устун. Унинг қуввати туфайли асира Меҳр ғолиб Жобир устидан ғалаба қозонди.

Достон воқеаларидаги асосий пружина ҳам Меҳрнинг ана шу фазилатларидир. Улар Суҳайл, Нуъмон, Навдарларни бандиликдан халос этдилар. Озодликка чиққан Суҳайл очиқ курашда Жобир устидан ғалаба қилди.

Демак бу ҳикоятдаги марказий ижобий образ Меҳр-дир. Аммо уни Суҳайлсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Агар Меҳр севги ва садоқат, фидокорлик ва вафодорликни намойиш этган бўлса, Суҳайл ўз жасорати билан ана шу фазилатларнинг тантанасини таъминлади.

Бу паҳлавон йигит тасодиф туфайли Жобир қўлида

асир бўлди. Қароқчи уни очиқ курашда енгиб бўлмаслигини англагач, ҳийла ишлатган эди. У сув остидан бориб Суҳайл кемасини тешган, кемага сув тўлабошлагач, Суҳайлни банди қилган эди.

Меҳр Суҳайлни чоҳдан қутқаргач, Суҳайл Жобирга қарши очиқ курашга чиқди. Навойнинг ёзишича Суҳайл шер бўлса, Жобир унинг қаршисида қобон каби эди. Аввало Суҳайл Жобирнинг ҳийлагарлигини унинг бўйнига қўйди. Суҳайл, паҳлавонлик бировнинг кемасини тешиб, беҳуш ётган кишини банди қилишда эмас, деб Жобирга танбеҳ қилди. Бу Жобирнинг маънавий мағлубиятини билдиради. Ана шундан кейин Суҳайл билан Жобир ўртасида яккама-якка кураш бошланади. Навой бу жанг тасвирини яққол кўрсатади:

Жобир ар зарб урар эди беҳад,
Борча зарбин Суҳайл этар эди рад.
Қилса ул доғи зарб изҳори,
Мунча ҳам тушмас эрди ул кори.
Иккиси чунки эрдилар чолок,
Бир-биридан аларга йўқ эди бок.

Ниҳоят Суҳайл Жобирни баланд кўтариб ерга урди, қўл-оёғини боғлаб чоҳга ташлади.

Чун талашмоққа айладилар майл,
Кўтариб ерга урди они Суҳайл.
Боғлади қўлларини шитоб била,
Муни ул боғлагон таноб била.
Солди филҳол ани ҳамул чоҳ аро,
Бу дурур табъу фаҳми огаҳ аро:
«Ҳар кишиким бировга қозғай чоҳ,
Тушгай ул чоҳ аро ўзи ногоҳ».

Бу лавҳаларда Суҳайлнинг қўрқмас ва мард курашчи экани кўрсатилган. Маънавий ва жисмоний та-

комилнинг қоришмаси Навоийнинг барча ижобий қаҳрамонларига хос хусусият эди. Улар севгида қойим, жангда баҳодир, инсонийликда ибратли зотлар эдилар. Суҳайл ана шу қаҳрамонлар қаторидан ўрин олади.

Жобир Суҳайлга ҳар жиҳатдан зид турган тугал салбий образ, у ёвузлик, зўравонлик ва ҳийлагарлик тимсолидир. Жобир ҳикоятдаги барча воқеаларда иштирок этади. Ҳикоят шу жабрпешанинг зулми тўғрисидаги сўзлар билан бошланади. Улар Жобирнинг қанчалар ҳаромхўр, золим, пасткаш бир кимса эканини билдиради. Шу туфайли Жобирнинг бирор ёру рафиқи йўқ, у ёлғизликка маҳкум эди.

Бор экандур Аданда жавр фане,
Жавр қилмоқ фанида сафшикане...
Ахзи моли ҳаром коми ўлуб,
Бўйла ком истабон ҳароми ўлуб.
Шавкатидин не ёр анга, не рафиқ,
Ялғузун айлар эрди қатъий тариқ.

Ана шундай ёвузлик тимсолининг севги мукофотидан албатта бебаҳра қолиши табиийдир. Чунки севги ва зўравонлик ҳеч қачон бир-бирига тўғри келмайди, у бир-бирини доимо рад қилади. Бу хулоса Жобир ва Меҳр чизигида очиқ кўринади. Жобир қанчалар зўравон бўлмасин у Меҳр висолдан маҳрум. Меҳрнинг Жобир чангалида омон қолишига сабаб унинг гўзаллигидир. Бу гўзаллик унинг ҳусн безаги ва қалбидаги садоқат гулида акс этади. Демак, гўзаллик қаршисида ҳар қандай зўравонлик ожиз қолади. Гўзаллик энгилмас, у ҳамшира ғолиб.

Жобирнинг очиқ курашда Суҳайлдан энгилиб чоҳда банд қилиниши ёвузликнинг маҳкумлиги ва жазоланишини билдиради, Навоий ана шундай жазонинг муқаррар эканини таъкидлайди. У бировга чоҳ қазиган кимсанинг ўзи ўша чоҳга йиқилажаги тўғрисидаги халқ

мақолини жуда ўринли ишлатиб бу фикрни аниқ ифодалайди.

Ҳар кишиким, бировга қозғай чоҳ,
Тушгай ул чоҳ аро ўзи ногоҳ.

Навдар ва Нуъмон адолатли, инсофли шахс ва подшоҳдирлар. Уларнинг фарзандлари Меҳр ва Суҳайл ҳам шундай руҳда тарбия топганлар.

Навдар ва Нуъмон босқинчи Жобирга қарши бир-галашиб курашмоққа аҳд тузадилар. Бу ҳукмронлар учун ибратомуз ҳолдир. Ҳокимият эгалари бир-бирига қарши беҳуда курашлар ўрнига иттифоқ тузиб ёвузликка қарши жанг қилишлари керак. Навоий Навдар ва Нуъмон иттифоқида шу маънони ифода этади. Яна бу иттифоқ уларнинг адолат ва тўғрилиқка содиқ табиатларидан чиқиб келгани ҳам кўрсатиб ўтилади.

Навдарнинг овга қизиқиши, шу қизиқиш туфайли асирликка тушиб қолганини Навоий алоҳида кўрсатади.

Душман турган манзилга оз қолганда йўлда ўрмон пайдо бўлди. Ана шу ерда Навдар табиатида овчи шоҳдан устун келди.

Шаҳға кўп эрди ов ишида вуқуф,
Балки бор эрди асру кўп машъуф.

Олдин шоҳ ўзини овдан асради. Чунки у сипоҳ ишини бошқариши керак («Шаҳға эрди сипоҳ иши қайди»). Рўбарўдан сайд чиқиб қолса шоҳ тескари қарар эди. Уни кўрмайин деб ўзини эҳтиёт қилар эди. Бу тафсилотлар шоҳ овга қанчалар қизиққан эканини билдиради. Шоҳнинг бутун иродаси ана шу қизиқувни тўхтатишга қаратилган. Яна бу тафсилотлар кейин келадиган воқеаларни тайёрлашга хизмат қилади. Навдарнинг овга берилиб кетиши тасодифий эмас эканини билдиради. Шу

билан юз берган ҳодисанинг реаллиги, ҳаётийлигини таъкидлайди.

(Аммо) ногаҳон бир шикорийи гулранг
Утгали қилди олидин оҳанг.
Кейнича (шоҳ) ихтиёрсиз чопти,
Уқ отарға қарорсиз чопти.

Демак барча ҳаракатлар Навдарнинг ихтиёридан ташқари юз бермоқда. Ҳавас, иштиёқ устун чиқиб шоҳ Навдарни овчи Навдарга айлантириб қўйди. «Ҳавас тундбоди чу бедод этар, Хирад хонумонини барбод этар» («Садди Искандарий»дан).

Ишқибозлик устун чиқса шундай бўлади. Навоий бундай ишқибозликни оқламайди. Навоий ишқибозликнинг қанчалик зўр куч эканини кўрсатади. Аммо шоҳ учун бундай кайфият ёт бўлиши кераклигини ҳам шундай куч билан уқтиради. Шу ишқибозлик туфайли шоҳ Навдар босқинчи Жобирнинг қўлига асир тушди. Чунки шу ишқибозлик туфайли шоҳ ўз сипоҳидан узилган эди. Сипоҳсиз шоҳ эса шоҳ эмас. Навоий кичик бир бадий лавҳадан ана шундай катта сиёсий хулосалар келтириб чиқаради.

Шоҳ тилар бўлса шоҳлик қилмоқ
Сипоҳидан керакмас айрилмоқ.
Шоҳни дерлар сипоҳ бирлан шоҳ.
Шоҳ эмасдур йўқ эрса анда сипоҳ.

Ана шу формулани шоир яна алоҳида бадий лавҳа орқали таъкидлайди. Шоҳ фақат ўз қўшини билангина фатҳ қила олади. Бир киши, гарчи у Рустамдек паҳлавон бўлса ҳам фақат бир кишидир.

Шоҳга хайл ўлса фатҳ анинг ишидур,
Бир киши Рустам ўлса, бир кишидур.

Шоҳлик одати фақат сипоҳ ёрдамида амалга оширилади. Сипоҳсиз шоҳда на юриш, на туриш бор. Ўзи ёлғиз оқу қорани кўриш учун парвоз қилган қуш нимага эриша олар эди. Агар шахмат шоҳининг сипоҳлари ҳалок бўлган бўлса, шоҳининг ўзи сипоҳга олинадими?

Шоҳ Навдар ва шоҳ Нуъмон образлари ҳикоятдаги асосий образлар Жобир ва Суҳайл тўқнашувида бир қора бўлиб хизмат қиладилар. Улар ёрдамчи образлар. Аммо Навоий ана шундай иккинчи даражали персонажлардан бирининг ҳаракати орқали катта сиёсий мавзунини — «шоҳлик одати, шоҳ ва сипоҳ» проблемасини ҳал этиб берган.

Бешинчи иқлим мусофири олдинги ҳикоячилардан фарқли равишда ўз ҳикоясининг қаҳрамонларига алоқадор эмас. Чунки бу ҳикоянинг ижобий образлари икки подшоҳ ва уларнинг фарзандларидир. Подшоҳлар авлодидан чиққан жаҳонгашта мусофирни кўрсатиш сарой одобига зид бўлар эди.

Бешинчи иқлим мусофири ўз ҳикояси эвазига яхши инъомлар олди, аммо Баҳромшоҳ хизматига ўтмади. Ана шу кичик бир лавҳа Навоийнинг ўз ҳикоялари баддий матоини қанчалар ҳаётий ва реал тузганини, реал ҳаёт шароитларини ҳисобга олиб иш тутганини кўрсатиб туради.

ҲИММАТ ВА ПАСТКАШЛИК

(Олтинчи иқлим мусофирининг ҳикояси. Пайшанба оқшоми)

Пайшанба кечаси шоҳ Баҳром сандал (қизил) рангли қасрда базм қурди. Қизил кийим кийган ўлтиришдагилар қизил майлар ичдилар. Оқшом тушгач қизил гул каби дилбар қизарган қуёш осмондан чекингани сингари, парда ортига ўтиб юз ёшурди.

Йўлдан олиб келинган сайёҳ шоҳ Баҳромга бундай хикоятни сўзлаб берди:

Ғарбдан шарққа икки ҳамроҳ йўл босмоқда эдилар. Бирининг оти Муқбил, бошқасининг номи Мудбир. Бир жазирама даштдан ўтаётганда иссиқ азоби уларни кўп қийнади. Мудбир бундан норози бўлиб нолойиқ гапларни айтди. Муқбил эса розилик билан қадам босар эди. Саҳродан ўтишгач, Муқбил ўз ҳамроҳидан воз кечмоқчи бўлди. Аммо Мудбир тавба тазарру қилиб уни сафарни биргаликда давом эттиришга кўндирди.

Ҳамроҳлар денгиз бўйига етиб келдилар. Улар бир кемага уланган қайиққа ўтириб денгиз сафарини бошладилар. Тўсатдан ел кўтарилди, тўлқинлар кучайди. Мудбир яна кажбаҳслик қилиб ҳаққа, сенинг ишларингда ҳеч тартиб йўқ қуму даштингда куйдирувчи иссиқлик, денгизингда бесаранжомлик кўп, деб шак келтирар эди. Унинг шум нафасидан денгиздаги мавж яна авж олар эди. Кемага боғланган арқонлар узилиб қанча қайиқлар ғарқ бўлиб кетди. Қолганлари бир-бирларидан узоқлашдилар.

Муқбил ҳамиша шукрона қилар, дуо билан банд эди. Охири денгиздаги офат тинди. Ҳамроҳларнинг қайиғи бир оролга етиб келди. Бу оролда гўзал бир дарахт соясида ажиб бир булоқ бор экан. Муқбил ва Мудбир шу ерда озгина изтироҳат қилдилар. Сўнг дарахтга осиглик бир хатга кўзлари тушди. Хатда бундай деб ёзилган эди:

«Бу манзил «Сандали симиё» дейилади. Содиқ бу булоқдан сув ичса бир ойгача очқаш-чанқашни билмайди. Ёлғончи сув ичса уч кундан кейин яна овқат ва сув тилаб қолади. Бу сувни ичган одам бир оғиз ёлғон гап гапирса, қорни ёрилиб ўлади. Ёлғончи бу сувга тушса бадани куяди, ростгўй тушса роҳат қилади. Ростгўй сувга тушганда қулоғи ва бурнини беркитиб шўнғиса, бошини кўтаргандан кейин кўриши лозим бўлган ҳо-

латни кўради. Лекин иккинчи бор шўнғиса кўрмайди».

Буларни ўқиғач, Мудбир ёлғон сўзлашни тарк этман, деб сўз бердию шу булоқ сувидан ичди. Гарчи ёлғончилик унинг табиатига сингиб кетган бўлса-да, ташналикка чидамай шу ишни қилди.

Муқбил (содиқ) аввал шукроналар қилиб сўнг бу сувдан ичиб ташналигини қондирди.

Мудбир сувга тушмоқчи бўлиб қўлини суққан эди, унинг қўли куйди.

Муқбил ечяниб, белига лунги боғлаб сувга тушди ва бир шўнғиб бошини кўтарди.

Муқбилнинг кўз ўнгида лаболаб тўлган ҳавз, унинг атрофида қизил гуллар очилган гулшан пайдо бўлди. Муқбил ҳавздан чиққач, кумушбадан гўзаллар унга сандал рангли либослар кийгиздилар, сўнг ўзлари билан олиб кетдилар. Улар бир сандалдан қилинган қасрга етиб келдилар. Бу ерда Муқбилни бир гулруҳ малика кутар эди. Малика Муқбилни сандал тахтда ўз ёнига ўлтирғизди. Гўзал бир базм қурилди. Қайфи ошган Муқбил (Навоий бу ерда уни Хожа деб атайди—А. Қ.) маликадан висол тилади. Қиз, бугун шунисига ҳам хурсанд бўлгин, эртага покизалик билан никоҳ бўлиб ҳарамингга кирарман, деб унинг талабини рад қилди. Аммо Хожа мастлик ва тилакдан беқарор эди. Шунда маликанинг имоси билан икки маҳваш Хожани бир хилватга элтиб ётқиздилар...

Тонг ёришгач, Хожа ўз қилмишидан пушаймон бўлди. У ювиниб пок бўлиш ниятида яна ҳавзга тушди. Бир шўнғиб бошини кўтарса, яна ўша оролда дарахт соясида турибди. Яна бир неча бор шўнғиса-да, барибир шу жойдан чиқа берди.

Муқбил ўз ҳолу кечмишларидан музтар эди. Шунда унинг кўзи дарахтда осиглик турган яна бошқа бир ёзувга тушди. Хатда, кимки бу симиёни кўргач, дарҳол

бу ердан кетмаса, уни дев ёки наҳанг ўлдиради, деб битилган эди.

Муқбил қайиқни ечиб олиб яна ноилож Мудбир ҳамроҳлигида денгиз сафарига давом этди. Муқбилнинг ҳолати ўзгариб қолганини кўриб Мудбир уни эси оғибди, деб ўйлади.

Шу вақтда денгизда бир кема кўринди. Муқбил ва Мудбир бу кеманинг яқинига келиб унга қарадилар. Кемада ўликлар чўзилиб ётар, кема эса сандал ёғочи билан лиқ тўла эди.

Бу мамлакат подшоҳининг ягона қизи нотоб эди. Уни фақат сандал дарахтининг хушбўй ҳиди билан даволар эдилар. Бу кема сандал билан савдо қилувчиларнинг кемаси эди. Кема денгиз ўртасидаги бир доирага тушиб қолган ва унда кема аҳли ҳалок бўлган.

Ҳамроҳлар кема устига чиқиб бу аҳволни кўргач, Муқбил фарёд чекди. Мудбир эса дарҳол ўликларни дарёга улоқтирди ва кемадаги мулкни ўзиники қилиб олди. Муқбил унинг ишларидан беҳабар эди. Кема ўз йўлида давом этди ва Ховар мамлакати соҳилига етиб келди.

Бу мамлакат шоҳи кема билан қизиқди. Мудбирни шоҳ ҳузурига келтирдилар. Мудбир ўзини савдогар деб танитди у-шоҳга, денгиз тўфони пайтида одамларим ҳалок бўлиб фақат ўзим ва Муқбил номли қулимгина омон қолдик, деди.

Шу заҳоти Мудбирнинг танаси шишабошлади, аввал кийимлари йиртилди, сўнг ўзи ёрилиб ўлди.

Шундан кейин Муқбил шоҳ ҳузурига келтирилди. У бор гапни айтиб берди. Муқбилнинг ростгўйлиги шоҳга маъқул бўлиб уни ўзига вазир қилиб олди. Шоҳ ўз қизини Муқбилга никоҳ қилиб берди. Бу қиз Сандалий қасрда Муқбил билан учрашган малика эди. Қиз Муқбилга ўша воқеаларнинг моҳиятини тушунтириб берди. Жин шоҳи маликага ишқ қўйиб денгиз бўйида ўша симиёни барпо этган. Қиз, шу тўғрида хабар топган эдим, энди

сендан эшитиб унга ишондим, деди. Муқбил олдидаги мушкуллар ҳал бўлиб у ўз гулруҳ рафиқаси восолидан хушдил бўлиб яшади.

Шоҳ Баҳром бу яхшилик ва ҳиммат тантана қилган ҳикоядан масрур бўлиб уйқуга чўмди.

Бу ҳикоя икки тип, икки хил характер тўғрисидадир. Улар бир хил шароитда иш тутадилар. Ана шу шароитларда бу характерлар ўртасидаги зиддият аниқ кўрилади.

Мудбирнинг бутун характери унинг табиатидаги ношукурлик, кажбаҳслик, манфаатпарастлик ва ёлғончиликни кўрсатиб туради.

Қақраб ётган даштдан ўтаётганларида Мудбир ташналик ва йўл азобидан шикоят қилар, ҳамиша норозилик билдирар эди. Денгиз сафари вақтида тўлқин кўтарилиганда, у яна норозилик ва шикоятдан чиқмади.

Қуму даштингда анча сўзу гудоз

Баҳру мавжингда бу қадар таку тоз

Анда тафриту мунда бу ифрот

Эл ҳиссу ақлини қилур исқот.

Мудбирнинг норозилиги, худодан шикоят, унинг хоҳиши ва иродасига шак келтиришдан иборат. Аммо Навоий бу ҳол орқали фақат шу шак келтиришнигина қораламоқда эмас (гарчи бундай фикр ҳам ҳикоятда ўз ўрнига эга бўлса-да). Навоий асосан Мудбир сингари тор фикр, ношукур, мавжуд неъматларини қадр қилмай фақат фитнес-фасод билан машғул ифвогарларни танқид қилмоқда. Бундай унсурлар ҳаммавақт, ҳар давронда бўлганлар. Улар маҳдуд, ақли паст, қора юрак, тубан шахслардирки, фақат ўзларини деб ва ўзгалар учун рўзгорни заҳарлайдилар холос.

Мудбир салқин оролдаги чашмани кўриб, унинг зиллол сувларидан баҳраманд бўлиш ниятида ёмонлик, ёлғончиликни тарк этмоққа сўз берди. Унинг бу қарорини шоир қуйидагича талқин қилади:

Гарчи мумкин йўқ эрди ул услуб,
Бўлмоқ онинг миждозидин маслуб.
Лек жуу аташ ҳароратидин,
Зоҳир ўлди анинг иборатидин.

Демак ёмонлик ва ёлғон Мудбирнинг вужудига сингиб кетган. Уни тузатишнинг иложи йўқ. Фақат чанқоқ ғоят зўр келганидан Мудбир чидаб туролмади ва беихтиёр ёлғон гапирсам ўлганим бўлсин, деб юборди.

Буки ёлғон демакни тарк эттим,
Йўқ эса иртиқоби марг эттим.

Мудбирнинг ўз қарорига қанчалар риоя қилгани кейинги воқеаларда кўринади.

Мудбир ва Муқбил ҳалокатга учраган кемага тушишганда қўлга кириши мумкин бўлган молу мулкни кўриб Мудбир аллақачон ўзининг ёлғон гапирмаслик тўғрисидаги қарорини унутди.

Мудбир ул ўлган элни сувга солиб,
Кемау моли ихтиёрин олиб,
Кема амволини қилиб ўзининг,
Кемани балки ҳам билиб ўзининг.

Бу қилғулиқлар Мудбирнинг қандай ноинсоф, ғоратгар ва тузатиб бўлмайдиган ёлғончи эканини билдириб туради. У шахсиятпарастлик ва манфаатпарастликнинг энг чиркин бир тимсоли эди. У тубан мақсадларига эришмоқ учун ҳар қандай нолайиқ ишни қилмоққа тайёр эди.

Аммо келгуси воқеалар орқали Навоий бундай пасткашликнинг қандай мудҳиш оқибатларга олиб келишини очиқ кўрсатди.

Кема соҳилга етиб келганида Ховар шоҳ бўлган воқеаларни суриштириб қолди. Мудбир ўзининг ёлғончиликдан тавба қилганини тамоман унутди. У ўз лафзига хиёнат қилиб шоҳга ёлғон-яшиқ гапларни гапирди.

Деди: «Тожирмену тижорат ишим,
Қолмади бу сафарда ҳеч кишим.
Бўлубон сув уфунати мақрун
Улдилар борчаси бўлиб тонун!
Эмдиким бўлди манзилим соҳил,
Мен мену бир қулим оти Муқбил.

Мудбир бу ёлғончилик ва гуноҳлари учун жазо топиши керак. Ўз лафзига хиёнат қилиб бу жазони Мудбир ўзи чақирди.

Ул бу янглиғ суруб фусун била дам
Ким бўла бошлади таниға варам
Варамидин либоси чок ўлди,
Кўкси ҳам чок ўлуб ҳалок ўлди.

Ёлғончининг қисмати шундай. Товламачи ношукур, ёлғончи, худбинлар ана шундай. ҳалокатга йўлиқишлари муқаррар.

Навоий Мудбир образи, унинг шармандали ўлими орқали шундай фикрни ифодаламоқда.

Муқбил Мудбирнинг тамомила акси бўлмиш бир образдир. У ҳамиша шукроналар ўқийди, мазлумларга шафқат билан қарайди, ростликдан бошқа йўлга сира ҳам юрмайди. Шунинг учун Муқбилга иқбол ва саодат кулиб боқади. Муқбил шу сифатлари туфайли гўзал маликанинг муҳаббати ва висолига сазовор бўлди, катта обрў ва юксак мавқега эришди. Булар ҳаммаси Муқбилнинг тўғри, ҳалол, поклигига берилган тақдир мукофоти эди.

Муқбилнинг олижаноб фазилатлари Мудбирнинг бадбинлиги соясида янада аниқроқ кўрина боради.

¹ Маъноси: «Сувнинг сассиқ ҳиди туфайли вабога учраб барчаси ўлди» (П. Шамсиев талқини).

Навойй ҳикоятнинг бошланишидаёқ Муқбил ва Мудбирнинг бир-бирига тамомила зид характерлар эканини айтиб ўтган эди. Муқбилнинг бош фазилати чидам ва сабрдир.

Ҳамроҳлар мудҳиш «Водийи Ҳамим»га кирганларида Муқбилнинг бу фазилати очиқ намоён бўлади. Мудбир бу водийдаги азоблардан шак келтириб шикоят қилар, Муқбил эса шундай бадхўй одамга ҳамроҳ бўлганидан пушаймон ер эди.

Демак Муқбил учун шундай қўланса ҳамроҳ билан бўлиш қизғин дашт азобларини чекишдан кўра кўпроқ озорли эди. Муқбил Мудбирга панд-насиҳатлар қилди. Аммо Мудбир уларга қулоқ солмади.

Даштдан ўтишгач, Муқбил бу совуқ йўлдошдан қутулмоқчи эди. Мудбир қанча тавба-тазарру қилиб яна уни ҳамроҳликка кўндирди. Бу лавҳа ҳам Муқбилнинг инсофли ва ростгўйлигини билдиради. Чунки Муқбил Мудбирнинг ёлғон ваъда ва пушаймонига ишонди. Муқбил ёлғон ва ноинсофликни билмас эди. Денгиз сафарида Мудбир яна шак келтириб дашном сўзларини бошлайди. Буларни эшитмоқ Муқбил учун денгиз тўлқинларининг чайқатишидан ҳам азоблироқ эди.

Мунча офат тенгизда бир сори,
Бир сори ҳамдамнинг идбори.

Муқбилнинг инсофли, сабр-тоқатли экани, тўғрилиги том маънодаги одамийлиги, албатта, муносиб мукофотга сазовар бўлгуси эди. Бу мукофот ҳамроҳлар денгиз ўртасидаги оролга етишиб ундаги булоқ бўйида тўхташганда насиб бўлди. Муқбилнинг кўзига кўринган қаср, унда яшовчи дилбар, қасрдаги шодлик базми бу мукофотнинг бир тури эди. Шу хаёлий қасрда учрашиб Муқбил гўзал маликага муҳаббат қўйди, сўягра ҳаётда унинг висолига эришиб бахтиёр бўлди.

Бу симиёдан кейин Муқбил Ховар мамлакатининг шоҳига бўлиб ўтган ишларни рўйи рост айтиб берди. Тўғрилиқ туфайли Муқбилшоҳ марҳаматига сазовор бўлди

Демак, бу ҳикоятнинг асл моҳияти юксак фазилатлар — сабр ва қаноат, инсоф ва ростгўйликни ташвиқ этишдан иборат. У эзгулик ғояларини кенг ёювчи ҳикоядир. Яна Навоий бу ҳикоятда ёвузликни, ёлғончилик, фисқ ва фитнани рад қилади, уларнинг охири ҳалок бўлажаги қатъий эканини таъсирли воситалар орқали кўрсатади. Ушбу ҳикоятнинг таркибий қисми, симиё воқеаси тамомила хаёлийдир. Унда Муқбил бошидан кечирган ҳодисаларнинг ҳаммаси жин шоҳининг сеҳри туфайли бўлган ғайритабiiй кўринишлар эди.

Бу лавҳанинг аҳамияти шундаки, биринчидан у ҳикоянинг бадiiй матосини бойитади, унинг қизиқарли ва латиф бўлишига хизмат қилади. Иккинчидан чин севги қаршисида ҳар қандай сеҳр, афсун ва ёвузликнинг ожиз эканини кўрсатиб туради. Малика қудратли жин шоҳининг афсунларини ўзининг чин инсоний туйғулари билан енгиб чиқди. Навоий шу ўринда инсон ва инсонийликнинг ғолибона кучини намойиш этмоқда.

Олтинчи иқлим мусофири ҳам ўз ҳикоясининг қаҳрамонларига алоқадор бўлиб чиқмади. Чунки бу ҳикоятда афсонавий лавҳалар бор. Агар Навоий бу ҳикоячини ҳикояда ҳаракат қилган кишиларга боғлаганида, ўша хаёлий кўринишлар маълум ҳаётiiйлик касб этган бўлур эди. Бу эса ҳаёт ҳақиқатидан чекинишни билдирар эди. Шунинг учун шоир бу мусофирни қизиқарли ва ибратомиз бир ҳикояни сўзлаб шоҳнинг талабини ижро этган оддий бир йўловчи сифатида тасвирлаган.

Шундай қилиб мусофирлар ҳикоясининг ҳар бирида Навоий ўзининг кўнглига энг яқин эзгу фикр ва ғояларини юксак бадiiят билан баён қилди. Бу ҳикояларда мурувват, афв, мардлик, саховат, садоқат, ҳикмат куйланади. Ахий, Фаррух, Саъд, Меҳр, Суҳайл, Муқбил

каби ижобий қаҳрамонларнинг эзгулик йўлидаги қойимликлари ибрат қилиб кўрсатилади. Ҳатто Зайд сингари шайтонсифат ҳунарманд ҳам шоҳ карами олдида таслим бўлади.

Бу ҳикоялардаги Жайпур, Баллу, Жобир, Мудбир каби салбий унсурлар ўз тубан қилмишларига яраша жазо топадилар. Бу ёвузликнинг мағлубияти муқаррар эканини билдирар эди.

Навой «Сабъаи сайёр»нинг кириш қисмида ҳар бир бадий ижод асарида сёвгининг алоҳида ўрин тутагани таъкидлаган эди. Достондаги етти ҳикоянинг олти-тасида ана шу омил асосий боғловчи восита бўлиб хизмат қилади. Фаррухнинг севгиси бутун ҳикоя мазмунини ташкил қилган воқеаларнинг содир бўлишига сабабчи бўлди. Саъднинг қаҳрамонлиги унга қисмат бўлган севги туфайли юз берди. Масъуд ва Суҳайлни бандиликдан озод этган куч севги қудрати эди. Муқбил ўз баланд ҳимматига покиза вужуд бир париваш севгиси билан мукофот топди.

Нихоят Хоразм элидан келган еттинчи мусофир айрилиқ азобларидан оғир беморликка учраган Баҳромганининг маҳбубасидан хабар малҳамини етказди.

Навойнинг «Сабъаи сайёр»дан «Ғараз етти ҳикоят-дур» деган фикрига асосланиб, шу етти ҳикоя мазмуни шоир ифодаламоқчи бўлган мақсадларни тўла баён этади, деб хулоса қилиш мумкин.

Ҳар бир ҳикоя бахтли якун билан тугалланади. Бу дилхаста Баҳромга осойиш етказди. «Хамса»нинг китобхони ҳам бу ҳикоялардан ором топади. Чунки бу китобхон «Ҳайратул-аброр» каби чуқур фалсафий асар билан танишиб катта руҳий озуқа олган, Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Қайснинг аламли қисматида эзилган эди. «Сабъаи сайёр» даги ҳикоялар маълум даражада ўқувчига енгиллик ва ҳузур бағишлайди

«Сабъаи сайёр» нинг якунловчи лавҳаси катта фалсафий умумлашма характеридадир.

Баҳромнинг бутун қўшини тақдири бутун инсонларнинг, жонли мавжудотнинг муҳаққақ қисматига ишорадир. Бирор тирик жон абадий эмас. Ҳар бир ҳаётнинг интиҳоси бор. У ёки бу сабаб билан ана шу мутлақ қисмат амалга ошажак. Ҳаётга бошқача чек бўлиши мумкин эмас. Хулосавий лавҳанинг моҳияти шундай. Шунинг учун ҳар бир тирик зот ўзига хулоса қилиши ҳаёт учун ажратилган фурсатни хайр ва эзгулик хизматига бағишлаб улгуриши керак.

ИЖОД ВА ЗАМОНА

Навоий ижоди ҳар доим шоир яшаган даврнинг энг муҳим масалаларини қамраб олган ва уларга жавоб берган. Шу жиҳатдан улар бадий ижоддаги замонавийликнинг ёрқин тимсоли бўла олади.

«Сабъан сайёр» достони ҳам шу фикрнинг тасдиқига хизмат қилади. Бу дostonнинг охириги ўттиз еттинчи ва ўттиз саккизинчи боблари шоирга замондош ва ҳомий бўлмиш Хуросон подшоҳи Султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган.

«Сабъан сайёр» дostonини ёзиб битиргач, шоир сал дам олиш ниятида ўз ҳужрасида уйқуга бош қўйди. Ҳали кўзига уйқу келганича йўқ, кўнгли хаёлдан узилмаган. Шу пайт шоир фикрида («назар фазосинда») бир гуруҳ одамлар кўринди. Уларнинг ўртасида саккиз поялик тахт устида бир шоҳ ўлтирар эди.

Шоир ҳузурига бир киши келиб уни шоҳ йўқлаётганини айтди. Яна бир қиз келиб шоирга саккиз бонунинг саломини еткурди. Бу шоҳ Баҳром, саккиз бону эса ҳарамдаги етти гўзал ва Дилором эдилар.

Шоир шоҳ ҳузурига келганда Баҳромшоҳ уни хурсандлик билан кутиб олди; ўзининг тарихини баён этгани учун шоирга миннатдорчилик изҳор этди. Шундан сўнг Баҳромшоҳ Султон Ҳусайн Бойқарони таърифлади, тақдири ва шахсияти билан Султон Ҳусайн Бойқаро

билан ўзининг ўртасидаги умумийликни таъкидлади. Шоҳ Баҳром Султон Ҳусайнни ўз фарзандим деб атади, Султонга саломлар айтди, яхшилик билан от қолдириш кераклигини эслатди.

Шундан кейин шоҳ Баҳром Навоийга, сенинг вақтинг чиройли ўтмоқда, яхшиликдан отинг чиққан, умидворменки, минг йиллаб яхши от билан жаҳонда бор бўлғайсан, деди. Шоҳ ўз сўзини тугаллагач, саккиз сарвқомат кумушбадан гўзаллар ўринларидан туриб шоирга ҳамду сано ўқидилар. Сўнгра шоҳ ва унинг яқинлари кўздан ғойиб бўлдилар.

Ўттиз саккизинчи бобда шоир ўз меҳнатининг оғирлиги ва иш шароитининг мураккаблигидан нолийди, «Сабъаи сайёр» достонининг ҳажми ва қанча фурсатда ёзилганини хабар қилади. Бу достонни одамлар қабул қилғайлар, деб умид билдиради.

Феодал ҳукмронлиги шароитида чексиз ҳокимият эгаси бўлган (ёки шундай деб саналган) шахснинг, яъни подшоҳнинг, давлатни бошқариш усули, халқ ва кишиларга муносабати, шахсий хулқ-атвори муҳим аҳамият касб этар эди.

«Сабъаи сайёр»нинг охирги бобларида Навоий ғоят пардали, аммо астойдил, ана шу масалаларни ёритиб ўтади. Шоирнинг бу тўғридаги мулоҳазалари дoston қаҳрамони шоҳ Баҳромнинг Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақида айтган гаплари орқали изҳор этилган.

Навоий билан қилган мулоқотида шоҳ Баҳром Султон Ҳусайнни тавсифлайди, сўнг ўзи билан Ҳусайн Бойқаро ўртасида анча ўхшашликлар бор эканини қайд қилади:

Бориға гарчи бор мушобаҳати,
Манга кўпракдурур муносабати,
Бирин ул жумладин шижоатдур,
Шаҳға бу иш улуғ бизоатдур.

Баҳром ўз мамлакатига Чин хоқонининг бостириб келгани тўғрисида сўзлайди. Шу урушдан сипоҳининг бевафолиги туфайли Баҳром енгилган. Шоҳ Баҳром кўп вақт дарбадар бўлиб тентираб юрган. Сўнгра юз берган ҳодисалар тўғрисида Баҳром бундай ҳикоя қилади:

Оз киши бирла устига сурдум,
Анга барвақт ўзумни еткурдум,
Ки ул этгунча разм учун бигим,
Учириб эрди бошини тигим.
Яна олам саросар ўлди манга,
Рубъи маскун мусаххар ўлди манга.
Шоҳи Ғозийға ҳам бу ҳол ўлмиш,
Ким чу мулкига интиқол ўлмиш.

Бу мисралар орқали Навоий Ҳусайн Бойқаронинг қозоқийлик йиллари, тахт талашиб қилган урушлардаги мағлубиятларига имо қилмоқда. Шу орқали Баҳром ва Ҳусайн тақдиридаги умумийликни кўрсатмоқда.

Шоҳ Баҳром «Хаварнақ» деган гўзал боғ бино этган эди. Шоҳ Ҳусайн Бойқаро «Жаҳон оро» боғини бунёд қилди. Шоҳ Баҳром етти қаср солдирди. Шоҳ Ғозий «ўн қаср, балки ортуқ ҳам» қурдирди. Яна:

Ул дағи айш сори мойилдур,
Нағмау савт бирла хушдилдур.
Манга бўлса хизона гар нобуд,
Анга йўқтур хизона худ мавжуд.
Бўйла шоҳики, мунча ҳолоти,
Турфа ваъзу ажаб хаёлоти,
Шаҳлар ичра манга эрур монанд,
Де олурман: эрур манга фарзанд.

Баҳром Султон Ҳусайннинг қанчалар ўзига ўхшаш эканлигини айтиб, уни ҳатто ўз фарзанди синга-

ри эканлигини таъкидлайди. Фарзанд отадан кўп сифатларни ўзига олади. Гарчи, Баҳромнинг барча айтганлари (яъни Навоийнинг Баҳром тилидан деган сўзлари — А. Қ.). Ҳусайн Бойқаронинг таъриф ва тавсифидан иборат бўлса-да, шоир сўз орасида, бор турмуш реаллигига ишора қилиб ўтади. Бундан мақсад Ҳусайн Бойқарони беҳуда ишлардан қайтаришга уринмоқ эди. Агарда Баҳром бор хазиналарини айшу ишрат учун совурган бўлса, Ҳусайн Бойқарода ўша хазиналарнинг ўзи умуман йўқ. Ваҳоланки, Ҳусайн Баҳром сингари айшу ишратга муккасидан кетган подшоҳ эди. Хазина бўлмаса қандай қилиб ишрат қилиш мумкин? Фақат халқ ва одамларни талаш, уларнинг бор-будини тортиб олиш ҳисобига ишрат асбоби созланади. Навоий ўз подшоҳи Султон Ҳусайнни бундай ишдан қўл тортишга чақиради.

Достон давомида Баҳромнинг Дилором севгиси, ов айшу ишрат билан машғул бўлиб давлатни бошқаришдан четланиб қолгани кўрсатилган. Модомики Ҳусайн Бойқаро Баҳромга ўхшаш, ҳатто унинг фарзанди янглиғ экан, Ҳусайнга ҳам шу нуқсонлар алоқадор бўлиб чиқади. Бундай хатолардан сақланиш зарур. Подшоҳ давлат ва мамлакат аҳволидан огоҳ, эл-юрт фаровонлиги ва тинчлигини таъминловчи киши бўлиши керак. Навоийнинг Баҳром ҳаёти ва фаолияти орқали, унинг Султон Ҳусайн Бойқаро билан ўхшашлиги орқали билдирмоқчи бўлган фикрларнинг туб мазмуни шундан иборат.

Шундай қилиб Навоий Баҳром мисоли орқали ўз подшоҳи учун ибратомуз хулосалар ясайди, бу достон воқеалари ва уларнинг якунини ўз замонаси, ўзи яшаб турган муҳит билан боғлайди.

Утгиз еттинчи бобда Навоий ва Ҳусайн Бойқаро, Навоийнинг шахсиятига оид масалалар ҳам ёритиб ўтилган.

Баҳром Навоийга қарата, унинг Султон Ҳусайн

хизматида содиқ эканини қайд қилади. Бу мисраларнинг мазмуни Навоийнинг Султон Ҳусайн Бойқарога содиқлиги ва шоирнинг подшоҳ қошидаги мавқеидан дарак беради. Мана Баҳромнинг шу ҳақда Навоийга хитобан айтган сўзлари:

Сенки, олинда бир камин қулсен,
Боғида хуш тарона булбулсен,
Қилмоғинг улча муддаоси эрур,
Кеча-кундуз ишинг дуоси эрур.
Ғарзинг буки, умри ўлғай узун,
Давлати доғи лаҳза-лаҳза фузун...
Сенга чун бор анинг муроди мурод,
Мен муродиға айласам имдод.

Ана шундай садоқат изҳоридан сўнг Навоий Султон Ҳусайнга насиҳатлар қилади. Шоир подшоҳни яхшилик билан от қолдиришга ундайди. Инсон умри абадий эмас. Бир куни келиб шоҳлик қўлдан кетади. Жаҳонда инсон умрига вафо йўқ. Агар подшоҳ минг йил яшаганда ҳам мақсади фақат ўлгандан кейин ундан яхши от қолиши бўлмоғи лозим. Навоий пандларининг туб моҳияти эзулик тарғибидан иборатдир.

Ки жаҳон кимсага вафо қилмас,
Шоҳлик таркига киро қилмас.
Шаҳки, минг йил анинг ҳаётидур,
Ғараз ўлганда яхши отидур.
Минг йил ўлса ҳаёт маддиға печ,
Ул замонким ўлар, эрур бари ҳеч.
Яхшилик бирла гар қолур оти,
Бу эрур мужиби мубоҳоти.

Уттиз еттинчи бобда Баҳромшоҳ номидан шоирга қарата айтилган сўзлар Навоийнинг шахсияти тўғри-

сида аниқ тасаввур туғдиради. Бу сўзлар улуғ гуманистнинг кўнгил розларини билдирган дилномасидир.

Улуғ мутафаккир Навоий молу дунё, бойликка мутлақо бепарво эди. Унинг шахсияти, улуғ руҳий дунёси ғоят бой, интилишлари олий, хатти-ҳаракати, рўзғори ўта камтарона эди. Достонда Баҳром сўзлари орқали шоирнинг ана шу изҳори ҳоли баён этилган:

Бири буким, бу навъ дерлар ҳайл,
Қи санга йўқ эмиш жаҳон сари майл.
Даҳр ишидин малолатинг бор эмиш,
Жоҳидин саъб ҳолатинг бор эмиш,
Йўқ эмиш жоҳи сори парвойинг,
Молидин мужтаниб эмиш ройинг.
Ҳар неким, даҳр моли топса вужуд,
Кўзунг олида бор эмиш мардуд.
Нимаким, хотирангга дилкаш эмас,
Санга қилмоқ ружу ани хуш эмас.

Бу яқунловчи бобда Навоий яна ўз достонининг шу мавзудаги бошқа достонлардан фарқини ҳам кўрсатади. Бу ҳам Баҳромнинг шоирга қарата айтган сўзлари орқали ифода этилган.

Баҳром шоирнинг истеъдоди ва заҳматкашлигига баланд баҳо беради. Навоий бу баҳони фаҳрия усулда тасвирлаган. Баҳромшоҳ Навоийга дейди:

«К-эй билик мулкин айлаган тасхир,
Найзаи килк бирла оламгир!
Чун чекиб тил салойи назм солиб,
Даҳр мулкин бу тиг бирла олиб!
Назм кишварситони ҳам сенсен,
Балки соҳибқирони ҳам сенсен.
Келди жонбахш назмингга авсоф
Киши ҳайвон суйин демаклик соф.

Бу Навоийнинг шаънига айтилган мадҳиядир. Яна у луғф икки зот мусоҳабасининг дебочаси ҳам. Чунки одоб қоидаларига кўра икки суҳбатдош олдин бир-бирларига изҳори ҳурмат кўрсатадилар, сўнг асосий мавзуга кўчадилар. Тўсатдан гап бошлаш одобдан эмас. Баҳромшоҳ сингари олийнасаб подшоҳ билан Навоийдек доно мутафаккир суҳбати шундай назокат билан бошланиши табиийдир. Демак бу ўринда ҳам Навоий ҳаётини замирда туриб қалам тебратмоқда.

Баҳромшоҳ тилидан айтилган фикрларига кўра Баҳром тўғрисида асар ёзганлар эшитганларини тасдиқ эттириб ҳам, текшириб ҳам кўрмадилар. Агар қаламкаш қўлида мавжуд бўлган маълумотларни таҳрир этганда, асар анча ўзгарган бўлур эди. Аммо ўтган дostonнавислар чину ёлғонни ажратмай ўз дostonларига кирита берганлар. Улар воқеаларнинг кўпроқ эканига аҳамият бермадилар. Янгиларни ўрганишга интилмадилар. Яна назмга солиш асносида бу воқеаларнинг кўпини ўзларича ўзгартириб ҳам юбордилар. Кўпгина воқеалар эса уларнинг дostonларида ёритилмай қолиб кетди.

Навоий барча манбаларни чуқур ўрганиб чиқди. («Сен бу ишнинг пойиға чун бординг, эски дафтар бaсе кўп охтардинг», дейди Баҳром Навоийга). Натижада кўп номаълум воқеалар аён бўлди ва бу дostonда ўз аксини топди.

Яна Навоий яратган дostonнинг катта бир фазилати унинг туркий тилда яратилганидир. Бу фикрни Навоий «Хамса»нинг бошқа дostonларида ҳам қайта-қайта таъкидлаб ўтган.

Туркий тилда йирик бадний асарлар яратиш, шу билан туркий тилининг имконият ва афзалиятларини намойиш этиш Навоийнинг ўз олдиға қўйган энг муҳим вазифаси эди. Бу Навоий ва Ҳусайн Бойқаро томонидан маданият соҳасида амалға оширилаётган катта сиёсат эди. Ана шу ҳолни Навоий Баҳромшоҳ номидан билдириб ўтади:

Яна бу ким, алар қилурди рақам,
Форсини магарки эрди қалам,
Ки неким, килк савти солди садо,
Форси лафз бирла топти адо.
Форси билган айлади идрок,
Лек маҳрум қолдилар атрок¹.
Сен чу назмингни турктоз эттинг,
Форси тилдин эҳтироз эттинг...
Даҳр аро шаҳ чу турк воқидур
Эл аро тўрк лафзи шойидур!

Шундай қилиб Баҳромшоҳ сўзлари орқали Навоий ўз кўнглидаги энг эзгу фикрларни бирма-бир баён этган. Улар «Сабъан сайёр» достонининг чуқур тадқиқотлар асосида йиғилган материалларга асосланиб ёзилганини билдиради. Навоийнинг достони шу мавзудаги бошқа достонлардан ундаги янги воқеалар билан фарқ қилади. Навоий достонининг туркий тилда ёзилган экани мақбул ва зарур ҳол эди. Баҳром сўзлари билан Навоий Султон Ҳусайн Бойқарога яхшилик билан от қолдириш тўғрисида панд-насиҳатлар қилади. Яна пардали равишда шоир Ҳусайн Бойқарони Баҳром йўл қўйган хатолардан сақланишга чақиради.

Яна Навоий ўзининг Султон Ҳусайнга садоқатини изҳор этади, ўзи учун молу жоҳнинг керак эмаслигини, фақат кўнгли тилаган ишгагина қўл ураганини билдиради. Шоирнинг кўнгли тилаги эса эзгулик йўлида тинмай меҳнат ва ижод қилишдан иборат эди.

Ўттиз саккизинчи бобнинг мазмуни ҳам Навоийнинг энг нозик ҳаяжонларини ифодалайди.

«Сабъан сайёр» достони ёзиб тугалланди. Ҳар кимнинг сўзи ўзига хуш кўринади. Зангига унинг ўғли ҳур бўлиб туюлади. Шеър ҳам шоир учун фарзанд сингаридир. У хунук бўлса-да, айтувчи учун чиройли. Шоирнинг

¹ Турклар — А. Қ.

назарига ўз асари беғубор бўлиб кўринса-да, бу назарнинг эътибори йўқ.

Шоирнинг кўнгли шундай туйғулар ва ҳаяжон билан тўла.

Шу пайтда Иқбол келиб ундан ҳол сўрайди. Шоир қалб кечинмаларини унга баён қилади. Иқбол шоирнинг андишалари ноўрин эканини айтиб дейди:

Бу не андишан хато бўлғай,
Сену мундоқ хато раво бўлғай?
Ким қуёш нурини ниҳон қилди?
Бадрни (ойни) мис табақ гумон қилди?

Гарчи даҳр аҳли ҳийласоз ўлғай,
Емони кўпу яхши оз ўлғай.
Лек кундузни дегучи кечадир,
Билса бўлғай даҳраро нечадур.

Навоий яратган достонининг қадр-қиймати жуда баланд. Омийлар буни тан олмасалар хавотирли жойи йўқ. Тоққа келиб урилган кесак ўзи гард бўлиб кетади. Агар хас ўт билан ўйнашса, ўзи куйиб ўтни баланд қилади.

Асру машҳурдир бу сўзда бали:
«Ит урар, карвон кечар» масали.

Бу сўзларни эшитиб шоирнинг кўнгли кўтарилади. Бу мисралар Навоий атрофини ўраган муҳит, ит бўлиб унга ҳурадиган ғанимлар, шоир кўнглини қамраган нотинчликдан хабар беради. Шоир ўзига-ўзи тасалли бериб бу мисраларни яратган. Унинг олий мақсадларни тинмай тарғиб этмоғи юксак идеалларга ҳормай хизмат қилиши буюк карвоннинг ҳаракатига ўхшаш эди. Шунинг учун унга қарши ҳар қадамда акилловчи кучуқлар унинг қудрати қаршисида ожиз эдилар. Аммо улар шоирнинг покиза қалбига ғашлик чангини сочмоққа қодир бўлганлар.

Бу бобнинг кейинги бўлагиди Навоий дейдики, бу дoston мукамал бўлмаслиги мумкин. Лекин, агар бирор киши уни ўқиб юздан бирини фаҳм этгудек бўлса, у одамнинг таъби соф, зеҳни пок бўлади. Яна у завқ олади. Ушандай ўқувчидан шоир миннатдор. Лекин биров ўқисаю таъби пок, хоотири соф бўлмай бу дурдан баҳра ола билмаса, фирузани эшакмунчоқ деб ўйласа, майли у ҳам инсофга келсин, кўнгли поку хоотири соф бўлаверсин. Лекин ўқиган нарсасини тушунмай туриб айтадиган бўлса, ундай одамнинг ҳар бир сўзи маофдир (кечиримли).

Демак, Навоий турли тоифа китобхонни кўз ўнгига келтиради, уларнинг ҳар бирига ўз муносабатини билдиради. Ҳар қандай китобхонга, унинг асарни тушуниш ёки қабул қилишдан ташқари, ҳурмат билан ёндошади, бирортасини камситмайди.

Аммо асарни кўчириб ёзадиган котибга нисбатан шоир жуда талабчан ва бешафқат. Агар фақат пул ишлаш мақсадида китобни кўчирадиган бўлса, яна кўчириш асносида қўпол хатолар қиладиган бўлса, ундай котибнинг кўзи қалами учун сиёҳдай бўлсин, тили қалам каби кесилсин, юзи хат каби қора бўлсин.

Навоий ўз дostonининг асосий мазмуни ундаги етти ҳикоятда баён этилганини таъкидлайди.

Лутф бу назм аро бағоятдур,
Ғараз, аммо, ети ҳикоятдур.

Шундан кейин Навоий дostonнинг номини «Сабъан сайёр» («Етти саёҳатчи», тўғрироғи «саёҳатчи еттилик») деб айтганини билдиради.

Бўлди чун бу рақам иши тайёр,
Қўйдум отини «Сабъан сайёр».

Навоий бу дostonнинг беш мингга яқин байтдан иборат эканини айтади, дostonни тўрт ойга яқин муд-

датда ёзиб тугаллаганини хабар қилади. Агарда, бошқа ишлар билан банд бўлмаганимда, дейди шоир, тўрт ҳафта ҳам бу иш учун етарли бўлар эди.

«Сабъаи сайёр»нинг якунловчи бобида ҳам Навоий бошқа дostonларда айтгани каби, ўзининг хизмат машғулотини билан ғоят банд эканлигидан нолийди. Қанчалик банд бўлмасин, шоир асарни яратишда давом этган. Ваҳоланки бошқа ижодкорлар фақат асар ёзиш билангина машғул бўлганлар. Уларнинг бошқа юмушлари бўлмаган. Навоийда эса уларда бўлган вақтнинг ўндан бири ҳам йўқ эди. Агар фурсатим бўлганда эди, дейди афсусланиб Навоий, фалак табақаларини шеърим варақларига айлантириб юборар эдим, дилкаш шеърлар битиб сўз билан уларга нақш туширган бўлар эдим.

Навоий «Сабъаи сайёр»нинг саккиз юз саксон тўққизинчи йил жумадиус-соний ойининг пайшанба куни ёзиб тугаллаганини айтади.

Гарчи тарихи эрди секкиз юз,
Сексон ўтмиш эди яна тўққуз.

Ойи онинг жумодуус-соний.
Панжшанба ёзилди унвони¹.

Шоир ўз асарининг халққа манзур ва мақбул бўлишини тилаб уни якунлайди.

Шоирнинг бу эзгу тилаги амалга ошди. Чин инсонийлик, олий интилишлар, инсон ғўзаллиги, ишқ мадҳияси, садоқат қомуси бўлган Навоий асарлари инсоният қалбида мангу яшайди. Шулар орасида етти ёруф юлдуз каби порлаб турган «Сабъаи сайёр»нинг ҳам ўзига хос муносиб ўрни бор.

¹ Порсо Шамсиевнинг хабарига кўра 889 ҳижрий йили жумодуус-соний ойининг пайшанба куни мелодий ҳисобга кўра 1484 йил июнь ойининг тўрт пайшанбасидан бирига (яъни шу ойининг 6, 13, 20, 27 кунларининг бирига) тўғри келади.

МУНДАРИЖА

Лайли ва Мажнун

Ибтидо	3
Сўз ва сўз усталари	5
Севги дашти	9
Қайснинг туғилиши	12
Лайли	15
Севгининг уйғониши	20
Қайс ва Лайли	22
Гулшан бағрида	25
Тентиращлар	27
Ўзликдан озодланиш	33
Лайлининг фиғонлари	37
Мажнуннинг истиғфори	44
Саргашталиқ	47
Туш	49
Лайли мактуби	54
Қайс мактуби	60
Чўпоннинг ҳиммати	65
Етишув хурсандликлари	69
Сўнгги изтироблар	77
Севгини улуғлаш	80
Севги қурбонлари	84
Ота ва фарзанд	89
Етимлик	98
Мотам навҳалари	101
Интиҳо	105
Она фарёди	109

Севги душмани	111
Севги ҳимоячиси	117
Ибн Салом	127
Ёрдамчи образлар	129
Севишганлар толен	135

Сабъан сайёр

Достон муқаддимаси	142
Баҳром ва Дилором	161
Ишқ ва мурувват	191
Ғуноҳ, узр, авф	199
Қисматдаги саргузаштлар	207
Саховат тақдир	218
Севги ва жасорат	227
Ҳиммат ва пасткашлик	234
Ижод ва замона	244

На узбекс ком языке

АЗИЗ КАЮМОВ

РОЗЫ В ДОЛИНЕ ЛЮБВИ

Тақризчи **Б. Акрамов**
 Редакторлар **А. Қосимов, М. Жалилов**
 Рассом **А. Москин**
 Расмлар редактори **Ю. Габзаллов**
 Техн. редактор **Э. Саидов**
 Корректор **З. Ғаниев**

ИБ № 3124

Босмаҳонага берилди. 19.09.84. Босишга рухсат этилди 09.01.85. Р 02004 Формати 70×108^{1/32}. Босмаҳона. қоғози № 3. Адабий гарнитур. Юқори босма Шартли босма л. 11,2. Шартли л. кр.-оттиск 11,36. Нашр. л. 11,6. Тиражи 2000. Заказ № 1720. Баҳоси 85 т. Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 7 00129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент — 700129, Навоий кўчаси, 30.